

गुजराती व्याकरण

नां

मूळतत्व.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૭૮૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતી લઘુકથાઓ
મૂળનિબંધો

વિષય મંડળ : ૮૪૪ : ન-

ગુજરાતી વ્યાકરણનાં મૂળતત્વ.

પદ્મછદને લગતી

ઉપયોગી સૂચના તથા મનોયત્ન સહિત.

આવૃત્તિ ૧૩ મી (કુલ ૨૯,૦૦૦).

અંગ્રેજી-ગુજરાતી (અંગ્લો-વર્નાક્યુલર અને હાઈ)
નિશાળના વિદ્યાર્થી તથા સ્કૂલટીચરને ને થર્ડ ગ્રેડ
પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષાના
ઉમેદવારોના ઉપયોગને સાર.

સને ૧૯૬૭ના ૨૫મા આક્ટ પ્રમાણે આ પુસ્તક રજીસ્ટર થયું છે.
સર્વે હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

રચનાર તથા પ્રસિદ્ધ કરનાર

ભગવાન શિવશંકર ભટ્ટ.

માજી આસિસ્ટન્ટ શિક્ષક, મિશન, હાઈ સ્કૂલ, સુરત.
હાલનિવાસ: અંગ્રેજી મહોલ્લો, રાંદેર.

સુરત-ચઉટાના પુલપર ટાંકી પાસે ધી “શંકર” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
નારાયણરાવ લક્ષ્મણરાવ નીકમે છાપ્યું.

૧૯૩૧.

કિંમત ૧૦ આના.

બુકસેલર કરસનદાસ નારણદાસ, સુરત—નાણાવટ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૭૮૧

ડિરેક્ટર ઑવ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન તરફથી

શાસોપયોગને માટે મંજુર થયલું.

(બામ્બે એજ્યુકેશનલ રેકર્ડ, એ, ૧૮૦૦).

પ્રસ્તાવના.

ગુજરાતીમાં ચોથા પાંચમાં ધોરણમાં સાધારણ રીતે જ્યેષ્ઠ એ તેટલું જ્ઞાન આપવાને હોપવ્યાકરણ યથાયોગ્ય છે. પરંતુ એટલે સુધી શિખી અંગ્રેજીમાં દાખલ થનાર વિદ્યાર્થીને માટે એ ભાષામાં સ્હેલથી પ્રવેશ કરાવે એવી પદ્ધતિનું કોઇ વ્યાકરણ હોય તો વધારે અતુકૂળ થઇ પડે. એવી પ્રતિનું ટેલર સાહેબે પ્રથમ મ્હોટું અને પછી એક લઘુ-વ્યાકરણ ખરા આગ્રહથી લખ્યું. એની રચના કંઇક ગુંચવણ ભરેલી અને ભાષ્ય કઠિણ એવું વિદ્યાર્થીવર્ગમાં શરૂથી કહેવાતું આવ્યું છે; તોપણ એ વ્યાકરણ ઘણે ભાગે પૂર્ણ છે એમ સાધારણ રીતે મનાય છે. એ વ્યાકરણ પણ હાલ મળી શકતું નથી; અને પાઠમાળા જેવું પુસ્તક શિખતાં, અંગ્રેજીને અનુસરતા, શબ્દના વર્ગોના વિભાગ, વિભક્તિ ક્રિયાપદના કાળ વગેરે જાણેલાં હોય તો તેમાં સ્હેલથી પ્રવેશ થાય. વળી ગ્રહાવા સાધન વિના વિદ્યાર્થી તેમજ શિક્ષકોને શિખવા શિખવવામાં પડતી અડચણ અને પરીક્ષા વખતે પરીક્ષકોને થતો અસંતોષ, એ બધાંને એકંદરે વિચાર થતાં, ‘ગુજરાતી વ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વ’ એ નામનો આ લઘુ ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો છે.

ટેલર સાહેબના અને હોપ સાહેબના વ્યાકરણની સહાયતા વિના આ પુસ્તક લખાયું નથી માટે આનું માન તેમને અને તેમની કૃતિઓને છે; તેમજ રા. હરગોવિન્દાસ કાંટાવાળા તથા લાલશંકર ઉમયાશંકર એમના વ્યાકરણમાંથી પણ પ્રસંગોપાત સૂચના ઘણી મળી છે.

રચના, ગોઠવણી તથા ઉદ્દેશ—મૂળથી હોપ-વ્યાકરણની વ્યાખ્યાઓ વિદ્યાર્થીઓને મ્હોડે ચઢી ગયલી એટલે કેવળ નવી ઢબમાં ન લેતાં. વ્યાખ્યાની રચના ઘણે ભાગે હોપ સાહેબને મળતી રહે એમ પ્રયત્ન કર્યો છે; અને ખનતા સુધી જરૂરના સઘળા ને સંજિક શબ્દોની વ્યાખ્યા આપી, તે સઘળાને સરળ ભાષામાં લખી છે. વિશેષ બાબતો અંગ્રેજીમાં સ્હેલથી પ્રવેશ કરાવે અને સંસ્કૃતના તેમજ કેટલાક ચાલુ નિયમને બાધ ન આવે એવી રીતે ટેલર સાહેબને અનુસરીને લીધી છે.—શાલોપયોગીના

હેતુથી નીચલાં ધોરણોમાં જોઈતી મુખ્ય બાબતો મોટા અક્ષર (ટાઈપ)માં રાખી છે; માત્ર રૂપાબ્ધ્યાન નહાના અક્ષર (ટાઈપ)માં છે. એ સિવાયની બાબતો—અક્ષરવિચારનું વિશેષ વર્ણન, સંધિ, વિભક્તિના વિશેષ અર્થક કૃદંત અને કાળના વિવિધ ઉપયોગ, સમાસ અને વાક્યવિચાર વગેરે નહાના અક્ષરમાં છે તે ઉપલાં ધોરણોને માટે. દરેક વિષય પૂરો થતાં, તેને લગતી પદ્ધતિ સંબંધી સૂચનાઓ તેની નીચેજ આપી છે, અને વિભક્તિ, કૃદંત ને કાળના વિવિધ અર્થ ને ઉપયોગ તેના પાઠમાંજ લીધા છે; એવા વિચારથી કે વિદ્યાર્થીઓ સાથે સાથે તે વાંચે, કે શિક્ષક તેઓનું ધ્યાન ખેંચે, તો વિશેષ લાભ થાય.

શબ્દમત્તિને માટે રાં નવલરામજીનો વ્યુત્પત્તિપાઠ, અને રાં મહિપતરામજીનો વ્યુત્પત્તિપ્રકાશ, એ યોગ્ય સાધનો છે; અને એકલા ધાતુ ને તેના સાધિત-શબ્દનો સમૂહ જાણવાથી એ જ્ઞાન થતું નથી, માટે તે ભાગ વિસ્તારથી લીધો નથી.

પદ્ધતિને લગતી જે જે સૂચના ને ચેતવણી આપેલી છે તે સિદ્ધ થાય. તેવાં વાક્યો દરેક વિષયને છેડે આપેલા મનોમત્તમાં લીધાં છે, તે તરફ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે તો પાછળથી પદ્ધતિ કરવામાં મળું સરળ થઈ પડે.—ટૂંકાણુમાં અંગ્રેજી-ગુજરાતી (અંગ્લો-વર્નાક્યુલર) નિશાળોને માટે સરળ ભાષામાં અને નિયમિત ગોઠવણીવાળું વ્યાકરણ હોવું જોઈએ, તેવું અનુકૂળ વ્યાકરણ આ થાય, એ આ પુસ્તક રચવામાં મુખ્ય ઉદ્દેશ છે; અને, તે કેટલે દરજ્જે પાર પડ્યો છે તે જોવું એ ઉત્સાહી વિદ્વાનવર્ગનું કામ છે; એટલે પૂર્ણ આશા છે કે ન્યૂનતા વિષે તથા વિરૂપણા વિષેની યોગ્ય સૂચના આપી. કર્તાને ઉપકૃત કરશે. (૧૮૮૯).

બીજી આવૃત્તિ—કેટલાએક મારા સ્વભાષાલિતેષ્ઠ અધિકારી વિદ્વાનોની તેમના અમૂલ્ય અભિપ્રાયમાં કરેલી સૂચનાથી, યોગ્ય વધારા કિંમિત્ત સુધારા સાથે કર્યો છે; જેથી મૅટ્રિક્યુલેસન અને યુનિવર્સિટી સ્કૂલ ફાયનલના ઉમેદવારો, તેમજ ટ્રેનિંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને માટે પૂરતો વ્યાકરણવિષય આવી રહે.

ત્રીજી આવૃત્તિ—વધારે અનુકૂળતાને માટે કોઈ કોઈ નિયમો તે ને

તેજ રૂપમાં ઠામફેર કર્યો છે. કોઈક ઠેકાણે જોઈતો વધારો કર્યો છે. વાક્યવિચાર સંબંધી ઉપયોગી મૂળ બાબતો, તેમાં પ્રવેશ થવાને ટૂંકાણમાં થોડીક આપી છે. (૧૮૯૫).

ચોથી આવૃત્તિ—ઉત્તરોત્તર ખીજ ને ત્રીજી આવૃત્તિ. આવશ્યકતાનો સમય નજીક આવી જવાથી, ઉતાવળમાં કઠાવવી પડેલી; અને તેથી શુદ્ધિવૃદ્ધિ સંબંધી પ્રસંગે મળેલી તમામ સૂચનાઓ ઉપર પૂરતો લક્ષ અપાઈ શકે નહિ. એને માટે આ આવૃત્તિ કાઢતાં પહેલાં. પૂરતો સમય લઈ, લક્ષપૂર્વક, યોગ્ય સ્થળે સુધારો વધારો એવી રીતનો કરવામાં આવ્યો છે કે એક ‘મૂળતત્ત્વ’ જેવા વ્યાકરણના ગ્રંથમાં જોઈતી ઘણીખરી બાબતો આવી રહે.

પાંચમી આવૃત્તિ—ચોથી આવૃત્તિમાં પૂરતો વ્યાકરણવિષય આવી જવાથી, તેમજ શાલોપયોગી તરીકે વપરાતું હોવાને લીધે, પુસ્તકને નિરર્થક મ્હોટું ન થવા દેતાં, સ્થળે સ્થળે કિઞ્ચિત્ કિઞ્ચિત્ ઘટતી શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરી છે. છઠી આવૃત્તિ—આ આવૃત્તિમાં કોઈ કોઈ સ્થળે કંઈ વિશેષ દાખલાઓ ઉમેરાયા છે તથા વાક્યરચના જરા સરળ કરવામાં આવી છે; એ સિવાય કંઈ ખાસ સુધારોવધારો થયો નથી. (૧૯૦૬.)

સાતમી આવૃત્તિ—આ આવૃત્તિમાં, વિશેષ વધારાની આવશ્યકતા ન જણાવાથી, માત્ર સમાસ અને પિગ્ગળને લગતી કંઈ કંઈ જોઈતી બાબતો ઉમેરી છે. આઠમી આવૃત્તિ—આ આવૃત્તિમાં, પૂર્વ આવૃત્તિ ઘણે અંશે જોઈતી બાબતોથી પૂર્ણ હોવાને લીધે, ખાસ શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરવામાં આવી નથી. (૧૯૧૦). નવમી આવૃત્તિ—આ આવૃત્તિમાં માત્ર સમાસ પિગ્ગળ વગેરેમાં દાખલા જેવી કંઈ કંઈ બાબતો કિઞ્ચિત્ ઉમેરી છે. (૧૯૧૩). દશમી આવૃત્તિમાં—આ આવૃત્તિમાં કંઈ ખાસ વધારો જેવું થયું નથી. વિશેષ અનુકૂળતાને માટે કંઈક કમફેર થયો છે. (૧૯૧૭).

અગીઆરમી આવૃત્તિ—આ આવૃત્તિ પૂર્વવતજ રહી છે. કોઈ કોઈ વાક્યસરળતા સિવાય કંઈ ખાસ શુદ્ધિવૃદ્ધિ થઈ નથી. (૧૯૧૯).

વ્યાકરણવિષય, સાત આઠ આવૃત્તિ થતાં સવાગણા ઉપરાન્ત વધી ગયેલા; જે વખતે કિમ્મત વધારવાની હતી, છતાં નહિ વધારેલી. પણ

હવે નિરૂપાયે, ૮ આનાના ૧૦ આના કરવા પડ્યા છે.

ખારમી આવૃત્તિ—આ આવૃત્તિમાં, નીચલાં ધોરણોની માગણી પરથી, આઠે વર્ગના શબ્દોની વ્યાખ્યાની નીચે, વાક્યમાં શબ્દસંબંધ, વાક્યસાધન, તથા પ્રાથમિક સાદું વાક્યપૃથક્કરણ, એટલી બાબતો વધારી છે. તેમજ છેડે પરિશિષ્ટમાં જોડણી, લેખનપદ્ધતિ વગેરેમાં સામાન્ય ચાલુ જાળવવાના નિયમો થોડા વધાર્યા છે. (૧૯૨૪).

તેરમી આવૃત્તિ—આ આ આવૃત્તિ સહજ વૃદ્ધિસહિત પૂર્વવત્ જ રહી છે—

આ આવૃત્તિનું શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ-કાર્ય સંપૂર્ણ અંશે હાલના આઠ પી. મિશન હાઇસ્કૂલ સુરતના ગુજરાતી શિક્ષક રા. બાલકૃષ્ણ અમૃતલાલ શુક્લ. એ ગુરુભક્તિના ભાવથી પ્રેરાઇ કર્યું છે.

શિક્ષણસૂચના—એન્ગ્લો વર્નાક્યુલરના ૧લા ધોરણને માટે નિયમ—૧-૨૯, ૩૧-૩૪, ૩૮-૬૨, ૬૮-૭૮, ૮૭-૯૩, ૯૫-૧૨૦, ૧૨૨-૧૨૫, ૧૩૯-૧૪૯. આમાંની મોટા ટાંકપમાં આપેલી બાબતો-માંથી ધોરણમાં જોઇએ તે તે બાબતોનું જ્ઞાન આપવામાં આવે તે બસ થાય. ૨ જા ધોરણને, ઉપલા નિયમોની વિશેષ બાબતો, શબ્દના વર્ગોના વિભાગ, તેમજ મિશ્રકાળ (૧૨૬-૧૩૦) નું પાકું જ્ઞાન થવું જોઇએ જેથી-પાઠમાળામાં રહેલથી પ્રવેશ થાય. ૩જા ધોરણમાં સંપૂર્ણ પદ્મચ્છેદ જોઇએ; માટે શબ્દવિચાર, પદ્મચ્છેદની સૂચનાઓ, તેમજ અવ્યય, પદ્મચ્છેદની રીત ને નમુના, અને વિરામચિહ્નસહિત, (૧૬૭ સુધી) પૂરો કરવો. ૪થા ધોરણમાં એની સાથે અક્ષરવિચાર સંધિસહિત, પૂરો, સંપૂર્ણ રૂપાખ્યાન (સંયુક્તક્રિયાપદ સાથે). ૫ મામાં વિભક્તિ કૃદંત, તથા કાળના ઉપયોગ વગેરે વિશેષ બાબતોનું પાકું જ્ઞાન, (સમાસમાં કંઠક પ્રવેશ), અને વાક્યવિચાર પૂરો. ૬ઠ્ઠામાં વ્યુત્પત્તિને માટે, શબ્દ-સાધન-પદ્મલંજન, ઉપસર્ગ-પ્રત્યય સિદ્ધસાધિત શબ્દો, તથા સમાસનું પાકું જ્ઞાન, અને કવિતાવિચાર. આમાં પ્રત્યેક ધોરણની અનુકૂળતાને માટે વર્તુલો આપે કરવું એ શિક્ષકવર્ગના ઉપર આધાર રાખે છે.

રાંદેર અંગ્રેજીમહોલ્લો.

એપ્રિલ, સને ૧૯૨૪.

}

ભ૦ શિ૦ ભટ્ટ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પાનું.	વિષય.	પાનું.
ભાષા	૧	ભતિ	૨૫
અધ્યાકરણ-પ્રકાર	૧	વચન	૩૦
અક્ષર, શબ્દ, વાક્ય, વ૦	૨	બહુવચન કરવાની રીત	૩૦
અક્ષરવિચાર	૩	વિભક્તિ... ..	૩૨
સ્વર-સ્વરોના વિભાગ	૪	વિભક્તિ લગાડવાની રીત	૩૪
સર્વણ અસર્વણ અક્ષર	૫	વિભક્તિ સંબંધી પદ્ધતિને	
વ્યંજન	૫	લગતી સૂચના	૩૬
મૂળાક્ષરોનાં વાણીરયાન	૬	વિભક્તિના વિશેષ અર્થ	૩૭
સ્થાન પ્રમાણે મૂળાક્ષરોનું કોષ્ટક	૭	સર્વનામ	૪૧
વ્યંજનના જુદે જુદે ધોરણે		વિશેષણ-સર્વનામનાં રૂપ	૪૨
વિભાગ	૭	વિશેષણ-સર્વનામ-દર્શક વ૦	૪૫
સ્વરોનાં સંયુક્ત ચિહ્ન-પદ	૮	— પદ્ધતિને લગતી વિશેષ	
જોડાક્ષર	૧૦	સૂચના... ..	૪૬
મૂળાક્ષરોનું પૂર્ણ કોષ્ટક	૧૧	વિશેષણ	૪૮
સ્વરના ગુણ તથા વૃદ્ધિ	૧૨	વિશેષ્ય-વિશેષણનાં રૂપ	૪૯
સંધિપ્રકરણ	૧૨	વિશેષણના વર્ગ	૫૦
„ સ્વરસંધિ... ..	૧૨	તુલના	૫૧
„ અનુસ્વારસંધિ	૧૫	ક્રિયાપદ	૫૨
„ વિસર્ગસંધિ	૧૬	„ કર્તા—કર્મ	૫૨
„ વ્યંજનસંધિ	૧૭	„ વર્ણ કે વિધ	૫૩
શબ્દવિચાર	૧૮	„ ભાવકર્તૃક-અકર્તૃક	૫૫
શબ્દોના મુખ્ય વર્ગોનું કોષ્ટક	૧૯	„ મૂળ	૫૭
શબ્દોના મુખ્ય વર્ગ	૧૯	„ ભેદ	૫૭
શબ્દસંબંધ તથા વાક્યસાધન	૨૦	સહભેદનો પ્રત્યય તથા રીત	૫૮
પ્રાથમિક સાદું વાક્યપૃથક્કરણ	૨૨	પ્રેરકરૂપ	૫૯
આખ્યય શબ્દો—નામ	૨૪	કર્મકરૂપ	૬૦

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
અર્થ કે વાચ્ય	૬૧	અન્યથા-ક્રિયાવિશેષણ ...	૯૬
કૃદંત-પ્રત્યય	૬૨	„ પદચ્છેદ-સૂચના ...	૯૮
કૃદંતનાં રૂપ-ઉપયોગ ...	૬૩	„ નામયોગી	૯૯
કાળ	૬૬	„ ઉભયાન્વયી	૧૦૧
મુખ્યકાળના પ્રત્યય વગેરે ...	૬૭	„ ઉદ્દગાર	૧૦૩
અનિયમિત ક્રિયાપદ	૬૯	પદચ્છેદ-રીત-સૂચના ...	૧૦૫
અપૂર્ણ ક્રિયાપદ	૭૦	„ નમુના	૧૦૭
સાહ્યકારક ક્રિયાપદ	૭૦	વિરામચિહ્ન	૧૧૦
મિશ્રકાળ	૭૦	શબ્દસાધન-પદલંગન-	
„ બનાવવાની રીત	૭૧	(વ્યુત્પત્તિ)	૧૧૧
„ રૂપાખ્યાન	૭૨	„ ઉપસર્ગ	૧૧૨
નિષેધરૂપ	૭૪	„ પ્રત્યય	૧૧૩
કાળના વિવિધ અર્થ	૭૫	સિદ્ધ સાધિત શબ્દો ...	૧૧૫
મિશ્રકાળના સામાન્ય અર્થ ...	૭૬	સમાસ	૧૧૯
સંયુક્ત ક્રિયાપદ	૭૭	વાક્યવિચાર	૧૨૩
„ સાવચેતી	૭૭	વાક્યરચનાક્રમ	૧૨૩
„ વિકૃત, વિકારક	૭૭	અન્વય	૧૨૪
જુદા જુદા કૃદંતની સાથે		ક્રિયાનાથ-ક્રિયાપદ	૧૨૫
આવનાર વિકારક	૭૮	„ સર્વનામ ક્રિયાનાથ ...	૧૨૬
પદચ્છેદને લગતી વિશેષ સૂચના.	૮૨	„ વિભક્તિ, કૃદંત	૧૨૬
પ્રયોગ	૮૩	સાહ્યકારક—જાઇએ, હો,	
„ સૂચના	૮૩	પડ, ઉપયોગ	૧૨૮
ક્રિયાપદના જાતિ, વચન, પુરૂષ.	૮૬	વાક્યપૃથક્કરણ	૧૨૯
ક્રિયાપદ-સંપૂર્ણ રૂપાખ્યાન ...	૮૮	કવિતાવિચાર	૧૩૫
„ અપૂર્ણ કિં હો	૮૮	માત્રા-ગણ-પ્રચલન	૧૩૫-૩૬
„ „ જોઇએ,	૮૯	અલંકાર	૧૩૮
„ અકર્મક કિં પડ	૯૧	રસ	૧૪૪
„ સકર્મક કિં લખ	૯૨	અંકસંજ્ઞા	૧૪૪
„ „ નિષેધરૂપ	૯૫	વૃત્તવિચાર	૧૪૫
„ „ પ્રેરકરૂપ	૯૫	પરિશિષ્ટ અક્ષરવિચાર વગેરે ...	૧૪૭-૫૧

ગુજરાતી વ્યાકરણનાં મૂલ્યતત્વ.

૧. ભાષા—જેવડે માણસ બોલીને કે લખીને પોતાના વિચાર એકબીજાને જણાવે છે તે.

૨. ભાષા બે પ્રકારની હોય છે:—બોલેલી ને લખેલી.

ભાષા એ શબ્દ સંસ્કૃત માણ્=માણસ એ ઉપરથી નીકળેલો છે. શરૂઆતમાં માણસ બોલીનેજ પોતાના વિચાર જણાવતા. પણ પાછળથી અક્ષરને લખવાનાં ચિહ્ન (નિશાનીઓ) શોધી કાઢવામાં આવ્યાં. ત્યાર પછી લખેલીને માટે પણ સાધારણ રીતે ભાષા એજ શબ્દ ચાલ્યો.

મૂળ સંસ્કૃત ભાષા. તે ઉપરથી પ્રાકૃત દ્વારા દેશી ભાષાઓ થઈ જુદા જુદા ભાગમાં બોલાવા લાગી; એટલે તે તે ભાગનાં નામ ઉપરથી તેનાં જુદાં જુદાં નામ પડ્યાં:—ગુજરાતમાં બોલાતી તે ગુજરાતી; મહારાષ્ટ્ર કે દક્ષિણમાં બોલાતી તે મરાઠી કે દક્ષણી; અંગાણાની તે અંગાણી વગેરે. ગુર્જરા મૂળ પંચજન તરફથી આવી આ દેશમાં વસ્યા, અને આપણો દેશ જેનું અસલ નામ લાટ દેશ હતું તે બદલાઈને ગુર્જરાનાં નામ ઉપરથી (ગુર્જરા) ગુજરાત કહેવાયો, અને અહિં બોલાતી ભાષા તે ગુજરાતી ભાષા કહેવાઈ. ગુજરાતીમાં ઘણા શુદ્ધ સંસ્કૃત ને અપભ્રંશ શબ્દો તેમજ અહિંના વતનીઓના ખાસ શબ્દો છે. પછીથી ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી વગેરે આવ્યાં.

૩. વ્યાકરણ^૧—શુદ્ધ બોલવાના તથા લખવાના નિયમ વિષેનું શાસ્ત્ર. ભાષાના નિયમનું પુસ્તક પણ વ્યાકરણ કહેવાય. ભાષાનું સાદું જ્ઞાન મેળવવા તેના વ્યાકરણનું જ્ઞાન જરૂરનું છે.

વ્યાકરણ ૩ પ્રકારનાં હોય=સાંવય, સાધારણ, અસાધારણ.

૧. સાંવય વ્યાકરણ—જુદી જુદી ભાષાઓનું મળતાપણું અને જુદાપણું બતાવે એવા નિયમ જેમાં આપેલા હોય તે. ૨. સાધારણ વ્યાકરણ—અધી ભાષાઓને સરખી રીતે લાગુ પડે એવા નિયમ જેમાં આપેલા હોય તે. ૩. અસાધારણ વ્યાકરણ—એક અમુક ભાષાના નિયમ જેમાં આપેલા હોય તે. માટે આ ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ ‘અસાધારણ વ્યાકરણ’ કહેવાય.

મૂળ તો વૈદિક સંસ્કૃત, પછી વેદના અર્થ જાણવાને, સંસ્કૃત વ્યાકરણો, અને ટીકાગ્રંથો લખાયા. પછી બૌદ્ધ ધર્મ ફેલાવતાં, પ્રાકૃત ભાષાઓનાં પણ વ્યાકરણ લખાવા માંડ્યા હશે. તેમાં પહેલી માગધી પ્રાકૃત ભાષા ગણાઈ. એ માગધીમાં ગુજરાતીનું મૂળ નથી. પણ હેમચંદ્રે પછી પ્રાકૃત વ્યાકરણ લખ્યું તેમાં અપભ્રંશ ભાષા નામનો એક ભાગ લખ્યો, તેમાં ગુજરાતીનું મૂળ દેખાય છે.

૧ વ્યાકરણ=(વ્યાક્રિયન્ત શબ્દાઃ અનેતેતિ વ્યાકરણ) —વિ + આ + કરણ—વિ વિશેષતાદર્શક, ને આ મર્યાદાદર્શક ઉપસર્ગ; અને કરણ-સં. કૃ=કરવું ઉપરથી કૃદંત-કરનાર-ભાષાના નિયમ વિષે વિશેષ હદ શોધી દેખાડનાર શાસ્ત્ર.

પ્રત્યેક ભાષાનું મુખ્ય સાધન અક્ષર છે.

૪. અક્ષર—માણસના વાણીસ્થાનથી ઉત્પન્ન થતાં મૂળ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણુ તે અક્ષર. એને લખી બતાવવામાં ચિહ્નને સુદ્ધાં અક્ષર^૧ કહે છે. એને વર્ણ^૨ કહેવા એ વધારે યોગ્ય છે.

૫. અક્ષરથી શબ્દ બને છે.

૬. શબ્દ—એક કે વધારે અક્ષર મળ્યાથી કંઈ અર્થ સમજાય તે.

૭. શબ્દવડે વાક્ય બને છે.

૮. વાક્ય—એક કે વધારે શબ્દો મળ્યાથી માણસના મનનો કંઈ પૂર્ણ વિચાર સમજાય તો તેને વાક્ય કહેવું.

૯. આ પ્રમાણે ભાષામાં અક્ષર, શબ્દ ને વાક્ય એ ત્રણ મુખ્ય છે; તે ઉપરથી વ્યાકરણના ત્રણ મોટા ભાગ થઈ શકે—અક્ષરવિચાર (વિન્યાસ^૩); શબ્દવિચાર, વાક્યવિચાર. કોઈ વૈયાકરણો કવિતાવિચારને એક ચોથો ભાગ ગણે છે.

૧૦. અક્ષરવિચાર—અક્ષર કેટલા છે, તે કેવી રીતે બોલાય લખાય છે, તથા જુદે જુદે ધોરણે તેના કેવી રીતના ભાગ થઈ શકે છે, એ સર્વનો વિચાર જે ભાગમાં આપેલો હોય તે.

૧૧. શબ્દવિચાર—શબ્દના કેટલા વર્ગ પડે છે તથા તેનાં કેવી રીતે રૂપાખ્યાન ઈત્યાદિ થાય છે એ સર્વનો વિચાર જેમાં આવે તે. (શબ્દસાધન ને પદભંજન પણ એમાં આવે.)

૧૨. વાક્યવિચાર—વાક્યમાં જુદે જુદે અર્થે શબ્દો કેવી રીતે ગોઠવવા તથા તેના અન્વય^૪ અધિકાર^૫ વગેરેનો વિચાર જે ભાગમાં આવે તે કવિતાવિચાર—કવિતાની રચના વગેરેનો વિચાર જે ભાગમાં ચલાવેલો હોય તે કવિતાવિચાર કે કાવ્યવિન્યાસ; એને પિદ્ગણ, પદ્યર્ણવ, કાવ્ય શાસ્ત્ર કે છંદશાસ્ત્ર પણ કહે છે.

૧. અક્ષર (સં. અસ્=વ્યાપવું) સઘળે (ભાષામાં) વ્યાપક તે.

૨. વર્ણ (સં. વર્ણ=રંગવું) આકૃતિ પામેલા—આથી લખવાનાં ચિહ્ન તે વર્ણ.

૩. વિન્યાસ (વિ + નિ + અસ્=રહેવું) વિચારચક્ષુ જોડવાણી.

૪. અન્વય (અનુ=પછી+અય=જવું). પાછળ જવું. કોને કોની સાથે કેવા સંબંધ તે ૫. અધિકાર (આધિ=ફિર, કાર=કરવું) સત્તા—વાક્યમાં. સત્તા.

અક્ષરવિચાર.

૧૩. અક્ષરના પ્રકાર બે છે—મૂળાક્ષર ને જોડાક્ષર.

૧૪. મૂળાક્ષર—મૂળ અક્ષર જેની સાથે કોઈ બીજો અક્ષર મળેલો ન હોય તે. મૂળાક્ષરને સાધારણ રીતે અક્ષર પણ કહે છે.

આ મૂળ અક્ષરના સમૂહને પણ મૂળાક્ષર કહે છે. એને અક્ષર-માળા એવું નામ આપી શકાય. એના પહેલા અક્ષરના નામ ઉપરથી એને કક્કો પણ કહે છે.

લખવાનાં ચિહ્નોનો સમૂહ તે પણ મૂળાક્ષર કે અક્ષર; અને એને વર્ણમાળા કહેવાય. ગુજરાતીમાં જે મૂળાક્ષર છે તે સંસ્કૃત મૂળાક્ષરમાં કંઠકંઠ ફેરફાર થઈને બનેલા છે.

૧૫. ગુજરાતી ભાષા લખવામાં બે લિપિ (લખવાની રીતિ) ચાલે છે—ગુજરાતી અને બાળબોધ કે દેવનગરી.

૧૬. ગુજરાતીમાં સાધારણ રીતે મૂળાક્ષર ૪૮* ગણાય છે.

ગુજરાતી મૂળાક્ષર.

ક ખ ગ ઘ ઙ, ચ છ જ ઝ ઞ, ટ ઠ ડ ઢ ણ, ત થ દ ધ ન, પ ફ બ

ભ મ, ય ર લ વળ, હ શ ષ સ, ક્ષ, જ્ઞ.

અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ એ ઐ ઓ ઔ અં અઃ

બાળબોધ મૂળાક્ષર.

ક લ્લ ગ ઘ ઙ, ચ્ચ છ્છ જ્જ ઝ્ઝ, ટ્ ઠ્ ઢ્ ઢ્ ણ, ત્ થ્ દ્ ધ્ ન, પ્ ફ્
ભ્ મ્, ય્ ર્ લ્ વ્ ળ્, હ્ શ્ ષ્ સ્, ક્ષ્, જ્ઞ્.

અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ એ ઐ ઓ ઔ અં અઃ

આ ૪૮માંથી ક્ષ, ને જ્ઞ, બે જોડાક્ષર અને અં, ને અઃ એ ચાર (આગળ સ્વર અને વ્યંજનના પાઠમાં બતાવીશું તે પ્રમાણે) કાઢી નાંખીએ, અને ઋ સ્વર ઉમેરીએ તો ખરા મૂળાક્ષર ૪૫ થાય.

૧૭. મૂળાક્ષરના ભેદ બે છે—સ્વર અને વ્યંજન.

*અસલ ૩૬ વ્યંજન ને ૧૨ સ્વર મળી ૪૮ મૂળાક્ષર ગણાતા, અને પહેલો કક્કો શિખરી, પછી સ્વર શિખરતા.

સ્વર.

૧૮. સ્વર—જેનો ઉચ્ચાર બીજાની મદદ વિના સ્પષ્ટ થાય છે, અને ગમે એટલો લંબાવ્યો હોય તો એકસરખોજ રહે છે તે. સાધારણ રીતે ૧૨ સ્વર ગણે છે અને ‘ઋ’ ઉમેરીએ એટલે ૧૩ થાય, પણ તેમાંથી ‘અ’ ને ‘અઃ’ એને આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે જુદા સ્વર તરીકે ન લઈએ, એટલે ખરા સ્વર ગુજરાતીમાં ૧૧ ગણાય.

અ, આ, ઇ, ઈ, ઋ, ઉ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઓ.

સંસ્કૃતમાં ૧૪ સ્વર છે—અ, આ, ઇ, ઈ, (ઋ, ૠ, લ઼, લૃ) ઉ, ઊ, ઇ, ઈ, ઐ, ઔ, —અને અં, અઃ મળી ૧૬ થાય—પણ તેમાં ઋ, લ઼, લૃ. ગુજરાતીમાં વપરાતા નથી (લ઼નો વાપર સંસ્કૃતમાંએ નથી); તેમ ‘અં, અઃ’ જુદા સ્વર ગણાય નહિ, એટલે ખરા સ્વર ૧૧ થાય.

૧૯. ‘અ’ ને ‘અઃ’ † એને જુદા સ્વરમાં નહિ ગણાય, કારણ કે અનુસ્વાર અને વિસર્ગનાં રૂપ દેખાડવાને તેની નિશાનીઓ ‘અ’ ને લગાડી જુદા સ્વર જેવા બતાવેલા છે.

૨૦. અનુસ્વાર—અનુનાસિક (નાકમાંથી થતો) ઉચ્ચાર બતાવવાને સ્વરને માથે જે બિન્દુ (ં) મૂકવામાં આવે છે તે.

૨૧. વિસર્ગ †—કોઈ સ્વરની આગળ હકાર જેવો થડકવાળો ઉચ્ચાર બતાવવાને જે બે બિન્દુઓ (ઃ) લખવામાં આવે છે તે.

સ્વરોના વિભાગ.

૨૨. સ્વરના વિભાગ ત્રણ છે:—હ્રસ્વ, દીર્ઘ, સંધિસ્વર.

૧. હ્રસ્વસ્વર—જે બોલવામાં ટૂંકા છે તે:—અ, ઇ, ઉ, ઋ,

*મૂળ ગુજરાતીમાં ઋ ને બદલે રૂ વાપરતા તેથી એને સ્વરમાં ગણ્યો ન હોય પણ પૃથ્વી, અમૃત, વૃત્ત, ઋષિ, ઋતુ આવા શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો વાંચતાં, એમાં ઋ સ્વર છે એનું જ્ઞાન થવાને એને મૂળથી સ્વરમાં લીધો છે.

†આ ૧૬ સ્વર અને ૩૬ વ્યંજન એમ ગણી અસંલના કવિઓએ ભાષાને ‘(પર) બાવનનો વિસ્તાર’ એમ કહેલું છે.

‡અનુસ્વાર અને વિસર્ગ કોઈ પણ સ્વરની સાથે આવે જેમકે:—આંક, ઈંધ, ઊંધ, દુઃખ ઈં. માટે અં, અઃ એ જુદા સ્વર ગણાય નહિ.

૧ વિસર્ગ (વિ+મૃજ=છાડવું-ફેંકવું) વિશેષ મ્હોંમાંથી છોડેલો-એકદમ કાઢેલો ઉચ્ચાર

આ ચાર હ્રસ્વસ્વર છે. એને મૂળસ્વર ગણેલા છે. (કારણ કે ખીજા સ્વરો એ ઉપરથી થયેલા છે). કવિતામાં એની એક માત્રા ગણાય છે અને એને લઘુ કહે છે.

૨. દીર્ઘસ્વર—જે ખોલવામાં લાંબા છે તે :—આ, ઈ, ઊ, આ ત્રણ દીર્ઘસ્વર છે. એને ખોલતાં હ્રસ્વસ્વર કરતાં ખેવડો વખત જોઈએ છે, કારણ કે એ હ્રસ્વસ્વરને ખેવડાવ્યાથી થાય છે :—અ+અ=આ, ઇ+ઇ=ઈ, ઉ+ઉ=ઊ. કવિતામાં એની બે માત્રા ગણાય છે, અને એને ગુરુ કહે છે.

૩. સંધિસ્વર—કોઈ બે અસવર્ણ સ્વર મળીને એક નવો સ્વર થયેલો તે :—એ, ઐ, ઓ, ઔ. એને ખોલતાં પણ હ્રસ્વ કરતાં ખેવડો વખત જોઈએ; તો પણ બે વિજ્ઞતીય સ્વર મળીને નવાં ૩૫ થયેલાં, માટે એને દીર્ઘ ન કહેતાં, સંધિસ્વર કહે છે (સંધિપ્રકરણ જોવું). જેમકે અ+ઇ=એ, અ+એ=ઐ, અ+ઉ=ઓ, અ+ઓ=ઔ. કવિતામાં એની પણ બે માત્રા લેવાય છે, અને એને ગુરુમાંજ ગણે છે.

૪. દ્વિત—ગાતાં, રોતાં, પોકારતાં, બે કરતાં વધારે માત્રા થાય એવી રીતે સ્વરને લંબાવવામાં આવે તેવા લાંબા ઉચ્ચારને દ્વિત કહે છે.

સવર્ણ અને અસવર્ણ (સ્વર) અક્ષર.

૨૩. સવર્ણ અક્ષર—એકજ સ્થાનથી ખોલાતા (સ્વરો) અક્ષરો અરસપરસ સવર્ણ કે સજ્ઞતીય કહેવાય.

૨૪. અસવર્ણ અક્ષર—જુદા જુદા સ્થાનના અક્ષરો અરસપરસ અસવર્ણ કે વિજ્ઞતીયકહેવાય :—જેમકે આગળ, સ્થાનના કોષ્ટકમાં (પાનું ૧૧મું) આડી લીટીમાંના બધા અક્ષરો એકખીજાના સવર્ણ છે; પણ ઉભી લીટીમાંના, એકખીજાના અસવર્ણ કહેવાય.

વ્યંજન.

૨૫. વ્યંજન^૧—જેનો ઉચ્ચાર સ્વરની સહાયતા વિના સ્પષ્ટ થતો નથી તે. ગુજરાતીમાં (ક્ષ અને જ, એને જોડાક્ષર ગણી કાઢી નાખતાં) અરા વ્યંજન ૩૪*છે.

૧ વ્યંજન (વિ+અંજ=આંજવું, દેખાડવું) અથવા વ્યંગ:=ખોડેલો.

* ગુજરાતીમાં ક અને જ બિલકુલ વપરાતા નથી ; પણ સંસ્કૃતનો ભાગ સંધિપ્રકરણ સામેલ થવાથી મૂળ વ્યંજનમાં એને લેવા જરૂરના છે. ક ને જ તેમજ જ ને જ—એટલા અક્ષરો રાષ્ટ્રની આદિએ આવતા નથી.

ક્ષ, જ્ઞ, એના ભાગ (અંગ) જુદા જુદા ન જણાવાથી એ મૂળ વ્યંજનમાં ગણાઈ જાય, તેથી સાધારણ રીતે ૩૬ વ્યંજન ગણે છે; પણ ખરેખરે એને જોડાક્ષરમાં ગણવા. કારણ કે 'ક' ને 'ખ' મળીને 'ક્ષ' થયેલો છે, અને 'જ' ને 'ઞ' મળીને 'જ્ઞ' થયેલો છે.

ગુજરાતી વ્યંજન—ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ, ળ, ળ.

બાળબોધ વ્યંજન.—ક, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ळ.

૨૬. 'અ' અનુષંગી^૧—કોષ્ટપિણ વ્યંજનનો ઉચ્ચાર કરતાં છેડે જે 'અ' સંભળાય છે તેને 'અ' અનુષંગી (સાથે લળેલો) એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. કેવળ વ્યંજન બોલાય નહિ, પણ ઉપર લિપિમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે લખી દેખાડાય ખરા.

૨૭ હલચિહ્ન અથવા વ્યંજનચિહ્ન—કોષ્ટપણ વ્યંજનમાં 'અ' અનુષંગી લળેલો નથી એટલે ખરો વ્યંજન છે એમ દેખાડવું હોય, તો આ વ્યંજન કરી ખોડીએ છીએ, તેને હલ કે વ્યંજન ચિહ્ન કહે છે.

મૂળાક્ષરોનાં વાણીસ્થાન.

૨૮. વાણીસ્થાન—મ્હોનાં જે જુદાંજુદાં ઉચ્ચારસ્થાનને સ્પર્શ થવાથી મૂળાક્ષરોના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થાય છે તેને વાણીસ્થાન કહે છે. મુખ્ય વાણીસ્થાન ૫ છે—કંઠ, તાલુ (તાળવું), મુર્દા (મ્હોમાં ઉપર તાળવાની સાથેનો ભાગ), દંત (દાંત), અને ઓઠ (હોઠ).

૨૯. ક થી મ સુધી પહેલા પચ્ચીસ વ્યંજન અતુકમે એક એક સ્થાનમાં પાંચ પાંચ આવે છે; એને સવર્ગીય કહે છે.

કંઠસ્થાની કે કંઠય	(કવર્ગીય)—ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ.
તાલુસ્થાની-તાલવ્ય	(ચવર્ગીય)—ચ, છ, જ, ઝ, ઞ.
મુર્દાસ્થાની-મુર્દન્ય	(ટવર્ગીય)—ટ, ઠ, ડ, ઢ, ળ.
દંતસ્થાની-દંત્ય	(તવર્ગીય)—ત, થ, દ, ધ, ન.
ઓઠસ્થાની-ઓષ્ય	(પવર્ગીય)—પ, ફ, બ, ભ, મ.

† સંસ્કૃતમાં ૭ ઉચ્ચાર વેદમાં છે ખરો. ખરેખરે એ ૬ નું કોમળ રૂપ છે.

૧. અનુષંગી (અનુ+સંગી, અનુ+વહી, સંગી=સં=સાથે ગમ્=જવું) સાથે જનાર. --સાથે વળગી રહેનાર.

ખાકીના નવ અવર્ગીય કહેવાય છે; કારણ કે તે પહેલા રપ ની પેઠે; અનુક્રમે વર્ગમાં નથી. તો પણ તેને નીચે પ્રમાણે વર્ગમાં લાવી શકાય જેમકે—કં૦—હ; તા૦—ય, શ; મુ૦—ર, પ, જ; દં૦—લ, સ; અને ઓ૦—વ* (દંતૌષ્ઠ્ય).

સ્વર પણ મૂળાક્ષર એટલે નીચે પ્રમાણે સ્થાનમાં આવી શકે. મૂળ-સ્વર અ, ઈ, ઋ, (લૃ), ઉ, અને દીર્ઘસ્વર એને લંબાવવાથી થયલા, માટે અનુક્રમે દરેક સ્થાનમાં અક્ષેપે આવે. કં૦—અ, આ: તા૦—ઇ, ઈ: મુ૦—ઋ (ઋ); દં૦—(લ, લૃ) ઓ૦—ઉ, ઊ; પણ સંધિસ્વર બે વિન્નતીય સ્વર મળીને થયલા, તેથી તેના ભાગના સ્થાન ઉપરથી બબ્બે સ્થાનના કહેવાય:—એ, ઐ, કંઠતાલવ્ય; અને ઓ, ઔ, કંઠૌષ્ઠ્ય.

સ્થાન પ્રમાણે મૂળાક્ષરોનું કોષ્ટક.

વ્યંજન.	સ્વર
કંઠસ્થાની—ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ,	હ અ, આ.
તાલુસ્થાની—ચ, છ, જ, ઝ, ઞ,	ય, શ ઈ, ઈ.
મુહોસ્થાની—ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ટ, ડ, ઢ, ણ,	ઋ (ઋ)
દંતસ્થાની—ત, થ, દ, ધ, ન,	લ, સ,
ઓષ્ઠસ્થાની—પ, ફ, બ, ભ, મ,	વ, ઉ, ઊ.

વ્યંજનના જુદે જુદે ધોરણે વિભાગ.

૩૦. ઉપર પ્રમાણે સ્થાનને ધોરણે વ્યંજનના પાંચ વિભાગ થાય છે. એ સિવાય ત્રણ જુદે જુદે ધોરણે વ્યંજનના બીજા ત્રણ પ્રકારના વિભાગ પડે છે.

(૧) સ્થાનના સ્પર્શને ધોરણે—રૂપર્શ વ્યંજન અને અરૂપર્શવ્યંજન એવા બે ભાગ પડે—

રૂપર્શવ્યંજન—જેનો ઉચ્ચાર થતાં વાણીરથાનને બરાબર સ્પર્શ થાય છે તે:—ક થી મ સુધી પહેલા પચ્ચીસ રૂપર્શવ્યંજન છે.

અરૂપર્શવ્યંજન—જેનો ઉચ્ચાર થતાં વાણીરથાનને બરાબર સ્પર્શ થતો નથી તે:—ખાકીના નવ ય, ર, લ, વ, ળ, શ, પ, સ, હ એટલા અરૂપર્શ.

* વ નો ઉચ્ચાર ધણે ભાગે ઉપલા દંત નીચલા હોઠની સાથે અડકવાથી થાય છે. માટે એ દંતૌષ્ઠ્ય. ૧. સ્પર્શ=(સ્પર્ અડકવું.)

છે; એના ઉચ્ચાર ઉપરથી બે વર્ગ પડે છે:—અંતઃસ્થ અને ઉબ્ધા. ૩

અંતઃસ્થ—કોઈ પણ સ્થાનને ખરાબર સ્પર્શ થયા વિના તેના વચલા ભાગમાં જે બોલાય છે તે:—ચ, ર, લ, વ, ળ, આ પાંચ અંતઃસ્થ છે. વળી એ વ્યંજન તથા સ્વરની વચ્ચે રહીને વ્યંજન છતાં સ્વરનું કંઈ લક્ષણ દેખાડે છે; માટે એને અર્ધસ્વર પણ કહે છે.

ઉબ્ધા—સર્પના સુસવાટા જેવા જેનો ઉચ્ચાર થાય છે તે:—શ, ષ, સ, હ, એટલા ચાર ઉબ્ધા છે.

(૨) કઠોર, કોમળ ઉચ્ચારને ધોરણે—બે વિભાગ પડે છે:—અઘોષ અને ઘોષ.

અઘોષ^૧—જે છાતીપર દાબ રાખ્યા વગર બોલાય છે તે. આમાં દરેક સ્થાનના પહેલા બે વ્યંજન, અને ત્રણ ઉબ્ધા આવે છે.—ક, ચ, ટ, ત, પ; ખ, છ, ઠ, થ, ફ; શ, ષ, સ. એને કઠોર કે વિવાર પણ કહે છે.

ઘોષ^૨—જે છાતી પર દાબ રાખીને બોલાય છે તે. આમાં દરેક સ્થાનના છેલ્લા ત્રણ વ્યંજન, અને અંતઃસ્થ ને હ આવી છે—ગ, જ, ડ, દ, બ; ઘ, ઝ, ઢ, ઘ, ભ; ઙ, ઞ, ણ, ન. મ; ય, ર, લ, વ, ળ; હ. એને કોમળ કે સંવાર પણ કહે છે.

(સ્વરો પણ ઘોષાક્ષરજ ગણાય છે.)

(૩) પ્રાણને ધોરણે—અદ્યપ્રાણ, મહાપ્રાણ, એવા બે વિભાગ પડે છે, અને જેનો નાકમાંથી ઉચ્ચાર થાય છે તેને અનુનાસિક કહે છે.

અદ્યપ્રાણ^૩—જેને બોલતાં થોડો શ્વાસ ખેંચવો પડે છે તે. આમાં દરેક સ્થાનનો પહેલો ને ત્રીજો અને અંતઃસ્થ આવે છે—ક, ચ, ટ, ત, પ; ગ, જ, ડ, દ, બ; ય, ર, લ, વ, ળ.

મહાપ્રાણ^૪—જેને બોલતાં વધારે શ્વાસ ખેંચવો પડે છે તે. આમાં દરેક સ્થાનનો બીજો ને ચોથો, અને ઉબ્ધા આવે છે—ખ, છ, ઠ, થ, ફ; ઘ, ઝ, ઢ, ઘ, ભ; શ, ષ, સ, હ.

અનુનાસિક^૫—જેને બોલતાં નાકમાંથી ઉચ્ચાર થાય છે તે. આમાં દરેક સ્થાનનો છેલ્લો અક્ષર આવે છે.—ઙ, ઞ, ણ, ન, મ.

૨. અંતઃસ્થ=(અંતઃ મધ્યે ને સ્થ=સં. સ્થા=રહેવું ઉપરથી—રહેનાર.) મધ્યે રહેનાર. ૩. ઉબ્ધા=(ઉષ્ ઉકળવું, બળવું) નેસવાળા, સુસવાટા જેવા.

૧ (અ=નહિ, ઘોષ=રણકો)=જેમાં રણકો નહિ તે. ૨ (ઘોષ=રણકો ઘુષ્ ધાતુ)=રણકાવાળો. ૩ (અદ્ય=થોડો, પ્રાણ=શ્વાસ)=જેમાં થોડો શ્વાસ નેઈએ તે. ૪ મહા=ધણો, પ્રાણ શ્વાસ=જેમાં ધણો શ્વાસ નેઈએ તે. ૫ (અનુ=પછી, નાસિકા=નાક)=નાકમાંથી બોલાતા.

સ્વરોનાં સંયુક્તચિહ્ન તથા પદ.

૩૧. સ્વરનાં સંયુક્તચિહ્ન—સ્વરોને કોઈ વ્યંજનની સાથે જોડવામાં આપ્યા સ્વર ન જોડતાં તેને માટે જે નિશાનીઓ ઠરાવેલી છે તેને સ્વરોનાં સંયુક્તચિહ્ન (કે સ્વરચિહ્ન) કહે છે.

સ્વર. સં. ચિહ્ન—તેનાં નામ.	ઉદાહરણ - પદ
અ .(જોડાય એટલે વ્યંજનચિહ્ન જતું રહે)	ફ + અ = ક
આ ૧ કાનો (કણ)	ફ + આ = કા
ઇ હિસ્વ ઈ કે પાછ કુંડાળી	ફ + ઇ = કિ
ઈ* ૧ દીર્ઘ ઈ કે અન્નજી (આગલું)	ફ + ઈ = કી
ઋ ૨ ઋકાર	ફ + ઋ = ફ
ઉ હિસ્વ ઉ કે વરડું (વળેલું)	ફ + ઉ = કુ
૊ દીર્ઘ ઊ કે નેત્ર	ફ + ઊ = કૃ
એ ૧ એક માત્ર	ફ + એ = કે
ઐ ૨ બે માત્ર	ફ + ઐ = કૈ
ઓ ૧ કાનો માત્ર	ફ + ઓ = કૌ
ઔ ૧ કાનો બે માત્ર	ફ + ઔ = કૌ

૩૨. પદ—કોઈ પણ વ્યંજનને સ્વરોનાં બધાં સંયુક્ત ચિહ્ન અનુક્રમે લગાડી બોલીએ લખીએ તો તે પદ કહેવાય. આવા પદમાંના દરેક સ્વરસહિત વ્યંજનને પદ-અક્ષર† કહેવો.

*જ ને ‘ી’ જોડવી હોય તો ‘ની’ લખતા નથી, પણ ‘૭’ લખે છે; તેમજ ‘૭’ જોડતાં ‘જી જૂ’ એમ ‘જ’ની સાથે કાનો કાઢી જોડવાનો ચાલ પડી ગયો છે. ‘ર’ ને ‘૨’ જોડતાં ‘ર’ આવી રીતે લખે છે. અને ‘૭’ જોડતાં પણ એજ રૂપ વાપરે છે. પણ દીર્ઘથી જુદો પાડવાને હસ્વ ‘રુ’ આવી રીતે લખવો જોઈએ.

†ખેડ ઈ ને માટે અન્નજી અને ખેડ ઉ ને વરડું બોલવાનો ચાલ પડી ગયો છે. પણ હસ્વ ઈ, દીર્ઘ ઈ, હસ્વ ઉ, દીર્ઘ ઊ—એમ બોલવું વધારે ઉચિત દેખાય છે.

‡આવી રીતે થયેલા પદમાંના પ્રત્યેક અક્ષરને, જોડાક્ષર એટલે સંયુક્ત વ્યંજન કે સંધિ-અક્ષરથી જુદો જોળખવાને પદ-અક્ષર સંજ્ઞા આપાય.

શરૂઆતમાં ‘ઋ’ ને સ્વરમાં નહિ ગણેલો, અને અં, અ : એને જુદા સ્વર જેવા લઈ એ બાર સ્વરની નિશાનીઓ કોઈ વ્યંજનને લગાડતા, તેથી સાધારણ રીતે પદને બારખંડી (બારાક્ષરી) પણ કહે છે.

જોડાક્ષર. (સંયુક્ત વ્યંજન).

૩૩. જોડાક્ષર*—જે કે વધારે વ્યંજન એવી રીતે જોડાઈ જાય કે તેમની વચ્ચે કોઈ સ્વર રહેતો નથી, ત્યારે તેને જોડાક્ષર કહે છે. છેડે તો સ્વાભાવિક રીતે સ્વર હોય:—કમ, મ, ઈં. જોડાક્ષરમાં જે કે વધારે વ્યંજન જોડાયલા હોય છે, તેથી એને સંયુક્ત વ્યંજન એવું નામ આપવું વધારે યોગ્ય ગણાય.

જોડાક્ષર લખવાની રીત—પહેલા એક જે જોડલા હોય તેનો પહેલો અડધો ભાગ, અને છેલ્લો વ્યંજન તેના છેડાના સ્વરસહિત, એમ જોડીને લખાય:—મહાત્મ્ય.

જે વ્યંજનો એવા છે કે ખીજની સાથે જોડવાને તેનો સહેલથી ભાગ પડી શકે નહિ, તેમાંના કેટલાક એક એકને અડકતા લખાય છે:—જેમકે ક્ષ, કમ, કવ, અથવા ક્વ વગેરે અથવા તો પહેલાને જોડવાનો ચાલ છે ક્ક, ક્મ, ક્વ, ક્તવગેરે.

કોઈવાર પહેલાની નીચે ખીજો લખાય છે—ક્ર, કૃ, વગેરે.

૩૪. ર ને પૂર્વેના વ્યંજનની સાથે જોડવો હોય તો ‘-’ આવી આડી લીટી કે ‘()’ આવું ચિહ્ન કરે છે તેને રકાર કહે છે:—પ, ખ, ભ એવા છેડે ઉભી લીટીવાળા અક્ષરની સાથે રકાર જોડવાને ખાંચામાં ‘-’ આ ચિહ્ન કરે છે; જેવા કે પ્ર, ખ્ર. જ્ર; અને ટ, ઠ, આવા લીટી વગરના અક્ષરની સાથે રકાર જોડવાને નીચે ‘()’ આવું ચિહ્ન કરે છે:—જેમકે ટ્ર, ઠ્ર.

*પદ-અક્ષર, જોડાક્ષર અને સંધિ-અક્ષર, એ ત્રણેમાં જે મૂળાક્ષરો તો જોડાયલા. હવે જોડાક્ષરની વ્યાખ્યા ઉપરથી ‘જોડવ્યંજન’ એવો અર્થ સિદ્ધ ઠીક થઈ એટલે આ ત્રણેમાં જે અક્ષર જોડાયલા છતાં એને ‘જોડાક્ષર’ એ સંજ્ઞા સામાન્ય રીતે અપાય નહિ; તેમજ એનો અરસપરસ ભેદ બતાવાય તો સાદું. માટે ‘યુક્તાક્ષર’ એ સામાન્ય સંજ્ઞા રાખી. તેના પેટાવર્ગમાં—પદ-અક્ષર; જોડાક્ષર, (સંયુક્ત વ્યંજન) ને સંધિઅક્ષર લઈ એનો ભેદ ઠીક બતાવાય—જેમકે ‘દ+આ=દા’ એ, પદ-અક્ષર, ‘દ+વ=દ્વ’ એ સંયુક્ત વ્યંજન અને ‘સદાચાર’ એમાંનો ‘દા’=ત+આ, અને ‘સદ્વચન’ એમાંનો ‘દ્વ’=(ત+વ), આ બે સંધિ-અક્ષર કહેવાય. (જેવું સંધિપ્રકરણ).

૨ ને તેની પછીના વ્યંજનની સાથે જોડવો હોય તો તેની ઉપર '૨' આવું ચિહ્ન કરે છે તેને રેફ કહે છે :—જેમકે મ, ત ઈ

૩ ને કોઈ વ્યંજનની સાથે જોડતાં સહેલાઈને માટે '૨' આવું ૩૫ વાપરે છે—થ, થ, ઞ, ઞ, ળ, ઈ

કેટલાક બે રીતે લખાય છે—ક્રં, કં, ક્ત કે ક્ત.

થોડાં બાળબોધક યાદે છે. જ, જ, ઙ, ઙ, ઙ, ઙ, ઞ, ક.

મૂળાક્ષરોનું પૂર્ણ કોષ્ટક.

વ્યંજન.										સ્વર.	
સ્પર્શ. (સવર્ગીય). અસ્પર્શ (અવગ).											
અથોષ.		ધોષ.		ધોષ.		અધો.		થોષ.			
અલ્પપ્રાં	મહાપ્રાં	અલ્પપ્રાં	મહાપ્રાં	અનુનાં	અલ્પપ્રાં	અંતઃસ્થ	મહાપ્રાં.	હસ્વસ્વં	દીર્ઘસ્વં	સંધિસ્વં	
કંઠ્ય ...	ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ		લ		ચ	ચા	
તાલવ્ય ...	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ય		શ	ષ	ઈ એ ઐ*	
મૂર્ધન્ય ...	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ર, ળ		વ	ઋ		
દંત્ય ...	ત	થ	દ	ધ	ન	લ		સ			
ઓષ્ઠ્ય ...	પ	ફ	બ	ભ	મ	વાં			ઉ	ઊ ઓઐ†	

* 'વ' દંતીષ્ઠ્ય. † 'એ' 'ઐ' કંઠતાલવ્ય. ‡ 'ઓ' 'ઐ' કંઠીષ્ઠ્ય.

સ્વરના ગુણ તથા વૃદ્ધિ.

૩૫. શબ્દના અર્થમાં ફેરફાર થતાં, તેમાં આવેલા સ્વરૂપનું રૂપ બદલાય છે, એ સ્વરના રૂપનું બદલાવું તેને સ્વરના ગુણ તથા વૃદ્ધિ કહે છે.

ગુણ તથા વૃદ્ધિ મૂળસ્વરનેજ હોય છે—અ નો ગુણ નથી, પણ વૃદ્ધિ આ થાય છે; ઇ નો ગુણ એ અને વૃદ્ધિ એ; ઉ નો ગુણ ઓ અને વૃદ્ધિ ઔ; અને ઋ નો ગુણ અર્ ને વૃદ્ધિ આર્.

મૂળસ્વર	ગુણ	વૃદ્ધિ	ઉદાહરણ—ગુણ	વૃદ્ધિ.
અ	...	આ	જનક—...	જનકી
ઇ	એ	ઐ	વિદ્—વેદ	વૈદિક
ઉ	ઓ	ઔ	બુધ્—બ્રાધ	બ્રાધ
ઋ	અર્	આર્	મૃ—મર	માર

સંધિપ્રકરણ.

૩૬. સંધિ^૧—એ અક્ષર પાસે પાસે આવી એવી રીતે મળી જાય, કે તેના મેળાપથી નવું રૂપ થાય, ત્યારે તેને સંધિ કહે છે.

સંધિપ્રકરણ એ સંસ્કૃત વ્યાકરણનો ભાગ છે. સંસ્કૃતમાં તો સંધિના નિયમ પ્રમાણે વાક્યમાં હરફોઈ શબ્દ બીજા શબ્દની સાથે જોડાઈ શકે. પણ ગુજરાતીમાં તે પ્રમાણે થાય નહિ. ગુજરાતી થઈ ગયેલા શબ્દોને પણ આ નિયમ લાગુ પાડી ન શકાય. તો પણ ઘણા ખરા શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોનું સંધિકાર્ય કરવામાં તેમજ સંધિવાળા શબ્દોને જુદા પાડવાને એના નિયમ જરૂરના છે.

૩૭ સંધિના પ્રકાર ૪ છે—સ્વરસંધિ, અનુસ્વારસંધિ, વિસર્ગ-સંધિ, વ્યંજનસંધિ.

સ્વરસંધિ

સ્વરસંધિ—એ સ્વર મળી જતાં, તેઓને ઠેકાણે જે રૂપ થાય તે.

(૧)—(૧) અ કે આની પછી એનો સવર્ણ સ્વર (અ કે આ) આવે તો સંધિમાં તે બેઉને ઠેકાણે તેનો દીર્ઘ (આઋ) થાય; (૨) અ કે આની પછી કોઈ અસવર્ણ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર (ઇ, ઈ, ઋ, ઉ, ઊ) આવે તો, બેઉને ઠેકાણે પાછલાનો ગુણ મૂકાય; (૩) અને અ કે આની પછી નો અસવર્ણ સંધિસ્વર આવે તો, એ કે ઐ આવતાં, બેઉને ઠેકાણે ‘ઐ’ થાય, અને ઓ કે ઔ આવતાં, બેઉને ઠેકાણે ઔ થાય.

૧. સંધિ (સં=સાથે, ધા=રાખવું) સાથે રાખવું, સાંધવું.

* અપવાદ—માર્તંડ (માર્ત+અંડ), સારંગ (સાર+અંગ).

અ કે આ + અ =આ	પરમ + અર્થ=પરમાર્થ, વિદ્યા+અર્થો=વિદ્યાર્થો.
” , ” , આ =આ	દેવ+આલય=દેવાલય, વિદ્યા+આલય=વિદ્યાલય.
” , ” , ઇ-ઈ = એ	હિત + ઇચ્છુ=હિતેચ્છુ, મહા+ઈશ્વર=મહેશ્વર.
” , ” , ઋ =અર્	પરમ + ઋષિ = પરમર્ષિ, મહા + ઋષિ=મહાર્ષિ.
” , ” , ઉ-ઉ=ઓ	સૂર્ય + ઉદય = સૂર્યોદય, શાલા + ઉપયોગી = શાલોપયોગી.
” , ” , એ =એ	એક+એક=એકેક, આત્મા+એકતા=આત્મૈકતા.
” , ” , ઐ =ઐ	પરમ + ઐશ્વર્ય = પરમૈશ્વર્ય, મહા + ઐશ્વર્ય= મહેશ્વર્ય.
” , ” , ઓ =ઔ	પરમ+ઓધ=પરમૌધ.*
” , ” , ઔ =ઔ	વન+ઔષધિ=વનૌષધિ.

(૨) ઇ કે ઈની પછી એનો સર્વણ (ઇ કે ઈ) આવે, તો સંધિમાં બેઉને ઠેકાણે નેનો દીર્ઘ (ઈ) મૂકાય; અને કોઈ અસર્વણ સ્વર આવે તો, એનો ય્ થઈ, પછી પાછળનો સ્વર તેની સાથે જોડાય છે.

ઇ કે ઈ + અ = (ય્ + અ)	યા	અતિ + અંત = અત્યંત.
” ” , આ = (ય્ + આ)	યા	ઈતિ + આદિ = ઇત્યાદિ.
” ” , ઇ કે ઈ = ઈ		કવિ + ઈશ્વર = કવીશ્વર.
” ” , ઋ = (ય્ + ઋ)	યૃ	નતિ + ઋષિ = નત્યૃષિ.
” ” , ઉ = (ય્ + ઉ)	યુ	પ્રતિ + ઉત્તર = પ્રત્યુત્તર.
” ” , ઊ = (ય્ + ઊ)	યૂ	નિ + ઊન = ન્યૂન.
” ” , એ = (ય્ + એ)	યે	પ્રતિ + એક = પ્રત્યેક.
” ” , ઐ = (ય્ + ઐ)	યૈ	નતિ + ઐશ્વર્ય = નત્યૈશ્વર્ય.
” ” , ઓ = (ય્ + ઓ)	યો	નતિ + ઓધ = નત્યોધ.*
” ” , ઔ = (ય + ઔ)	યૌ	નતિ + ઔષધિ= નત્યૌષધિ.

(૩) ઋ ની પછી સર્વણ (ઋ) આવે તો તે બેઉને ઠેકાણે તેનો દીર્ઘ (ઋ) થાય છે; અને કોઈ અસર્વણ સ્વર આવે તો, એનો ર્ થઈને, પછી પાછળનો સ્વર તેની સાથે જોડાય છે.

* ઉદાહરણમાં ગુજરાતીમાં નહિ વપરાતા એવા શબ્દ, પ્રત્યેક સંધિનો દાખલો આપવો જોઈએ માટે, લેવા પડયા છે.

ઋ + અ = (રૂ + અ) ર	પિતૃ + અર્થ = પિતૃર્થ.
„ „ આ = (રૂ + આ) રા	પિતૃ + આદિ = પિતૃાદિ.
„ „ ઇ = (રૂ + ઇ) રિ	પિતૃ + ઇચ્છા = પિતૃચ્છા.
„ „ ઈ = (રૂ + ઈ) રી	પિતૃ + ઈર્ષા = પિતૃર્ષા.
„ „ ઋ = ઋ	પિતૃ + ઋષિ = પિતૃષિ.
„ „ ઉ = (રૂ + ઉ) રુ	પિતૃ + ઉપાય = પિતૃપાય.
„ „ ઊ = (રૂ + ઊ) રૂ	પિતૃ + ઊર્મિ = પિતૃર્મિ.
„ „ એ = (રૂ + એ) રે	પિતૃ + એકતા = પિતૃેકતા.
„ „ ઐ = (રૂ + ઐ) રૈ	પિતૃ + ઐશ્વર્ય = પિતૃૈશ્વર્ય.
„ „ ઓ = (રૂ + ઓ) રો	પિતૃ + ઓધ = પિતૃોધ.
„ „ ઔ = (રૂ + ઔ) રૌ	પિતૃ + ઔષધિ = પિતૃૌષધિ.

(૪) ઉ કે ઊની પછી એનો સવર્ણ (ઉ કે ઊ) આવે, તો સંધિમાં તેમને ઠેકાણે દીર્ઘ (ઊ) થાય, અને કોઈ અસવર્ણ સ્વર આવે તો, એનો વ્ થઈને, પછી પાછલાનો સ્વર તેની સાથે જોડાય છે.

ઉ કે ઉ + અ = (વૂ + અ) વ	મનુ + અન્તર = મન્વન્તર.
„ „ + આ = (વૂ + આ) વા	મનુ + આદિ = મન્વાદિ.
„ „ + ઇ = (વૂ + ઇ) વિ	મનુ + ઇચ્છા = મન્વિચ્છા.
„ „ + ઈ = (વૂ + ઈ) વી	મનુ + ઈર્ષા = મન્વીર્ષા.
„ „ + ઋ = (વૂ + ઋ) વૃ	મનુ + ઋષિ = મન્વૃષિ.
„ „ + ઉ કે ઊ = (ભાનુ + ઉદય = ભાનુદય.
„ „ + એ = (વૂ + એ) વે	ભાનુ + એકતા = ભાન્વેકતા.
„ „ + ઐ = (વૂ + ઐ) વૈ	મનુ + ઐશ્વર્ય = મન્વૈશ્વર્ય.
„ „ + ઓ = (વૂ + ઓ) વો	મનુ + ઓધ = મન્વોધ.
„ „ + ઔ = (વૂ + ઔ) વૌ	મનુ + ઔષધિ = મન્વૌષધિ.

(૫) એ, ઐ, ની પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો, એ નો અથ, અને ઐ નો આથ, થઈને, પછી પાછળનો સ્વર તેની સાથે જોડાય છે:—જેમકે ની --ને + અન = નયન; નૈ + અક = નાયક.

(૬) ઓ, ઔની પછી કોઈપણ સ્વર આવે, તો સંધિમાં ઓ નો અવ્ અને ઔનો ઔવ્ થઈને, પછી પાછળનો સ્વર તેની સાથે જોડાય છે. જેમકે ઓ + ઈશ્વર = ગવીશ્વર. ઔ + ઈક = નાવિક.

અનુસ્વારસંધિ.

અનુસ્વારસંધિ—અનુસ્વારનો તેની પછીના અક્ષરની સાથે મેળાપ થતાં તેનું જે રૂપ થાય તે.

(૧) અનુસ્વારની પછી કોઈ સ્વર આવે, તો તે અનુસ્વારનો મૂ થાય છે. સં + અર્પણ=સમર્પણ, સં + આચાર=સમાચાર, સં + આરંભ=સમારંભ. સં + ઋદ્ધિ=સમૃદ્ધિ, સં. + આગમ=સમાગમ, સમાધાન વગેરે.

(૨) અનુસ્વારની પછી કોઈ સ્પર્શવ્યંજન આવે તો તે વ્યંજનના સ્થાનનો અનુનાસિક અક્ષર (હ, ખ, છ, ન, મ) તેને ઠેકાણે થાય છે. જેમકે: સં + કદપ=સહકદપ, સં + ચય=સચ્ચય, સં + તાપ=સન્તાપ, સં + પૂર્ણ=સમ્પૂર્ણ. કંઠ્ય સ્પર્શાક્ષર આવે તો હ—સહકદપ, સહગમ. તાલવ્ય આવે તો ખ થાય—સચ્ચય, સમ્જવન. દંત્ય સ્પર્શાક્ષર આવે તો ન સન્તાપ, સન્ધાન. ઓઘ્ય આવે તો મ થાય—સમ્પનિ, સમ્બન્ધ.

ગુજરાતી લખવામાં ઉપર પ્રમાણે અનુનાસિક ન વાપરતાં, સાધારણ રીતે. અનુસ્વારજ લખવાનો આલ પડી ગયો છે, જે કે ઉચ્ચાર તો પાછળના સ્પર્શવ્યંજનના અનુનાસિક જેવો થાય છે (અને સંસ્કૃતને અનુસરી શુદ્ધ લખનારા ઉચ્ચાર પ્રમાણે અનુનાસિક બેડીને પણ લખે છે.)

પરંતુ સંસ્કૃત શબ્દોમાં ‘અ’ સિવાયના સ્વરની સાથે પાછળનો અનુનાસિક ઉચ્ચાર, અનુસ્વાર તરીકે લખ્યો હોય, તો તેનો અનુનાસિક ઉચ્ચાર (પરદેશીઓ તેમજ ઉછરતા વિદ્યાર્થીઓ) કરતા નથી; તેથી શુદ્ધ સંસ્કૃત પ્રમાણે લખવા :— પ્રાન્ત, ઋશાન્તિ, કાન્તિ, બ્રાન્તિ, કુન્તિ, ઈન્દુ, બિન્દુ, નિન્દ (કુ). પિણ્ડ, કુણ્ડળ, કુન્દન, કુન્ડળ, કુમ્ભ, કુણ્ડ, ગુન્ડનર, મુણ્ડન, રૂઘન, ગાન્ધર્વ, દામ્બિક, દુન્દુભી.

તોપણ ગુજરાતી થઈ ગયેલા શબ્દોની વચ્ચેમાં ને છેડે અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પાછળના વ્યંજનના અનુનાસિક જેવો થતો નથી, ત્યાં તો અનુસ્વારજ લખાય :— આંક, આંચ, ઈંધ, ઈંદુ, ઉંઠ, હાંત, કાંપવું, સાંર વગેરે.

(૩) અનુસ્વારની પછી કોઈ અસ્પર્શવ્યંજન આવે, તો અનુસ્વાર બિન્દુ રૂપે જ રહે છે. (આ સ્થળે અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર ખાસ જુદીજ રીતનો થાય છે; જે કંઈક ‘અ-ઉ-મ=ઐ’ને મળતો છે.)—સંયોગ, સંરક્ષણ, સંલગ્ન, સંવાદ, (કોઈમાં વખતે ‘મ’ જેવો થાય).—સંસય, સંસાર, સંહાર વગેરે.

અસ્પર્શાક્ષર પણ સ્થાનમાં આવી શકે, માટે કોઈ વાર કોની આગળ પણ અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર સ્થાન મુજબે અનુનાસિક જેવો કદાચ સંભળાય, બેડે ખુલ્લો નહિ. તોપણ લખાય તો બિન્દુરૂપે જ.

* આવા શબ્દો, માથે અનુસ્વાર મૂકીને લખી, જાણી નેવું.

વિસર્ગસંધિ.

વિસર્ગસંધિ—વિસર્જનો તેની પછીના અક્ષરની સાથે મેળાપ થતાં, તેનું જે રૂપ થાય તે.

(૧) વિસર્જની પૂર્વે કોઈ અ, આ સિવાયનો સ્વર હોય, અને પછી કોઈ ઘોષાક્ષર (એટલે ઘોષ વ્યંજન કે સ્વર) આવે, તો વિસર્જનો રૂ થાય—જેમકે ઘોષ-વ્યંજન આવે તો—નિર્ગત, નિર્જલ, નિર્દય, નિર્ધન, નિર્બલ, નિર્ભય, નિર્મલ, નિર્લવ, નિર્વિકાર. દુર્ગતિ, દુર્ગંધ. સ્વર આવે તો—નિરર્થ, નિરાધાર, નિરૂપાય, નિરૂત્તર.

(૨) વિસર્જની પૂર્વે અ હોય, અને પછી કોઈ ઘોષાક્ષર (ઘોષ વ્યંજન કે સ્વર) આવે, તો વિસર્જનો ઉ થઈને તે પૂર્વેના અ ની સાથે મળતાં, એ બે સ્વરને ટૂંકાણે, પાછલાનો એટલે ઉનો ગુણ મૂકાતાં, ઐ થાય છે :—મન : + વિકાર = મનોવિકાર, મન : + યત્ન = મનોયત્ન, તમોગુણ, રજોગુણ, તપોધન અધોગતિ વગેરે. આમાં—મનસ્, તમસ્, રજસ્, અધસ્ વગેરેના છાંડના ‘સ્’નો વિસર્ગ થયેલો છે.

પણ જો મૂળે રૂ નો વિસર્ગ થયેલો હોય તો પાછો રૂ થાય છે, જેમકે—પુનર્વિવાહ, પુનર્લગ્ન, પુનરપિ, પુનરક્તિ, અંતર્ધ્યાન વગેરે.

(૩) વિસર્જની પછી ચ કે (તાલવ્ય) શ આવે, તો વિસર્જનો (તાલવ્ય) શ થાય છે.—જેમકે નિ : + ચિન્ત = નિશ્ચિન્ત, નિ : + ચલ = નિશ્ચલ. નિ : શંક = નિશંક વગેરે.

(૪) વિસર્જની પછી ક, ખ, પ, ફ, ટ, ઠ, આવે, તો વિસર્જનો (મૂર્ધન્ય) ષ્ થાય છે. જેમકે—નિ : + કપટ = નિષ્કપટ, નિ : + પાપ = નિષ્પાપ, નિ : + ફલ = નિષ્ફલ. ખ ને ટ ઠ ના દાખલા મળવા મુશ્કેલ છે.

કોઈવાર વિસર્ગ એમનોએમ પણ રહે છે. જેમકે—અંતઃકરણ, દુઃખ, અતઃપર, પ્રાતઃકાળ વગેરે.

(૫) વિસર્જની પછી ત, થ કે (દંત્ય) સ આવે, તો વિસર્જનો (દંત્ય) સ્ થાય છે :—નિ : + તેજ = નિસ્તેજ, નિ : + સંશય = નિરસંશય.

શ કે સની પૂર્વે વિસર્ગ એમનોએમ પણ રહે, જેમકે—નિઃશંક, નિઃશેષ, નિઃસાર નિઃસ્પૃહ, નિઃસંશય, પુનઃસંસ્કાર એમ પણ લખાય.

વ્યંજનસંધિ

વ્યંજનસંધિ—જે વ્યંજનનો મેળાપ થતાં, તે બેમાંનો એક કે બેઉ બદલાઈને જે નવું રૂપ થાય તે.

જ્યારે બે ઘોષ કે બે અઘોષ વ્યંજન પાસે પાસે આવે ત્યારે તે બેડાઈને લખાય છે; જેમકે વાક + પતિ = વાકપતિ, ષટ્ + કર્મ = ષટ્કર્મ, જગત્ + પતિ = જગત્પતિ, ભગવત્ + પુરાણ = ભગવત્પુરાણ, સત્કર્મ ઇત્યાદિ; આ પ્રમાણે સંયુક્તવ્યંજન થાય પણ એક ઘોષ ને એક અઘોષનો સંયુક્ત વ્યંજન કરીને ઉચ્ચાર થતો નથી; જેમકે જ્ઞ, ક્ષ્ટ બોલાય નહિ. માટે (સામાન્ય રીતે બેતાં)—

પહેલા શબ્દને અંતે ઘોષ અને બીજાની આદિએ અઘોષ, અથવા પહેલાને અંતે અઘોષ અને બીજાની આદિએ ઘોષ આવે, ત્યારે જે તે એક બદલાય છે. ઘણુંકરીને પહેલાનો અંત્યાક્ષર (છેડાનો અક્ષર) બદલાઈને બીજાના આદ્યાક્ષર (શરૂઆતના અક્ષર) જેવો ઘોષ કે અઘોષ થાય, પણ સ્થાન બદલાતું નથી:—

(૧) ક, ચ, દ, ત્, પ્, ની પછી કોઈ ઘોષાક્ષર (ઘોષવ્યંજન કે સ્વર) આવે, તો તે બદલાઈને પોતાના સ્થાનનો ત્રીજો (ઘોષ) એટલે અનુક્રમે ગ્, જ્, ઙ્, ઙ્, ઞ્, થાય છે. જેમકે વાક + દાન = વાગ્દાન, વાક + ઈશ = વાગીશ, ષટ્ + રિપુ = ષડ્રિપુ, ષટ્ + આનન = ષડાનન, સત્ + ગુણ = સદ્ગુણ, સત્ + આચાર = સદાચાર.

(૨) હંતરથાની (ત) ની પછી કોઈ તાલવ્ય, મૂર્દ્ધન્ય કે લ આવે તો તે ત બદલાઈને પાછળનાને સરૂપ (એટલે તેના જેવો) થાય છે. જેમકે સત્ + ચિત્ = સચિત, સત્ + જન = સજન, તત્ + દીકા = તદ્દીકા ઉત્ + લાસ = ઉલ્લાસ, તત્ + લીન = તલ્લીન.

(૩) બીજા શબ્દની આદિએ કોઈ અનુનાસિક હોય, તો પહેલા શબ્દના છેડાનો વ્યંજન (વિકલ્પે) પોતાના સ્થાનનો અનુનાસિક થાય છે; જેમકે દિક્ + મૂઠ = દિક્મૂઠ, ષટ્ + માસ = ષડ્માસ, જગત્ + નાથ = જગન્નાથ. તેમજ અનુનાસિક ઘોષાક્ષર છે માટે (૧ પ્રમાણે) દિક્મૂઠ, ષડ્માસ પણ થાય. પરંતુ (જગદ્નાથ થતું નથી).

(૪) પૂર્વે હંતરથાની (ત્) હોય અને પછી (તાલવ્ય) શ આવે, તો ત્ નો ચ થાય અને શ નો છ થાય છે:—સત્ + શાસ્ત્ર = સચ્છાસ્ત્ર, શ્રીમત્ + શંકરાચાર્ય = શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય. (અદ્ + શેર = અચ્છેર).

(૫) પહેલા શબ્દને અંતે અંતઃરથ અથવા સાનુનાસિક (અનુનાસિક-વાળો) કોઈ વ્યંજન નહિ હોય, અને બીજાનો આદ્યાક્ષર હ હોય, તો પહેલાનો અંત્યાક્ષર બદલાઈને પોતાના વર્ગનો ત્રીજો થાય, ને હ તેનાજ વર્ગનો ચોથો અક્ષર થાય છે:—જેમકે—વાક + હરી = વાગ્હરી, ઉત્ + હાર = ઉહાર, ષટ્ + દૃઢ્ય = ષડ્દૃઢ્ય.

શબ્દવિચાર.

આ લાગમાં શબ્દનું વર્ણન આવે છે.

કોઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ જે કંઈ કાને કરીને સાંભળવામાં આવે છે તેને સાધારણ રીતે શબ્દ કહે છે. આવા ધ્વનિ કોઈ અર્થ વગરના પણ હોય છે. પણ બ્યાકરણમાં તો અર્થવાળા ધ્વનિ તેજ શબ્દ કહેવાય.

શબ્દોમાં, કોઈ એક અક્ષરના, કોઈ બે, ને કોઈ ત્રણ કે તે કરતાં વધારે અક્ષર રના પણ હોય. આ પરથી એકાક્ષરી, દ્વિ-અક્ષરી, ત્રિ-અક્ષરી એવાં નામ અક્ષરની સંખ્યા ઉપરથી શબ્દોને અપાય.

૨૮. શબ્દના મુખ્ય બે પ્રકાર છે—આખ્યેય ને અવ્યય.

૩૯. આખ્યેય—જેનું રૂપાખ્યાન થઈ શકે એવા શબ્દો. એના ચાર વર્ગ છે:—નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ.

પ્રધાનશબ્દ. આખ્યેય શબ્દો વાક્યમાં મુખ્ય સત્તા ધરાવે છે, તે ઉપરથી એને પ્રધાનશબ્દ પણ કહે છે.

૪૦. અવ્યય—જેનું રૂપાખ્યાન નથી થતું એવા એટલે જેના રૂપમાં કંઈ ફેરફાર ન થતાં હમેશાં એકજ રૂપે રહે છે તે. એના પણ ચાર વર્ગ છે:—ક્રિયાવિશેષણ, નામયોગી (શબ્દયોગી), ઉભયાન્વયી (વાક્યયોગી). ઉદ્દગાર.

મધ્યમશબ્દ—ક્રિયાવિશેષણ, નામયોગી અને ઉભયાન્વયી આખ્યેય શબ્દની સાથે સંબંધમાં આવી વાક્યમાં તેનાથી ઉતરતી સત્તા ધરાવે છે, તે ઉપરથી એને મધ્યમશબ્દ કહે છે.

કેવળપ્રયોગી—ઉદ્દગાર અવ્યય વાક્યમાં કંઈ સંબંધ ન રાખતાં કેવળ જૂઠાજ રહે છે, માટે એને કેવળપ્રયોગી કહે છે.

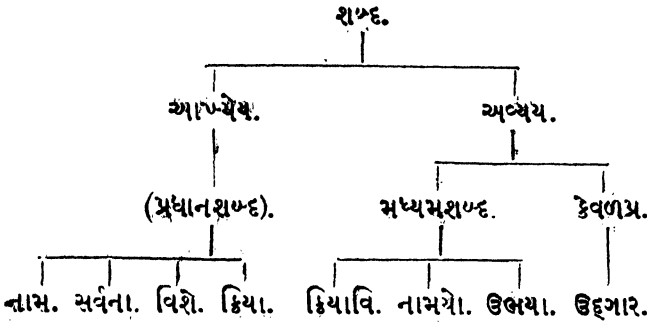
ધણાખરા ઉભયાન્વયી અને ઉદ્દગાર, ખરા અવ્યય છે. પણ ધણાખરા ક્રિયાવિશેષણ અને નામયોગી, કોઈ આખ્યેય શબ્દોનું રૂપાન્તર થતાં થતાં અવ્યય જેવા થઈ વપરાવા લાગ્યા છે; જે કે કોઈકોઈ તો સહેલથી તેના પ્રત્યયો જુદા પાડી ઝોળખી શકાય એવા છે:—

ખરા અવ્યય—અને, તથા, કે, અથવા, વા, કિંવા, તો, ચાતો, જો, જોકે, પણ, પરંતુ, ઈત્યાદિ.

અવ્યય જેવા થઈ ગયલા—માટે, કાળે, કારણે, વારતે, લીધે, પાસે, સૌંડે; સાથે, સગાથે, હારે, ખદલે, પડખે, પૂઠે, ઉઘે, નીચે, હેઠ, તળે, હળવે, કેડે, વાંસે ઈ.

સામાન્ય શબ્દોના વર્ગ—આખ્યયના ચાર અને અખ્યયના ચાર મળીને શબ્દોના મુખ્ય વર્ગ ૮ છે.

શબ્દોના મુખ્ય વર્ગનું કોષ્ટક.

૪૧.—નામ જે શબ્દવડે પ્રાણી, પદાર્થ, ઠેકાણું વગેરે ઓળખાય છે તે:—મોહનલાલ, માણસ, ગાય, દૂધ, પાણી, પક્ષાડ, સુરત, દયા, પ્રેમ ઇત્યાદિ.

૪૨. સર્વનામ—જે શબ્દ નામને ઠેકાણે વાપરવામાં આવે છે તે:—હું, તું, તે, આપણુ, આપ, પોતે, કાણુ, આ, એ, જે-તે.

૪૩. વિશેષણ—જે શબ્દ નામનો ગુણ, સંખ્યા વગેરે વિશેષ અર્થ બતાવે છે તે:—સારો, રાતો, પાંચ, પહેલો, ખીજો વગેરે.

૪૪. ક્રિયાપદ—જે શબ્દ કોઈ પ્રાણી કે પ્રદાર્થ વિષે અસ્તિ (હોવું) સ્થિતિ (રહેવું), ગતિ (ચાલવું) કે કૃતિ (કરવું) વગેરે ક્રિયા બતાવે છે તે:—છે. રહ્યો, દોડ્યો, ખેલે છે, કરીશ વગેરે.

૪૫. ક્રિયાવિશેષણ—જે શબ્દ ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારો બતાવે છે તે:—જેમકે તે ત્યાં બેઠો છે. તું હજીવે બોલે છે, એમાં ત્યાં, હજીવે, એ 'બેઠો છે' અને 'બોલે છે' એના અર્થમાં વધારો બતાવે છે; માટે એ ક્રિયાવિશેષણ છે. ક્રિયાવિશેષણ, વિશેષણના કે ખીજા ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં પણ વધારો બતાવે છે:—આપુ ઘણું સારો છોકરો છે. તે ખડું હજીવે બોલે છે; એમાં ઘણું અને ખડું એ ક્રિયાવિશેષણ છે.

૪૬. નામયોગી—જે શબ્દ નામની સાથે જોડાઈને તેના ક્રિયાપદ વગેરેની સાથેના સંબંધ દેખાડે છે તે:—જેમકે ‘આપુ માળ ઉપર બેઠો છે.’ ‘ગોવિંદ મારી નીચે છે.’ એમાં ઉપર, નીચે, આ નામયોગી છે.

૪૭. ઉભયાન્વયી*—એ વાક્યને, વાક્યના એ ભાગને, કે એ શબ્દને જોડનાર શબ્દ:—જેમકે ‘આજે રજા છે, માટે કાલે આવજો.’ ‘તેણે કહ્યું કે હું કાલે આવીશ.’ ‘મારાથી ન અવાય કેમકે મારા ઘરમાં કોઈ નથી.’ ‘વાંચ્યા પછી અને લખ્યા પછી બીજું કરજો’ ‘આપુ કે ગોપાળ આવશે.’ ‘બોલ્યા તો મુઆ.’ એમાં માટે, કે, કેમકે, અને, કે, તો, આ શબ્દો ઉભયાન્વયી છે.

૪૮. ઉદ્દગારી—મનમાં કંઈ હર્ષ, શોક, ગભરાટ વગેરે એકાએક લાગણી થઈ આવવાથી જે શબ્દ છૂટો બોલાઈ જાય છે તે:—જેમકે હાય, અરે, આહા, એહો, હેં, વગેરે. આ શબ્દોને વાક્યમાં બીલકુલ સંબંધ નથી, માટે એને ‘કેવળપ્રયોગી’ કહે છે.

(પ્રત્યેક અવ્યયના સમૂહને માટે આગળ અવ્યયના પાઠમાં જોવું).
નીચેના મનોચત્તનમાં આપેલાં વાક્યોમાંથી નામ, સર્વનામ, વગેરે આઠે વર્ગના શબ્દ ઓળખાવો.

મનોચત્તન ૧ લો.

૧ ચુનીલાલ હુશિયાર છાકરો છે. ૨ એ હમેશાં પહેલો નંબર રાખે છે. ૩ આપુભાઈ ઘણો તોફાની છે. ૪ એવા છાકરાની ઉપર માખાપનું હેત રહેતું નથી. ૫ જો તે ઉપર નંબર નહિ રાખે તો તેની મારી જશે. ૬ એશિયાખંડના મુખ્ય પર્વત તથા નદી લખો. ૭ એ કાણુ બોલ્યો અથવા ! ૮ વાહ, એવું નબળું ભાષણ આપણા મહોમાંથી કેમ નિકળે ! ૯ આહા ! ચોમાસાની ઋતુ કેવી આનંદી છે. ૧૦ પરમેશ્વરની કૃતિનો દેખાવ જોવાને માટે રસીલા માણસો વરસાદમાં પણ બહાર ફરે છે. ૧૧ લલ્લુભાઈ, તમે પાટલી ઉપર પગ મૂક્યો માટે ઉભા થાઓ, અને પાંચ મિનિટ પછી હું પગ રાખીને બેસો. ૧૨ મારા બાપાએ એક બલની જોડ ને બે કાળી ગાયો આ મોસમમાં લીધાં. ૧૩ ઘઉંની ઘણી સારી ખાવાની ચીજ થાય.

શબ્દ સંબંધ તથા વાક્યસાધન.

૪૯. શબ્દસંબંધ—(આઠે વર્ગના શબ્દોનો વાક્યમાં સંબંધ.)
ભાષામાં શબ્દોના જે મુખ્ય આઠ વર્ગ કર્યા છે, તે આઠે વર્ગના શબ્દો એકબીજાની સાથે અમુક અમુક સંબંધે વાક્યમાં વપરાય છે.

*ઉભય=મનઅન્વયી=સાથે લાવનાર—બેને જોડનાર.

† પદચ્છેદમાં ઉદ્દગારને બદલે કેવળપ્રયોગી કહેવાની રીત છે.

નામ સર્વનામ—એ, વાક્યમાં કર્તા કે કર્મ તરીકે, તેમજ નામ-યોગી કે ખીજ નામની પૂર્વે છટ્ટી વિભક્તિને સંબંધે વપરાય.

વિશેષણ (ગુણવિશેષણ)—એ, નામ કે નામ જેવા શબ્દોનો ગુણ વગેરે વિશેષાર્થ અતાવવાને, તેની પૂર્વે, તેમજ કોઈવાર તેની પાછળ પણ આવે.

ક્રિયાપદ—એ, વાક્યમાં મુખ્ય શબ્દ છે. એના વગર વાક્યની પૂર્ણતા, એટલે એક સંપૂર્ણ ક્રિયા કે વિચાર દર્શાવાયજ નહિ.

નામયોગી—એ, નામ કે નામ જેવા શબ્દની સાથે જોડાઈ, તેનો, ખીજ શબ્દ સાથેનો વાક્યસંબંધ અતાવવાને વપરાય.

ક્રિયાવિશેષણ—એ, ક્રિયાનો એટલે ક્રિયાપદના અર્થનો વધારો અતાવે. તેમજ કોઈ વિશેષણ કે ખીજ ક્રિયાવિશેષણનો—વિશેષાર્થ અતાવવાને પણ વપરાય.

ઉભયાન્વયી (વાક્યયોગી)—એ, એ વાક્ય કે એ શબ્દ વગેરેને અમુક સંબંધે જોડનારો સંયોજક શબ્દ છે.

કેવળપ્રયોગી—એ, વાક્યમાં કોઈ શબ્દની સાથે સંબંધ નહિ રાખતાં, માત્ર અચ્ચાનક નિકળતાં ઉદ્દગાર-વચ્ચનો દર્શાવનાર શબ્દ તરીકે આવે.

૫૦. વાક્યસાધન—વાક્ય તૈયાર કરવું (એટલે વાક્ય બનાવવું તે).

પૂર્વે વાક્યની વ્યાખ્યા શિખિ ગયા તે પ્રમાણે, એક પૂર્ણ વિચાર દર્શાવવાને માટે, અમુક પૂર્ણ ક્રિયા દર્શાવનાર ક્રિયાપદ, અને તેની સાથે તે ક્રિયાનો કરનાર, હોય, ત્યારેજ પૂર્ણ વિચાર દર્શાવાય—આ ઉપરથી (૧) ક્રિયાનો કરનાર, એટલે નામ કે સર્વનામ અથવા નામ જેવો કોઈ શબ્દ, અને (૨) ક્રિયાદર્શક શબ્દ એટલે પૂર્ણ ક્રિયાપદ—આ એ શબ્દ વગર તો વાક્ય બનેજ નહિ:—જેમકે ‘છોકરો વાંચે છે;’ ‘તે દોડે છે;’ વગેરે.

હવે નામની સાથે વિશેષણ, ક્રિયાપદની સાથે ક્રિયાવિશેષણ અથવા નામસહિત નામયોગી, તેમજ એ શબ્દ કે વાક્યને જોડવાને ઉભયાન્વયી, અને ઉદ્દગાર અતાવવાને કેવળપ્રયોગી આવે:—‘બેદર-કાર કારીગર કામ ઉપર વહેણે આવતો નથી,’ ‘ડાહ્યા છોકરાઓ પોતાનાં પુસ્તક મેજ ઉપર બરાબર મૂકી રાખે છે,’ ‘અરે! પ્રભુ, તું ગરીબનો બેલી છે.’

પ્રાથમિક સાદું વાક્યપૃથક્કરણ.

૫૧. વાક્યપૃથક્કરણ—વાક્યના ભાગ છૂટા પાડવા તે.

આગળ વાક્યસાધનમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વાક્યો અનેલાં હોય છે. વાક્યો તોડી તેના ભાગો જુદા જુદા કરી બતાવવા તેનું નામ વાક્યપૃથક્કરણ.

વાક્યમાં ઓછામાં ઓછી બે બાબત જોઈએ :—

(૧) કોઈ વિષયને માટે કંઈ કહેવું હોય, તે વિષયદર્શક શબ્દ, એને વિષયપદ—એટલે સાદો કર્તા કે કર્તૃપક્ષ કહેવાય :—
‘પક્ષી ઉડતું હતું;’ ‘એક છોકરાએ તેને પકડ્યું.’

(૨) તે વિષય વિષે જે કંઈ કહેવું હોય, તે ક્રિયાદર્શક શબ્દ; એને ક્રિયાપદ—એટલે વિધેય કે સાદોક્રિયાપક્ષ કહેવાય :—‘છોકરો વાંચે છે;’ ‘તેણે ડીક વાંચ્યું;’ ‘રાતો ઘોડો ઉતાવળો દોડતો હતો.’

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ મૂળસંસ્કૃતને ધોરણે લખાયેલું છતાં અમુક અમુક નિયમો ગુજરાતીમાં ૩૯ થઈ સંસ્કૃતથી તદ્દન જુદા પડે છે. તેમજ વાક્યપૃથક્કરણનો વિષય સંસ્કૃતમાં લંબાણથી વિવેચન કરેલો દેખાતો નથી; અને ગુજરાતીના શિક્ષણને ચાલુ અંગ્રેજી ભાષાની સાથે વિશેષ સંબંધ રહેલો છે, તેથી આપણા પૃથક્કરણની પદ્ધતિ અંગ્રેજીનેજ અનુસરતી રાખવી ઠીક છે.

૧. ટૂંકામાં ટૂંકા વાક્યમાં વિષયદર્શક ને ક્રિયાદર્શક બેજ શબ્દો આવે :—‘પક્ષી ઉડે છે;’ એમાં ‘પક્ષી’ એ સાદો કર્તા એટલે કર્તૃપક્ષ અને ‘ઉડે છે’ એ સાદો ક્રિયાપદ—એટલે વિધેય કે ક્રિયાપક્ષ.

સાદા ટૂંકા વાક્યોનું પૃથક્કરણ.

(કર્તૃપક્ષ) વિષયપદ—સાદો કર્તા.	(ક્રિયાપક્ષ) ક્રિયાપદ—સાદો વિધેય.
છોકરો	દોડે છે
તે	વાંચતો હતો
આંધળાઓ	દેખતા નથી
મહેતાજીએ	કહ્યું

૨. કર્તાની સાથે કર્તાનો વધારો આવે; એને કર્તાવિવર્ધક કહે છે :—‘ડાહ્યા છોકરાઓ રમતા નથી.’

૩. ક્રિયાપદની સાથે ક્રિયાપદનો વધારો આવે તેને ક્રિયાવૃદ્ધિ કહેવાય :—‘પાપીઓ આખરે પરતાય છે.’

૪. ક્રિયાપદની સાથે ક્રિયાપૂરક શબ્દો પણ આવે. આમાં સકર્મક ક્રિયાપદના પૂરક શબ્દો તે કર્મ કહેવાય; અને અપૂર્ણક્રિયાવાચક ક્રિયાપદના પૂરક શબ્દો તેને ક્રિયાપૂરણી કહે છે: ‘છોકરો પાઠ વાંચે છે’ એમાં ‘પાઠ’ એ કર્મ; અને ‘કાશી મહેતાજી થઈ’, એમાં ‘મહેતાજી’ એ ક્રિયાપૂરણી. પૃથક્કરણ કરવામાં ક્રિયાપૂરણીને, કર્મની પેઠે, જૂદો ભાગ ન પાડતાં, ક્રિયાપદની સાથેજ લે છે. છતાં જો એનો જૂદો ભાગ પાડવો હોય તો નીચેના કોઠામાં ક્રિયાપૂરકની નીચે, ‘ક્રિયાપૂરણી’ મથાળું કરી એક ખાનું વધારવું. કર્મના વધારાને કર્મવિવર્ધક કહેવાય.

૧. ઠરેલ માણસો પોતાનાં કામ ઉતાવળા કરતા નથી. ૨. ડાહ્યા છોકરાઓ સઘળાં પુસ્તકો પોતાની મેજ પર બરાબર મૂકી રાખે છે. ૩. નવા મામલતદાર સાહેબ ઠરેલ અધિકારી જણાય છે.

કર્તૃપક્ષ—વિષયપદ.		ક્રિયાપક્ષ—વિધેય.			
કર્તૃપદ-સાદો કર્તા.	કર્તા વિવર્ધક.	કર્મ.	કર્મ વિવર્ધક.	ક્રિયાવૃદ્ધિ.	ક્રિયાપદ સાદો વિધેય.
૧ માણસો	ઠરેલ	કામ	પોતાનાં	ઉતાવળા	કરતા નથી
૨ છોકરાઓ	ડાહ્યા	પુસ્તકો	સઘળાં	૧ પોતાની મેજ ઉપર ૨ બરાબર	મૂકી રાખે છે
૩ મામલતદાર સાહેબ	નવા				(ઠરેલ અધિકારી) જણાય છે (એમાં ‘ઠરેલ અધિકારી’ એ ક્રિયાપૂરણી)

અહિં ૧ લા મનોયત્નમાંનાં વાક્યોમાંથી, નામ, સર્વનામ, વગેરે આઠે વર્ગના શબ્દોના પૃથક્કરણની રીતે સંબંધ પૂછવાને તે મનોયત્નનો ઉપયોગ છે.

આખ્યેય (પ્રધાન) શબ્દો.

નામ.

પર. કોઈ પણ પ્રાણી, પદાર્થ, સ્થળ, ગુણ, ક્રિયા વગેરેને ઓળખાવનારા (સંસ્થિક) શબ્દો તે નામ—નામના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે—વિશેષનામ, સામાન્યનામ, લાવવાચકનામ.

પર. વિશેષનામ (સંસ્થાવાચક)—કોઈ એક જ પ્રાણી, પદાર્થ કે સ્થળનું ખાસ નામ :—મોહનલાલ, હિમાલય, સુરત.

પર. સામાન્યનામ—જે નામ કોઈ પ્રાણી, કે પદાર્થના આખા વર્ગને કે તે વર્ગમાંના એક એકને સરખી રીતે લાગુ પડે તે :—માણસ, ગાય, ઘોડો, પર્વત, નદી, ઘર, ગામ, શહેર, લોકડું. (આને જાતિવાચક પણ કહે છે.)—એના એ : મોટા પેટા વર્ગ છે :—સમુદાયવાચક—(સમૂહવાચક) :—ટોળું, લશ્કર, સંઘ.

સમુચ્ચયવાચક—(જથ્થો જતાવનાર—દ્રવ્ય) :—સોનું, રૂપું, પાણી, ઘઉં.

પર. લાવવાચક નામ—મનોલાવ અને ગુણનાં નામ જેને આપણે કોઈ વસ્તુની પેઠે જોઈ શકતા નથી, પણ મનથી સિદ્ધ કરીએ છીએ તે :—દયા, પ્રેમ, લોભ, સત્યતા, વગેરે.

પદાર્થમાં રહેલા ગુણ, આકૃતિ, તથા ક્રિયાપદની ક્રિયાનાં નામ પણ આ લાગમાં આવે છે :—જેમકે (ગુણદર્શક) ખુબસુરતી, સુંદરતા, રતાશ, કાળાશ; (ક્રિયાદર્શક) વધ, ઘટ, દોડાદોડ વગેરે.

નીચેનાં વાક્યોમાંથી દરેક પ્રકારનાં નામ જતાવો.

મનોચત્ત ૨ જે.

૧ પરમેશ્વરના ઠહાપણનો પાર નથી. ૨ તેણે માણસને વાચા તથા સાંઝે નહાંજે જાણવાની શક્તિ આપેલી છે. ૩ કેટલાંક પ્રાણીને વાચા નથી, તોપણ સમજણ હોય છે. ૪ હિન્દુસ્થાનમાં ઘણા ધર્મના લોકો છે. ૫ મનુષ્યે અઢાર વર્ણના ધર્મ તેમજ વ્યવહાર સંબંધી નીતિ સારી જાણેલી છે. ૬ આપુલાઈને કવિતાનાં પુસ્તક વાંચવાનો ઘણો લક્ષ છે. ૭ બરાબર વખતે વરસાદ આવે તો વરસમાં બે પાક પાકે. ૮ સત્યતા અને દયા એ માણસના સુખનું મૂળ છે. ૯ કવિ નર્મદાશંકર અને નવલરામજી જેવા વિદ્વાન પુરૂષની આંખોને ખોલ છે. ૧૦ ભાષા સંબંધી એમનું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન હવે એવું વિદ્વાનોનું માનવું છે. ૧૧ સમુદ્રમાં બે વાર ભરતી આવે થાય છે અને ભરતી વખતે પવનનું તોફાન હોય છે.

૫૬. નામને જાતિ, વચન અને વિભક્તિ લાગે છે:—જાતિ, વચન અને વિભક્તિ લગાડતાં નામનાં જે જુદાં જુદાં રૂપ થાય છે તેને રૂપાન્તર કે રૂપાખ્યાન કહે છે.

જાતિ.

૫૭. જાતિ*—પ્રાણીઓમાં નર-નારીનો જે ભેદ છે, તે ઉપરથી ભાષાના શબ્દોમાં એવો જે ભેદ જણાય છે તેને જાતિ કહે છે. જાતિ ત્રણ છે:—નર, નારી અને નાન્યતર.^૧

પ્રાણીની પ્રકૃતિમાં જે નર-નારીનો ભેદ છે તે ઉપરથી જે જાતિભેદ શબ્દોમાં રહેલો છે તેને પ્રાકૃતિક જાતિ કહે છે; અને ગુજરાતીની રૂઢી પ્રમાણે પદાર્થનાં નામોને જે સંકેતથી વળગ્યો છે તેને સાંકેતિક જાતિ.

૫૮. નરજાતિ—જે નામ નરને માટે હોય, અથવા નરની પેઠે બોલાતું હોય તે નરજાતિનું નામ કહેવાય:—રાજા, ઘોડો, બળદ, ખડિયો,

૫૯. નારી જાતિ—જે નામ નારીને માટે હોય, અથવા નારીની પેઠે બોલાતું હોય તે નારીજાતિનું નામ કહેવાય:—રાણી, બોડી, ગાય, લખોટી, જી, પાટલી, વગેરે.

૬૦. નાન્યતરજાતિ—જે નામ નર કે નારી બેમાંથી એકે નહિ હોય, અથવા બેમાંથી એકેની પેઠે બોલાતું ન હોય તેને નાન્યતરજાતિનું નામ કહેવું:—મગતરૂં, વાછરડું, લાકડું, વગેરે.

સામાન્યજાતિ—કોઈ શબ્દ પુરૂષને માટે કે સ્ત્રીને માટે વાપરેલો ન જણાતાં, સામાન્યપણે વાપરેલો હોય ત્યાં તેને સામાન્યજાતિ કહેવી.

સંસ્કૃત† નામોમાં જાતિ ઓળખવાને કંઈ અસુક નિયમ નથી. એટલે ગુજરાતીમાં શબ્દના રૂપ પરથી કે પ્રાણી પદાર્થને ધોરણે જાતિ ઓળખવાને અસુક નિયમ બંધાતા નથી. તેમ બીજી ભાષાઓમાં પ્રાણીવાચક નામને માત્ર નર કે નારીજાતિ હોય છે, અને બધાં જ નામને નાન્યતરજાતિ છે. ગુજરાતીમાં તો વસ્તુનાં તેમજ પુણુનાં નામોને, નર ને નારીજાતિ સંકેતે લાગે છે. તેથી પરદેશીને કઠિણ પડે છે.

જાતિને સંસ્કૃતમાં લિङ્ગ કહે છે (લિङ્ગ એટલે ચિહ્ન):—નરને પુ'લિङ્ગ. નારીને સ્ત્રીલિङ્ગ, અને નાન્યતરને નપુંસકલિङ્ગ.

૧ (ન=નહિ, અન્યતર=બેમાંનું એક)=બેમાંની કોઈ જાતિ નહિ તે. †અપભ્રંશ સંસ્કૃત નામોની જાતિ તેના પર્થાય પરથી વખતે બદલાય.

૬૧. આપણે સાધારણ રીતે કેવો, કેવી, કેવું, એ રીતે પ્રશ્ન પૂછવાથી અનુક્રમે નર, નારી ને નાન્યતર ઓળખી કાઢીએ છીએ.—જેમકે ‘છોકરો’ કેવો ? એ નરજાતિ, ‘ચોપડી’ કેવી ? એ નારીજાતિ, અને ‘પાટીંગી’ કેવું ? એ નાન્યતર જાતિ.

આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછવાની રીત ઉપરથી એવો ભાસ પડે છે કે જાણે એ, ઈ, ને ઉં એ સાધારણ રીતે જાતિદર્શક પ્રત્યય હોય; પણ એકારાન્ત* નામ નારી કે નાન્યતરનું હોય, ઇકારાન્ત, નર કે નાન્યતરનું હોય, તેમજ ઉંકારાન્ત, (સાનુસ્વાર ઉકારાન્ત) નર કે નારીનું હોય. માટે એ ચોક્કસ નિયમ અપાતો નથી. વળી નામને છેડે અ, આ, ઉ વગેરે કોઈ બીજા સ્વરો પણ આવે છે. માટે અંત્યાક્ષરને ધોરણે જાતિના ચોક્કસ નિયમ બધાતા નથી.

૬૨. સાધારણ રીતે જેને છેડે એ આવે તે ઘણાંખરાં નામ નરજાતિનાં, જેને છેડે ઇ આવે તે ઘણાંખરાં નામ નારીજાતિનાં અને જેને છેડે ઉ આવે તે ઘણાંખરાં નામ નાન્યતરજાતિનાં હોય છે.

એવાં નામોનું અપવાદ† સહિત નીચે પ્રમાણે ધોરણ બાંધ્યું છે.

(૧) એકારાન્ત નામ ઘણાંખરાં નરજાતિનાં હોય—જેમકે છોકરો, ઘોડો, ખડિયો, પાવટો, વાવટો, વગેરે.

અપવાદ—એકાંતારી—જજો, બો, છો, ખો, ઘો, દરો.

,,—એકાંતાન્ય—મ્હોં.

(૨) ઇકારાન્ત નામ ઘણાંખરાં નારીજાતિનાં હોય—જેમકે છોકરી, પાટી, ચોપડી, લાકડી, વાડી, સ્ત્રી, નદી, વગેરે.

અપવાદ—ઇકાંતર—હાથી, ધાંચી, મોચી, તાઈ, તંબોળી, સોઈ, દરજી, વાઘરી, પારધી, હાસી, સીધી, માળી, સોની, કેળી, કણબી, દાણી, કવિ, ઋષિ, વગેરે (ધંધાર્થી લોકો).

,,—ઇકાંતાન્ય—પાણી, મોતી, ઘી, દહીં, બી, મણી, મરી.

(૩) ઉંકારાન્ત (સાનુસ્વાર ઉકારાન્ત) નામ ઘણુંકરીને બધાંજ નાન્યતરજાતિનાં છે—જેમકે છોકરું, ઘોડું, પાટીંગું, લાકડું, વગેરે.

*એકારાન્ત (એકાર+અંત) છેડે એ આવતો હોય એવા. એજ પ્રમાણે છેડાના સ્વર ઉપરથી એકારાન્ત, ઇકારાન્ત, ઉકારાન્ત વગેરે કહેવાય.

†અપવાદ=ચોક્કસ નિયમમાંથી કંઈ બાતલ કરવું તે અપવાદ કહેવાય.

અપવાદમાં—માત્ર ‘ઝઙ્ઘ’ એ નરન્વતિમાં આવે છે.

અપવાદમાં આપેલા નામ મ્હોડે રાખ્યા પછી, તે સિવાયનાં ઓકારાન્ત તે નરન્વતિ, ઈકારાન્ત તે નારીન્વતિ અને ઉકારાન્ત તે નાન્યતરન્વતિનાં નામ છે. એ નિયમ પરદેશીને માટે ઠીક છે.

ફૂડ. આ સિવાય અ, આ, ઉ, અને એ ઐ વગેરે સ્વરો જોને છેડે આવતા હોય એવાં નામો પણ ત્રણે જાતિનાં હોય છે.

અકારાન્ત નરન્વતિ—હાથ, પગ, બળદ, મગ, પાપડ વગ.

અકારાન્ત નારીન્વતિ—ગાય, ભેંસ, ચીજ, ખીજ, વાત, લાત, બાથ, જાત, ન્યાત, જાણસ, શરમ, લગામ. વગેરે.

અકારાન્ત નાન્યતરન્વતિ—ગામ, કામ, નામ, રત્ન, ઘર, ઉંટ, ખેતર, માણેક, વગેરે.

આકારાન્ત નર૦—રાજ, પિતા, દાતા, કર્તા, મહિમા, દેવતા, ચંદ્રમા, ધા, વા.

આકારાન્ત નારી૦—કથા, વાર્તા, આધા, રજા, સજા, ખ્વજા, ત્વચા, હિંસા, લજ્જા, પ્રજા, દયા, માતા વગેરે.

આકારાન્ત નાન્ય૦—કલકત્તા, વાંસદા (ગામનાં નામો).

ઉકારાન્ત નર૦—સાહુ, વાયુ, વર, ગુર, ચર, દાર, મશર, શત્રુ સ્હાહુ. હેતુ, ધાતુ (ક્રિયાપદોનો), ચપ્પુ, ર, ગેર,

ઉકારાન્ત નારી૦—વસ્તુ, સાસુ, વહુ, જી, લુ, ધાતુ, રખર.

.. નાન્ય૦—પશુ, લીંબુ, તર, ર, જંબુ, ખર, આંસુ, પર, વાળ, આહુ, કાળુ, આલુ.

એકારાન્ત નર૦—ભે (ભય), મ્હે (મેધ), વ્હે, ક્ષે (ક્ષય), ખે, જે, (જય).

એકારાન્ત નારી૦—ચ્હે, લ્હે, ર્હે, ત્હરે, વ્હે, મ્હજે, ગે, જે, હરડે, ખે=ખેણુ.

એકારાન્ત નાન્ય૦—તાલે (નસીબ).

ઐકારાન્ત નર૦—ક્ષૈ (રોગ), અતૈ (અભંગ ગવૈયો).

ઐકારાન્ત નારી૦—ક્ષૈ (ખાંસી), પૈ.

ઐકારાન્ત નાન્ય૦—દૈ (ચરોતરમાં દેવને બદલે વાપરે છે).

ઔકારાન્ત નારી૦—ઔ (ગાય); ઔ (મારવાડનાં).

૧૪. ચિન્નતિનામ—કેટલાંક નામ જેને ત્રણેજ ભતિ લાગે છે તે. જેમકે—
છાકરો, છાકરી, છાકરું વગેરે.

૧૫. દ્વિન્નતિનામ—કેટલાંક નામનાં નર ને નારી બેજ રૂપ થાય છે તે. જેમકે—કાકો-કાકી, મામો-મામી, દાદો-દાદી, સાળો-સાળી, પાપો-પાપી, રોટલો-રોટલી, પાટલો-પાટલી, ગોળો-ગોળી, દડો-દડી.

(૧) વસ્તુનાં નામમાં ઉપર (ધડો-ધડી) પ્રમાણે નારીભતિમાં લઘુતાનો અર્થ છે.

(૨) કેટલાંક વસ્તુનાં નામમાં મ્હોટાપણાનો અર્થ બતાવવાને નારીને બદલે નાન્યતર ભતિનું રૂપ વપરાય છે:—જેમકે કલ્લું-કલ્લી, છાપરું-છાપરી, પુતળું-પુતળી, માટલું-માટલી, હાંદલું-હાંદલી, ગોદડું-ગોદડી.

૧૬. એકન્નતિનામ—કેટલાંક પ્રાણી કે પદાર્થનાં નામ જે એકજ ભતિમાં વપરાય છે તે:—

નર-પ્રાણીવાચક.—ચોક્કો, લડવૈયો, રસિયો, રખો, આખલો, નોળિયો, કાચો, વંદો, જુઓ, વરૂ (શાસ્ત્રી, સરદાર, વીર).

„ પદાર્થવા-દરવાજો, રસ્તો, ખડિયો, હીરો, દરિયો વગેરે.

નારી-પ્રાણીવા-દાઈ, સોયાણી, ધાવ, વારાંગના, ખીરકોલી, માખી જી, વગેરે.

„ પદાર્થવા-સાડી, કપ્પી, ઘરેડી, કડી, ચડી, વગેરે.

નાન્ય-પ્રાણીવા-ચામચીડીયું, વનવાગળું, મગતરૂં, ઉંટ, ધુવડ, તીડ.

„ પદાર્થવા-ભાતું, ખાતું, નાકું, માથું, નામું, તાળું, જાળું, બાકું, વગેરે.

કેટલાંક નામ જુદા જુદા ભાગમાં જુદી જુદી ભતિમાં બોલાય છે—

(૧) અગ્નિ, કેરૂં, તપાસ, તંબાકું, વખત, વર્ગ, વાર, શોધ, સંધિ, ચાહ, ચાલ, (રિવાજ), વગ, ખખર, ઋતુ, વગેરે શબ્દો નર અને નારી એ બંને ભતિમાં વપરાય છે. (‘આવરદા’ ત્રણે ભતિમાં ચાલે છે).

(૨) રોળ, પત્ર (કાગળ), મત, માણસ, યત્ન, વગેરે શબ્દો નર અને નાન્યતર એ બંને ભતિમાં વપરાય છે.

(૩) ઝોળખાણ, ધડીઆળ. જનોઈ, રહુવાર, સોપારી વગેરે શબ્દો નારી અને નાન્યતર એ બંને ભતિમાં બોલાય છે.

કેટલાંક નામને વિવિધ અર્થે વિવિધ ભતિ લાગે છે—

ચાલ=રિવાજ (નર)—ચાલ=વર્તાણુક (નારી); રાવ=રાજ (નર)—રાવ=કુરિયાદ (નારી); ભાત=રાંધેલા ચોખા (નર)—ભાત=ડાંગર (નાન્ય)—ભાત=જાત (નારી); બાજ=એક પક્ષી (નર)—બાજ=પત્રાવળી (નારી). ખોળ=તલનો કુઓ (નર)—ખોળ=શોધ (નારી); ધાતુ=ક્રિયાપદનો મૂળ (નર)—ધાતુ=ખનીજ પદાર્થ (નારી); તડ=ચીરો (નર)—તડ=ફાડ (નારી), તડ=જ્ઞાતિવિભાગ (નાન્ય)—વાર, નાળ, વગેરે.

૬૭. ગુજરાતીમાં પ્રાણીવાચક નરનાં નામ ઉપરથી બે રીતે નારીનાં નામે નિકળેલાં દીક્ષમાં આવે છે:—

૧. નારી જાતિનાં જીવંત નામે હોય છે:—

નરજાત	નારીજાત	નરજાત	નારીજાત	નરજાત	નારીજાત
કાકાર	કકરાળાં	બાપ	મા	લાલ	લલના
ધણી	ધણીઆણી	બાયડો	બાયડી	વર	વહુ-કન્યા
નર	નારી-માદા	ભાઈબંધ	બહેનપણી	વિદ્વાન	વિદુષી
પતિ	પત્ની	ભાઈ	બહેન	સસરો	સાસુ
પાડો	પાડી-લેંસ	ભૂત	ડાકણ	સખા	સખી
પિતા	માતા	મરદ-ખાવિંદ	ઓરત	સતિયો	સતિ
પુરૂષ	સ્ત્રી	માટીડો	ઘેરી-ડં	સાધુ	સાધ્વી
બળદ-ગોધો	બાય	મોર	દેલ	ઋષિ	ઋષિપત્ની

સંસ્કૃત ‘આ’ પ્રત્યયથી થતાં નામે—કાન્ત-કાન્તા; પંડિત-પંડિતા; બાલ-બાલા; નાયક-નાયિકા; પ્રિય-પ્રિયા; શિષ્ય-શિષ્યા; શિક્ષક-શિક્ષિકા; સુત-સુતા;—‘મિત્ર, વિધવા,’ વગેરેનાં વિરુદ્ધ જાતિરૂપ વપરાતાં નથી.

૨. વિવિધ પ્રત્યય લાગવાથી નારીજાતિ થાય છે.

‘ઈ’ પ્રત્યયથી થતાં નારીજાતિરૂપ—બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણી; પુત્ર-પુત્રી; દેવ-દેવી; રાક્ષસ-રાક્ષસી; ગોપ-ગોપી; નટ-નટી; તરણ-તરણી.

‘આણી’ પ્રત્યયથી થતાં.—ભટ્ટ-ભટ્ટાણી; ગોર-ગોરાણી; શેઠ-શેઠાણી; પટેલ-પટેલાણી-પટેલણ-પટેલણ.

એણ, આણ, કેણ પ્રત્યયથી થતાં.

ધાંચી—ધાંચણ-ચણ	નાગ—નાગેણ-ગણ
મોચી—મોચેણ-ચેણ	વાઘ—વાઘેણ-ઘણ
સુથાર—સુથારેણ-રણ	વાણીઆ—વાણીઆણ-આણ
હુહાર—હુહારેણ-રણ-ડી	કાછીઆ—કાછીઆણ-આણ
સાપ—સાપેણ-પણ	વાઘરી—વાઘરેણ-રણ
માળી—માળેણ-ળણ	કણબી—કણબેણ-બણ

‘ડી’ અથવા ‘ણી’ પ્રત્યયથી થતાં

હળમ—હળમડી	ઉટ—ઉટડી	ચંડાળ—ચંડાળણી
ચાકર—ચાકરડી	ભીલ—ભીલડી	પિશાચ—પિશાચણી
નોકર—નોકરડી	ગોવાળ—ગોવાળણી	પાપી—પાપિણી

(૧) નારીપરથી નરજાતિનાં રૂપ થયેલાં :—

ડાકણ-ડાકણો ;	નણદ-નણદોદ ;	ફોદ-કુઓ ;	બહેન-બનેવી.
માસી-માસો ;	સતી-સતો ;	સાળી-રહાડુ.	

વચન.

૬૮. વચન—કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થનું નામ બોલતાં તે એક છે કે એક કરતાં વધારે, એ જથી જણાય તેને વચન કહે છે.

વચન બે છે:—એકવચન ને બહુવચન (અનેકવચન).

૬૯. એકવચન—જે નામ બોલતાં એક પદાર્થ કે પ્રાણી જણાય તે એકવચનનું નામ કહેવાય. જેમકે છોકરો, ઘોડો વગેરે.

૭૦. બહુવચન—જે નામ બોલતાં તે એક કરતાં વધારે છે એવું જણાય તેને બહુવચનનું નામ કહેવું—જેમકે છોકરા, ઘોડાઓ, લાકડાં વગેરે. આ નામો બોલતાં એક નહિ પણ બે કે બે કરતાં વધારે સંખ્યાનો ભાસ પડે છે, માટે એ બહુવચન.

૭૧. પ્રત્યય^૧—ગુજરાતીમાં એકવચનનો પ્રત્યય નથી. એકવચનમાં નામનું જે મૂળ રૂપ હોય તેજ રહે છે. બહુવચનનો પ્રત્યય ‘ઓ’ છે.—જેમ છોકરો-છોકરાઓ, ઇંડું-ઈંડાં કે ઇંડાંઓ, લાકડી-લાકડીઓ, માણસ-માણસો* વગેરે.

બહુવચન (અનેકવચન) કરવાની રીત.

(૧) આકારાન્ત નરન્નતિનાં અને ઉકારાન્ત નાન્યતરન્નતિનાં નામને બહુવચનનો પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ‘ઓ’ નો ‘આ’ અને ‘ઉ’ નો આં કરવો પડે છે—જેમકે ઘોડો-ઘોડાઓ, ઇંડું-ઈંડાંઓ.

(૨) અકારાન્ત નામને બહુવચનનો પ્રત્યય લગાડતાં, છેડાનો અ મૂકી દેવો પડે છે એટલે ‘ઓ’ તેમાં લળી જાય છે. જેમકે—બળદ-બળદો, ગાય-ગાયો, માણસ-માણસો* વગેરે.

(૩) આકારાન્ત, ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામોનું બહુવચન કરતાં ઓ પ્રત્યય છેડે છૂટો લાગે છે.—જેમકે રાજા-રાજાઓ, લાકડી-લાકડીઓ, લાડુ-લાડુઓ વગેરે.

† પ્રિયે માટે સંસ્કૃતમાં દ્વિવચનનાં જુદાં રૂપ છે તેવું ગુજરાતીમાં નથી.

૧. પ્રત્યય (સં. પ્રતિ = બાજુએ, અય = જનાર, આવનાર ઇ = જવું ઉપરથી) પાસે આવી કંઈ વિવિધ વિકાર કે સંબંધ દેખાડનાર.

*નાન્યતરન્નતિનાં અકારાન્ત નામને પણ ચરૈતરના લોકો બહુવચનમાં ‘આં’ પ્રત્યય લગાડે છે;—જેમકે-મણસ-મણસાં, દોર-દોરાં, ખોર-ખોરાં વગેરે.

(૪) ઓકારાન્ત નારીકે નામ્વતરજાતિના નામને, અને એચ્ચે જેડે આવે એવાં નામને ધણુંકરીને બહુવચનનો પ્રથમ લાગતો નથી :- ઘો, મ્હોં એને માટે લેખો, મ્હોંઓ, બેણાતા નથી.

કોઈ નામની સાથે ત્યારે એક કરતાં વધારે સંખ્યા બતાવનારા શબ્દો, કે બધાં, ઘણાં, સંઘાં, કેટલાએક એવા બહુવચનના અર્થવાળા શબ્દો આવે ત્યારે બહુવચનનો પ્રત્યય પડતો મૂકાય છે: બધાં માણસ, ઘણું જનવર.

અહાવી રીતે પ્રત્યય નહિ આવેલો હોય, ત્યારે રૂપ ઉપર આધાર નહિ રાખતાં આગળ પછળના સંબંધ ઉપરથી વચન ઓળખી કાઢવું. જેમકે 'રામદાસ બુચ્ચો માણસ છે, એમાં માણસ એકવચન;—પણ 'ધરમાં ચાર માણસ છે' ત્યાં ઘણું માણસ હતાં,' એમાં માણસ બહુવચન છે.

૬૨. સમુચ્ચવાચક નામોમાં ઘણાં એકવચનમાંજ રહે છે—જેમકે ઘી, ખાંડ, ગોળ, શાકર, દૂધ, મીઠું, સુતું, રૂપું, ડાંગર, બાજરી, જુવાર, કપાસ, ખડ, કડબ, ઘાસ, જીરું, હાંગ, મેથી, પાણી, મારી, દેવતા, લાય.—આમાંના કોઈને વખતે જુદી જુદી જાત બતાવવાને બહુવચન લાગે:—તેણે ઘણા દેશનાં પાણી પીધાં છે. ચરોતરમાં બે જાતનાં ઘી થાય છે.

કેટલાંક બહુવચનમાંજ રહે—ઘઉં, મગ, મઠ, અડદ, તલ, મરી, તેમજ—સૈંદ—શીતળા—બળિયા, ફાંફાં, વલખાં, હાંજાં, કેસરીઆં બહુ—વચનમાંજ રહે. જેમકે એ એકવચનમાં વપરાતાંજ નથી.

વિશેષ નામમાં એકપણનો અર્થ છે માટે તે એકવચનમાં છે; પણ કોઈ માનને ખાતર બહુવચનના નામની પેઠે તેની સાથે વિશેષણ કે ક્રિયાપદ બહુવચનના રૂપમાં આવે છે:—'બાહુબાઈ સારા માણસ છે,' 'દેવર સાહેબ રવર્જવાસી થયા.'

વિશેષ નામ સામાન્ય નામની પેઠે વપરાય ત્યારે તેને બહુવચનમાં લેવાય—જેમકે 'અમારી વર્ષમાં ત્રણ ચુનીલાલ હતા.'

ભાવવાચક નામ પણ એકવચનમાંજ રહે છે—પણ કોઈવાર ભાવની જુદી જુદી જાત બતાવવાને બહુવચનમાં વપરાય છે:—વૃત્તિઓ.

ઘણાં સામાન્ય નામ પણ, એકવચનમાં હતાં, માનાર્થે બહુવચનનાં નામની પેઠે વપરાય છે:—મેહેતાશ મોદા આવ્યા, મહારાજ કાસેજ પધાર્યા, શેઠાણી બાબડા છે, ગોર તો ઉઘતા હતા, વગેરે.

વિભક્તિ.

૭૩. વિભક્તિ^૧—નામ કે સર્વનામનો બીજા શબ્દ સાથે ક્રિયક વગેરેનો સંબંધ બતાવવાને જુદા જુદા પ્રત્યયો લાગવાથી તેનાં જે રૂપ થાય છે તેને વિભક્તિ કહે છે.

૭૪. વિભક્તિઓ સાત છે:—એને અનુક્રમે પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી. ને સાતમી, એ પ્રમાણે કહે છે. વળી નામને એક વિશેષ (આઠમી) વિભક્તિ લાગે છે તેને સંબોધન કહે છે. એ વિભક્તિઓ તેનાં નામ, પ્રત્યય તથા સામાન્ય અર્થ સાથે નીચેના ક્રાષ્ટકમાં આપી છે:—

વિભ૦	નામ	પ્રત્યય.	સામાન્ય અર્થ. (સંજ્ઞાનામ)
૧.	પ્રથમા	(નથી)	કર્તા—(કર્તારિ પ્ર૦)
૨.	દ્વિતીયા	,, (કોઈવાર ચોથીનો પ્રત્યય ને વપરાય)	કર્મ.
૩.	તૃતીયા	એ	કરણ—(જેણે કરીને કંઈ કરાય કે થાય તે) (કર્તા—કર્મણિ પ્ર૦)
૪.	ચતુર્થી	ને	સંપ્રદાન—(જેને કંઈ મળે છે કે નિમિત્તે થાય તે).
૫.	પંચમી	થી-થકી	અપાદાન—(જ્યાંથી જેમાંથી કંઈ ક્રિયા થાય તે).
૬.	ષષ્ઠી	નો, ની, નું; ના, ની, નાં	સંબંધ
૭.	સપ્તમી	માં, એ	અધિકરણ—ક્રિયાનું ઠેકાણું, સમય, વગેરે;
(૮)	સંબોધન	(નથી)	સંબોધન—(કોઈનું નામ લઈને બોલાવવું તે).

સંબોધનનો પ્રત્યય નથી; પણ ઓકારાન્ત નરજાતિ ને ઉકારાન્ત નાન્ય-તર જાતિનાં નામોમાં ઓ ને ઉ નો આ થાય છે:—ઓ છોકરા.

સંબોધન એ ખરું જોતાં આઠમી વિભક્તિ નથી પણ પ્રથમાનું એક રૂપ છે; એને (પદ્મછેદમાં) સંબોધનાર્થે પ્રથમા કહે છે:—જેમકે છોકરા, આમ આવ. ઈડા,^૧ તું ગબડ. એમાં 'છોકરા, ઈડા' એ સંબોધનાર્થે પ્રથમા.

૭૫. સંબોધન વિભક્તિનું રૂપ ખાસ બોલાવવાના અર્થમાં નહિ, પણ માત્ર આશ્ચર્યતા કે ઉદ્ગાર બતાવે ત્યારે તેને આશ્ચર્યતાને અર્થે પ્રથમા કે ઉદ્ગારાર્થે પ્રથમા' કહેવી:—જેમકે 'અરેરે ! બિચારી છબિલી ! આ જમનીએ તારા કેવા હાલ કરીને મારી !' 'ઓ પ્રભુ ! આ બિચારાની શી કમખખતી ! એમાં 'છબિલી-ને 'પ્રભુ' ઉદ્ગારાર્થે પ્રથમા છે (સંબોધન નહિ), કારણ એમાં ઉદ્ગારનો અર્થ છે.

૭૬. જ્યારે કોઈ નામ કે સર્વનામ, પૂર્ણ-ક્રિયાપદને બદલે, કોઈ કૃદંત રૂપની સાથે કર્તાને સંબંધે આવે છે, ત્યારે તેની વિભક્તિ પ્રથમા છે, પણ કોઈ પૂર્ણ રૂપ ક્રિયાપદનો તે કર્તા નથી, તેથી તેને કેવળપ્રયોગી પ્રથમા* (કે સતી પ્રથમા) એવું નામ અપાય:—જેમકે 'રાંદેર તૂટીને' સુરત શહેર વસ્યું' વનરાજના બોવાઈ ગયાની ખબર સુરપાળને થતાં, તે પોતાની બહેન પાસે આવ્યો' (વનરાજ આવડો). 'છોકરો મરતાં આખું ઘર ઝાંખું પડી ગયું.' એમાં રાંદેર, ખબર, છોકરો,—એ કેવળ પ્રયોગી પ્રથમા.

૭૭. છઠ્ઠી સિવાયની વિભક્તિ ક્રિયાપદની ક્રિયા સાથે સંબંધ રાખે છે માટે તેઓને કારક વિભક્તિ કહે છે. આ સંબંધ ઉપરથી, ૧ લીને કર્તા, ૨જને કર્મ, ૩જને કરણ, ૪થીને સંપ્રદાન, ૫મીને અપાદાન, અને ૭મીને અધિકરણ, એવી સંજ્ઞા આપેલી છે.

છઠ્ઠી વિભક્તિ માત્ર નામ કે સર્વનામનો બીજા નામની સાથે કંઈ સંબંધ બતાવે તેથી એને સંબંધ વિભક્તિ કહે છે. એનો અધિકાર વિશેષણના જેવો છે, તેથી એને વિશેષણ-વિભક્તિ પણ કહેવાય, અને વિશેષણની પેઠે એની સાથેના નામ પ્રમાણે, એને ભતિ, વચન, વિભક્તિ પણ લાગે.

૧. સંબોધન વિભક્તિ ઘણું કરીને પ્રાણીવાચક શબ્દો, જેની સામાન્ય સંજ્ઞાનું નામ લઈ બોલાવી શકાય તેનેજ લગાડવી. એ પ્રથમાનો એક અર્થ છે (પાણિની). એને જુદી આઠમી વિભક્તિ કહેવાય નહિ.

* સકર્મક કૃદંતરૂપની સાથે તેનો કર્મ હોય તેને કોઈ લૅટિન વગેરે ભાષાને અનુસરી કેવળપ્રયોગી દ્વિતીયા કહેવા ધારે, પણ સકર્મક કૃદંતોની સાથે તો તેનાં કર્મ આવેજ, તેમ તેનો કોઈ કર્તા અધ્યાહાર લઈ સક્રિયે, તે કેવળપ્રયોગી પ્રથમા કહેવાય; એટલે દ્વિતીયાને કેવળપ્રયોગી વિભક્તિ લેવી ઠીક નથી. સલ્લભેદનાં કૃદંતોની સાથે તો કર્મ સહક થઈ પ્રથમામાં આવે તે કેવળપ્રયોગી પ્રથમાજ છે.

ઓકારાન્ત નરન્નતિ ઘોડો (વિકાર્ય નામ.)

વિભક્તિ. એકવચન.

બહુવચન.

૧. ઘોડો

ઘોડાઓ, ઘોડા

૨. ઘોડો, ઘોડાને

ઘોડાઓને, ઘોડાને

૩. ઘોડાએ, ઘોડે

ઘોડાઓએ, ઘોડે

૪. ઘોડાને

ઘોડાઓને, ઘોડાને

૫. ઘોડાથી-થકી

ઘોડાઓથી-થકી, ઘોડાથી-થકી

૬. ઘોડાનો-ની-નું, ના-ની-નાં ઘોડાઓનો-ની-નું-ના-ની-નાં, ઘોડાનો

૭. ઘોડામાં, ઘોડેઃ

ઘોડાઓમાં, ઘોડામાં

[વગેરે.

સંબોધન, ઘોડા

ઘોડાઓ, ઘોડા

ઉકારાન્ત નાન્યતર ઇંડું (વિકાર્ય નામ)

૧. ઇંડું

ઇંડાંઓ, ઇંડાં

૨. ઇંડાને

ઇંડાંઓને, ઇંડાંને

૩. ઇંડાએ, ઇંડે

ઇંડાંઓએ, ઇંડે, ઇંડાંએ

૪. ઇંડાને

ઇંડાંઓને, ઇંડાંને

૫. ઇંડાથી-થકી

ઇંડાંઓથી-થકી, ઇંડાંથી-થકી

૬. ઇંડાનો-ની-નું, ના-ની-નાં ઇંડાંઓનો-ની-નું-ના-ની-નાં, ઇંડાનો

૭. ઇંડામાં, ઇંડે

ઇંડાંઓમાં, ઇંડાંમાં [વગેરે.

સંબોધન, ઇંડા

ઇંડાંઓ, ઇંડાં

૭૮. વિભક્તિ લગાડવાની રીત.—

(૧) ઓકારાન્ત નરન્નતિ અને ઊંકારાન્ત (સાતુનાસિક ઉકારાન્ત)

નાન્યતરન્નતિનાં નામને વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં તેમાં ઓ નો ભેજ વચનમાં આ અને ઊં † નો એકવચનમાં આ † ને બહુવચનમાં આં કરવો પડે છે.

* સાતમીનો 'એ' લગાડતાં 'ઘોડાએ' 'છાપરાએ' એ રૂપ વપરાતાં નથી.

† ઊંકારાન્ત નાન્યતરન્નતિનાં નામમાં એકવચનમાં ઉં નો આ થાય છે, એવો સિદ્ધ નિયમ લખવામાં ચાક્યો—ખોલવામાં તો સહેજ અનુસ્વાર ખોલાય છે; અને ધણા ખોલે છે; તેમજ વાંચવામાં પણ, અનુસ્વાર ન છતાં સહેજ વાંચી દે છે. અનુસ્વાર સિવાય વાંચતાં કે ખોલતાં કદંબુ અને કફોડ લાગે છે;—(નાના છાકરાને સ્કાવતું નહિ). તેમજ નર ને નાન્યતરનો ભેદ જણાતો નથી (કાળિયો-કાળિયું; પાટિયો-પાટીઈ; વાનો-વાનું)—આ જોતાં અનુસ્વાર બન્ને વચનમાં નાન્યતરનું સામાન્ય સ્વરૂપચિહ્ન હોય એવો ભાસ પડે છે.

વળી એ પ્રત્યય લાગતાં, છેડાનો સ્વર જતો રહી, તેના પ્રકૃતિ^૧ રૂપમાં એ લળી જાય છે. જેમકે છોકરો એનું છોકરાએ કે છોકર+એ= છોકરે; ઈડું એનું ઈડાએ, કે ઈડે થાય છે.

(૨) કોઈ પણ નામની સાથે અહુવચનનો પ્રત્યય વાપરવો હોય, તો તે લાગ્યા પછી વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. (જે० પા० ૩૨)

(૩) આકારાન્ત નામને વિભક્તિના પ્રત્યય છૂટા લાગે છે; પણ ‘એ’ પ્રત્યય લાગતાં, છેડાનો અ જતો રહી, એ તેની સાથે લળી જાય છે:—જેમકે માણસ એનું માણસ+એ=માણસે, સુથાર એનું સુથારે; પણ માણસએ, સુથારએ, એવાં રૂપ થાયજ નહિ.

(૪) આકારાન્ત, ઈકારાન્ત, ને ઉકારાન્ત નામને તેમજ આકારાન્ત નારી જાતિનાં નામને તો વિભક્તિના પ્રત્યય છૂટાજ લાગે છે.

૭૬. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દો ઉપરથી વિવિધરૂપો ગુજરાતીમાં નામ યર્થ વપરાવા લાગ્યાં. સંસ્કૃતમાં નામને છેડે સ્વર અને વ્યંજન બેઉ આવે; પણ ગુજરાતીમાં તો ઘણા ખરો સ્વર એકલો દીડામાં આવે છે;—ઘણુંકરીને અ, આ, ઇ-ઈ, ઉ-ઉ, એ અને ઉં આટલા સ્વરો અંત્યાક્ષર હોય છે. જ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોને છેડે હોય; એટલે એવાં થોડાંએક અમુક નામો જડે. અને એ, ઐ કે ઔ, છેડે આવે એવાં તો ઘણાં થોડાં નામ જડે.

આ પરથી નામના વિકાર્ય ને અવિકાર્ય એવા બેદ* થાય.

(૧) વિકાર્ય—જે નામને વિભક્તિ કે અહુવચનના પ્રત્યય લગાડતાં તેના છેડાના સ્વરમાં વિકાર થાય છે તે. જેમકે—‘છોકરો’ એનું ‘છોકરાને’ ‘છોકરાઓ;’ ઈડું એનું ‘ઈડાને’ ‘ઈડાંઓ’—આકારાન્ત નર ને (સાનુનાસિક ઉકારાન્ત) ઉકારાન્ત નાન્યતર જાતિનાં નામ વિકાર્ય છે.

આવાં (વિકાર્ય) નામને વિભક્તિ કે અહુવચનના પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં, ‘ઓ’ નો બેઉ વચનમાં ‘આ,’ અને ‘ઉં’નો એકવચનમાં ‘આ,’ ને અહુવચનમાં ‘આં’ કરવો પડે છે.—છોકરાને, છોકરાઓ, ઈડાને, ઈડાંઓને.

(૨) અવિકાર્ય—જે નામને વિભક્તિ કે અહુવચનના પ્રત્યય લગાડતાં છેડાનો સ્વર અદલાયા વગર રહે છે તે:—જેમકે—માણસ, રાજ, સ્ત્રી, લાડુ, રહે, કૈ, થો, મૌ વગેરે એટલે આકારાન્ત નર ને ઉકારાન્ત નાન્યતર સિવાયનાં બધાં નામો અવિકાર્ય છે.

૧. પ્રકૃતિ—મૂળના પ્રત્યય કાઢી નાંખતાં જે રૂંક રૂપ રહે તે. છોકર+એ *આ બેદને હોંપ સાહેબે, પહેલા પ્રકારનાં ને બીજા પ્રકારનાં નામ કલાં છે.

વિભક્તિ સંબંધી પદચ્છેદને લગતી સૂચના.

૮૦. ‘એ’ પ્રત્યય, ત્રીજીનો તેમજ સાતમીનો છે; માટે કર્તા, કરણ, કરણ્ય વગેરે ત્રીજીના અર્થમાં વપરાયેલો હોય ત્યાં એને ત્રીજી વિભક્તિ ગણવી:—**ઘોડાએ** લાત મારી, **કલમે** લખો, **શરદીએ** માથું ચઢ્યું. પણ ‘ઉપર, આગળ, પાસે, તરફ’ એવા ઠેકાણાનો અર્થ બતાવતો હોય. કે સમય બતાવવાને વપરાયેલો હોય, ત્યાં એને સાતમી વિભક્તિ કહેવી:—‘તે માગે ચઢયો, હું વડોદરે જઈ છું. તે ઘેર ગયો, રહવારે આવજો’ એમાં ‘માગે, વડોદરે, ઘેર, રહવારે,’ આ સખ્દો સાતમી વિભક્તિમાં છે.

૮૧. વળી ‘એ’ કોઈવાર ‘પણ’ના અર્થમાં નામ કે સર્વનામની સાથે છૂટો કે લળી ગયેલો હોય ત્યાં એને વિચાર્યા વગર વિભક્તિમાં નહિ લેવો: ‘રામદાસે ત્યાં હતો.’ ‘હુંએ આવીશ.’ એમાં ‘રામદાસ પણ, હું પણ’ એવા અર્થ છે, માટે એમાં છૂટો પાડી ‘એ’ ને ક્રિયાવિશેષણ કહેવો.

૮૨. (સંખ્યાવાચકની સાથે એ)—‘સોએ જણ’ એમાં ‘એ’નો અર્થ ‘સઘળા બધા—સામઠા—એક પણ રહ્યા સિવાય’ એવો છે. એ બહુવચનના ‘ઓ’ જેવો છે:—(ચારે જણ=ચારો જણ, એમ પણ ખાલે છે).

૮૩. ‘ને’ પ્રત્યય, ખરેખરો ચોથીનો છે, કારણ કે એમાં સંપ્રદાનનો અર્થ બહાર પડતો દેખાય છે. તોપણ ધણાંખરાં પ્રાણીવાચક નામ, સર્વનામ, અને કોઈ વાર અપ્રાણીવાચક નામની સાથે એ બીજીના અર્થમાં આવે છે. માટે અર્થ ઉપરથી બીજી કે ચોથી કહેવી:—તેણે ગાડીને ગબડાવી, તેણે ગાડીને લાત મારી.

૮૪. કોઈવાર નામની આગળ ‘ને’ પ્રત્યય આવે, ત્યાં છઠ્ઠીનો પ્રત્યય નો કે તુંની સાથે ત્રીજી કે સાતમીનો ‘એ’ લળીને થયેલો છે. એ સંબંધ પરથી છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી કે છઠ્ઠી સાથે સાતમી જેવી છે:—જેમકે ‘રામદાસને છાકરે મને માગો દીધી’ એમાં રામદાસને એ છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી; અને ‘હું રંગીલદાસને ઘેર હતો’ એમાં રંગીલદાસને એ છઠ્ઠી સાથે સાતમી છે. તેમજ માટે, સાડ, કાળે, વાસ્તે, લીધે, આ નામયોગીની આગળ ‘ને’ પ્રત્યય આવે ત્યાં એને નામયોગીની સાથે લઈ કોઈ નિમિત્તાર્થે ચોથી કહે; પણ નામયોગી છૂટો લઈએ તો તો ‘ને’ એ છઠ્ઠી સાથે સાતમી છે.—ઉપલી ત્રણે બાબતમાં, એને સાંસર્ગિક સંબંધાર્થે પછી કહી શકાય. કારણકે ‘એ’ના સંસર્ગથી નો, તું, બદલાઈને ‘ને’ થાય છે.

૮૫. કોઈ પણ નામયોગીની પૂર્વેના નામને વિભક્તિનો પ્રત્યય નહિ લાગેલો હોય તોપણ તેને છઠ્ઠી વિભક્તિ કહેવી. કારણ કે ત્યાં છઠ્ઠીનો પ્રત્યય ‘ના’ કે ‘ની’ અધ્યાહાર હોય છે. (જે નામયોગી)

૮૬—વિભક્તિના વિશેષ અર્થ.

પ્રથમા વિભક્તિ.

૧. કર્તા (મૂળભેદમાં કર્તારિપ્ર૦)—રાજા તૈયારી કરે છે.
૨. સહક (કર્તા)—(સહભેદમાં જે મૂળનો કર્મ, કર્તા થઈ પ્રથમામાં ક્રિયા-નાથ તરીકે આવે તે=વ્યાકરણીય કર્તા)—મારાથી બે પાઠ વંચાયા.
૩. ક્રિયાપૂરણી—આ લખાશે છે ; તે રાજા થયો ; હું નોકર રહ્યો ; તે માણસ દેખાતો નથી ; આ સુરતી લાગે છે ; તે ચોર નિકળ્યો.
૪. પરિમાણ કે માપ—સ્થલમર્યાદા, સમય વ૦*—મેં બે વાટકા દૂધ પીધું. તું કેટલા ગાઉ ચાલ્યો ? તે રાજા બે કલાક વાંચે છે.
સંબોધનાર્થે, ઉદ્ગારાર્થે, અને કેવળપ્રયોગી પ્રથમા. (જે૦ પા. ૩૩).

દ્વિતીયા વિભક્તિ.

૧. કર્મ—(પ્રત્યય રહીત)—સુયારે પેટી † ધરી : હું ચોપડી વાંચું છું.
કર્મ (સપ્રત્યય=પ્રત્યય સહિત)—સાહેબે મને ખાલાવ્યો. હું તેને (કોઈ માણસને) જોઉં છું. હું તે (કોઈ વસ્તુ) † જોઉં છું.
૨. ઉપરસ્થ કર્મ (દ્વિકર્મો ક્રિયાપદનો)—તેણે મને ગાય આપી.

તૃતીયા વિભક્તિ.

૧. કર્તા (કર્મણિ પ્રયોગમાં)—કાળીદાસે ધણું પુસ્તકો રચ્યાં.
૨. કરણ—ખેડુત દાતરડે ધાસ વાટે છે.
૩. કારણ—સરદીએ તે માંદો પડ્યો.
૪. મૂલ્ય—શાકર સાત રૂપીએ મણ વેચાય છે.
૫. સાહિત્ય—રાજા બારે રસાલે આવ્યો.

*પરિમાણ કે માપ, સ્થલમર્યાદા, સમય વ૦ બતાવનારા શબ્દોને બીજી ભાષા સાથે સરખાવતાં, ભૂલે બીજીમાં લેવા ધરાય ; પણ બીજીનો પ્રત્યય લાવી રાકાતો નથી. તેમજ નામયોગી વાપરતાં, છઠ્ઠી જેમતેમ મૂકાય. વળી એમાં વિશેષણનો કે ક્રિયાવિશેષણનો ભાસ છે ; મઠે રૂપ ઉપરથી પ્રથમામાં રાખ્યાં છે.—(જે કે સંસ્કૃતમાં એ અર્થે દ્વિતીયા વપરાય છે ખરી).

†કોઈ વૈષાકરણો બીજીનો પ્રત્યય ‘ને’ ગણીને ‘પેટી’ એને પ્રત્યય ન હોવાથી પ્રથમા કહે. પણ કર્મની વિભક્તિ બીજી છે અને ગુજરાતીમાં ને પ્રત્યય પ્રાણીવાચક નામને તથા (તેને ઠેકાણે વપરાયલાં) સર્વનામને—ધણું કરીને લાગે છે ; બીજીને લાગતો નથી, મઠે કર્મ હોય તે નામને દ્વિતીયા કહેવી વધારે ઉચિત છે.
† ઉપરસ્થ કર્મમાં સંપ્રદાયનો ભાસ હોય ત્યાં ને આવે—મેં તેને (માર) માર્યો.

ચતુર્થી વિભક્તિ.

૧. સંપ્રદાન—અનુપર્યથે § કર્મ—તેણે મને બે ગ્રાચ આપી.
૨. નિમિત્તાર્થે (તાદર્થ્યે)—હું તમને કહેવાને આવ્યો.
૩. સંબંધાર્થે ષષ્ઠીને રથણે—(મૂળ સં. જોતાં, આ ઉપયોગ સંસ્કૃતની ષષ્ઠી પરથી છે).

હો, થા, ની સાથે કુદરતી કે ઉપાધિ સંબંધ બતાવવાને ચતુર્થી વિભક્તિ આવે તેને સંબંધાર્થે ષષ્ઠીને રથણે ચતુર્થી વિભક્તિ કહેવી. તેમજ આવડ, પડ, બોધ્યોની સાથે સંબંધી શબ્દ પણ ચતુર્થીમાં આવે છે:—મને પાઠ આવડે છે.

કુદરતી કે ઉપાધિ સંબંધ—રામદાસને સાત છોકરાં છે. માયને ચાર પગ હોય છે. તેને બે છોકરાં થયાં.

(લગતી કે કબજની વસ્તુ)—આ ઘરને બે ખારણાં છે.

સ્વામિત્વને સંબંધે—શેઠને ચાકર ધણાં.

કાળને સંબંધે—તેના આવ્યાને બે દહાડા થયા.

અંતર બતાવવાને—મુંબઈને અને સુરતને બહુ છેડું છે.

ભાવકર્તૃક કે અકર્તૃક અને બીજાં સહભોદનાં ક્રિયાપદ અકર્મક થઈને ગુજરાતીમાં વપરાયલાં, તેની સાથે સંબંધી નામ કે સર્વનામ ચતુર્થીમાં આવે:—રંગીલને ઘરમાં ગોઠવું નથી, મને ભાસે છે. (જોવું, ભાવકર્તૃક).

પંચમી વિભક્તિ.

૧. કરણ્યથે કર્તાને રથણે (સહભોદમાં)—મારાથી જ પાઠ વંચાયાં.

૨. કારણ—(હેતુ)—વિચારથી મારું મગજ ધ્રુમી ગયું.

૩. કરણ—ઝીણી કલમથી ના લખો.

૪. વિયોગ—હું સુરતથી નિકળ્યો.

૫. અવધિ—સુરતથી અમદાવાદ ધણું છેડું છે.

૬. ન્યૂનાધિકતા—લાલભાઈ રામદાસથી મ્હોટો છે.

૭. સમય—હું કાલથી નિરાણે આવીશ. (‘કાલથી’ એને પદચ્છેદમાં ક્રિયાવિરોધણ તરીકે લેવાય).

થી પ્રત્યયના અર્થમાં વડે, વતે, થકી એવાં નામયોગી વપરાય છે ; એને પ્રત્યય ગણી પાંચમી વિભક્તિ જેવા લેવાય ; પણ પદચ્છેદમાં એને નામયોગી કહેવાં ; અને આગળનું નામ કે સર્વનામ છઠ્ઠીમાં લેવું.

વળી થી પ્રત્યયથી કેટલાંએક ક્રિયાવિરોધણ તેમજ કારણદર્શક વાક્યયોગી સાધિત થાય છે:—તે જલદીથી લખે છે ; વરસાદ પડ્યો તેથી હું બહાર નિકળ્યો નહિ. (જોવું ક્રિયાવિન અને વાક્યયોગી).

ફિઆ ઉપયોગમાં સંબંધાર્થે ચતુર્થી ને (પદચ્છેદમાં) ભૂલે બીજી કહેવી નહિ.

બધી વિભક્તિ.

બધી જાતના સંબંધ દેખાડવામાં છઠી વિભક્તિ વપરાય છે.

૧. સગપણ-રામદાસનો ભાઈ, આપનો દીકરો.
૨. માલીકીપણ (સંપત્તિ)-રાજાનો ઘોડો, શેઠનો ચાકર.
૩. સ્થાન-રહેઠાણ, જેમાં કંઈ સમાચલું કે રહેલું તે (આધારાધેયભાવ)—
હરિયાનાં માછલાં, વનનાં ઝાડ, (ધીનું વાસણ) વગેરે.
૪. જેની કે જેમાંથી કંઈ વસ્તુ બનેલી તે (કાર્યકારણ ભાવ)—સુકડની પેટી, સુનાની વીટી, સાગની મેજ.
૫. ઉત્પત્તિ-અપાદાનકારણ—વ્યાધિની વેદના, સૂર્યનાં કીર્ણ.
૬. સમય—તે કાલનો માંદો છે. (એ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે લેવાય).
૭. મૂલ્ય—પહેલાં ધી રૂપિયાનું ત્રણ શેર મળતું.
૮. અંગવિકાર, જાતિ (૭ મીને ટેકાણે)—કાનનો કાચો. જાતનો અવક.

કવિતામાં તણો, તણી, તણું; કેરો, કેરી, કેરું એ છઠીના પ્રત્યય તરીકે વપરાય છે. (પદ્મચંદમાં ઉપલી બાજતોમાં ‘સંબંધાર્થે બધી’ એમજ કહેવું).

કારક ક્રિયાપદની સાથે અનુપરચ કર્મને સ્થળે ‘ને’ ને બદલે છઠી વપરાય છે:—શક્યાનું (શક્યાને) કીધું સિંહાસન. લાકડીના (લાકડીને) ઘોડો કર્યો.

ભૂતકૃત વિશેષણની પૂર્વે કર્તા-કારણને સંબંધે છઠી આવે:—મારું કલું=મેં જે કલું તે-મારાથી જે કહેવાયું તે; મારી લખેલી=મેં લખેલી કે મારાથી લખાયેલી; દૂધનો દાઝથો=દૂધ કે દૂધથી દાઝેલો.

‘તું નો તુંજ’ આળ્યો, ‘એ ની એજ’ વાત, એ કામ ‘ત્યાં નું ત્યાંજ’ થયું—આવા શબ્દસમૂહોમાં ‘નો, ની, તું’ એ છઠીના પ્રત્યય વાપરવાનો ચાલ છે; પણ ‘તું ને તું,’ ‘ત્યાં ને ત્યાં,’ એનાં ખરાં રૂપ છે, તેથી એ પ્રત્યય ખરેખરે ઉભયાન્વયી ‘ને’ ને બદલે વપરાવા લાગ્યા છે. એને છૂટા લઈ (ઉભયાન્વયી) ‘ને’ તરીકે પદ્મચંદ કરવું એ યોગ્ય દેખાય છે.

સપ્તમી વિભક્તિ.

૧. સ્થળ—તે ઘરમાં નથી; તે માળે ખેડો છે.
૨. સમય—(અમુક)—તે રાતમાં ખાવાનું માગે છે.
” (દરમ્યાન)—તે દહાડામાં બે વાર ખાય છે.
૩. અંગવિકાર*—તે કાને બહેરો છે. [મામલતદાર છે.
૪. જાતિ-અધિકાર*—તે જાતે પ્રાણી છે, તે અધિકારે
૫. મૂલ્ય—આ હવેલી એક હજારમાં ગઢ (વેચાડ).
૬. કંઈ અમુક બાબત—ગળપણમાં આ શાકર ઠીક છે. ખરેખરે વાંચવામાં તે હુશિયાર છે. તેણી બોલતે ચાલાક છે.

* અંગવિકાર અને જાતિ-અધિકારને કાઈ વેચાડરણે ત્રીજામાં લેવા કહે છે.

૭. તુલના (મુકાબલો)—આમાં ને તેમાં ફેર છે.

૮. સર્વસાપેક્ષક તુલના—સારામાં સાફ=સૌથી સાફ.

કવિતામાં માંહે, મોઝાર, મધ્યે સાતમીને ઠેકાણે વાપરે છે.

‘આ’ પ્રત્યય સાતમીનું પ્રાચીન રૂપ છે:- (જેમકે જ્યાં = જે + આં), ત્યાં=(તે + આં), જતે=જતાં કે જતામાં.

ગતિવાચક ક્રિયાપદની સાથે જ્યાં ગતિ થાય છે તે સ્થળનું નામ ગુજરાતીમાં સપ્તમીમાં આવે:-હું તળાવે જઈ છું. તે માળે ચઢ્યો.

પણ ખાસ સ્થળના નામ* અવિકારી હોય તો તેને સપ્તમીનો પ્રત્યય લાગતો નથી:-‘મુંબઈ ગયો, સુરત પહોંચ્યો.’ (જે કે વિકારી નામને તો લાગે:- ‘વડોદર ગયો’ નહિ, પણ વડોદર ગયો. ઘાઘે ગયો વગેરે).

નીચેનાં વાક્યોમાંનાં નામની જાતિ, વચન ને વિભક્તિ ખતાવો.

મનોચત્ન ૩ જો.

૧ બાપે પૂછ્યું, અહ્યા છગન, આજે કેમ ઘેર રહ્યો? ૨ છગને કહ્યું, બાપા, જઈ કાલથી નિરાળે દિવાળીની રજા પડી છે. ૩ દિવાળીમાં નાની બહેનને કેટલી પેટી અપાવશે? ૪ પોરની બહેન પાસે મગિયા ફટાકાની પાંચ લૂમ છે. ૫ હુઆઈથી માણસનું વજન ઘટે છે. ૬ પરમેશ્વરને તો સઘળાં માણસ સરખાં. ૭ હું ગંગારામને ઘેર ગયો હતો, ૮ પડોસીને છાકરે મારો ભમરડો ચ્યાર્યો. ૯ એ છાકરાએ સુખડિયાની દુકાનેથી રજા વગર બે લાડુ ઉઠાવ્યા. ૧૦ સિપાઈએ મારા ભાઈને ધમકાવ્યો તેથી હેબકે તેને તાવ આવ્યો. ૧૧ મણીને પાઠ આવડે છે. ૧૨ હિમાલયની તળેટીમાં ધણી જાતની વનસ્પતિ થાય છે. ૧૩ ગંગા નદીને કિનારે હિન્દુ લોકોનાં જાત્રાનાં ઠેકાણાં આવેલાં છે. ૧૪ અંગ્રેજ સરકારની લશ્કરની ગાઠવણી તથા કવાયત સારી છે. ૧૫ આજે મેળાનો દિવસ છે તેથી બજારમાં કામકામ પુરૂષ અને સ્ત્રીનાં ટાળાં દીકામાં આવે છે.

૧ લા ને ૨ જા મનોચત્નનાં વાક્ય અહીં ઉપયોગમાં લેવાનાં છે.

* વખતે સામાન્ય નામ પણ પ્રત્યય વિના વપરાય છે:-જેમકે હું જામ ગયો. એમાં જામ એને પ્રત્યય નથી તે ઉપરથી કોઈ પ્રથમા, અને સંસ્કૃતને ધોરણે કોઈ દ્વિતીયા કે ચતુર્થી લેવા ધારે છે. પણ ગુજરાતીમાં એને સાતમીનો ‘એ’ પ્રત્યય આવે એવુંજ વળણ છે:-જેમકે ‘હું મારે જામ ગયો,’ ‘તે પોતાને દેશ ગયો’ એમાં ‘મારે’ અને ‘પોતાને’ એમાં ‘એ’ પ્રત્યયની જરૂર પડે છે; એ વાક્યમાં હું ‘મારું જામ ગયો’—‘પોતાને દેશ ગયો’ કે મારા ‘જામ ગયો’—‘પોતાના દેશ ગયો’ એવી રીતે બોલાય નહિ, માટે જામ અને દેશ એ સાતમી વિભક્તિમાં છે. એમજ સિદ્ધ થઈ શકે. વળી ‘હું માળ ગયો’ નહિ; પણ ‘માળે ગયો’

સર્વનામ.

૮૭. સર્વનામનો ઉપયોગ—એકવાર વાપરેલું નામ, તેને વિષે સ્ત્રીવાર બોલતાં કે લખતાં, વારે વારે વાપરિયે, તો ભાષા શોભતી નથી, અને કાનને સારું લાગતું નથી, માટે ફરીથી તે નામ ન વાપરતાં તેને ઠેકાણે આ સખ્દો કંઈ અમુક નિયમ પ્રમાણે વાપરવામાં આવે છે:—જેમકે ‘ગોવિંદે ગોવિંદના ભાઈબંધ આપુને કહ્યું કે ગોવિંદ આપુ સાથે રમવાનો નથી.’ આમાં ‘ગોવિંદ’ ને ‘આપુ’ એ બે નામ વારે વારે વાપરતાં ભાષા સારી લાગતી નથી. એને બદલે ‘ગોવિંદે પોતાના ભાઈબંધ આપુને કહ્યું કે ‘હું તારી સાથે રમવાનો નથી’ આ પ્રમાણે બોલિયે છિયે. આમાં ‘પોતાના’ ‘હું’ ‘તારી’ આ સખ્દો ‘ગોવિંદ’ ને ‘આપુ’ આ નામો ફરીથી ન વાપરતાં, તેને ઠેકાણે વાપરેલા છે; માટે એ સર્વનામ છે.

૮૮. સર્વનામ ૬ પ્રકારનાં છે—પુરૂષવાચક, સ્વાર્થકે સ્વવાચક, પ્રત્યાર્થ, દર્શક, સંબંધી (તત્પદાપેક્ષક). અને અનિશ્ચિત. એમાં પુરૂષવાચક ને સ્વાર્થ એ બેને વિશેષસર્વનામ કહે છે; કારણ તે માત્ર નામના આવેજ થઈને ભાષામાં વપરાય છે. અને બાકીના ચારમાં સર્વનામ છતાં ગુણવાચકનો ભાવ રહેલો છે; માટે તેને વિશેષણ—સર્વનામ કહે છે.

૧. પુરૂષવાચક સર્વ—બોલનાર પુરૂષના, તે જેની સાથે બોલે છે તેના, અને તે જે પુરૂષ કે વસ્તુ વિષે બોલે છે તેનાં નામને ઠેકાણે જે સખ્દો વપરાય છે તે—હું, તું, તે, આપણે, આપ.

હું, એ પહેલો પુરૂષ—બોલનાર અથવા જે બોલે છે તે.

તું, એ બીજો પુરૂષ—બોલનાર જેની સાથે બોલે છે તે.

તે, એ ત્રીજો પુરૂષ—બોલનાર જેને વિષે બોલે છે તે.

આપણે, એ પ્રથમદ્વિતીયસંધાર્થ (પ્રથમ=પહેલો+દ્વિતીય=બીજો+સંધ=સાથે—એકઠા+અર્થ)—બોલનાર જેની સાથે બોલે છે તેને સાથે મણીને બોલે ત્યારે ‘આપણે’ વાપરે છે.

સાધારણ વાતચિતમાં ગુજરાતીમાં. હુંને બદલે, બોલનાર આપણે વાપરે:—‘આપણે તો નહિ આવવાના’; એટલે હું નહિ આવવાનો.

આપ, એ બીજો પુરૂષ બહુવચન—એ માનાર્થે વિનય બતાવવાને ‘તમે’ ને બદલે વપરાય છે. (આપ=પોતે—આપવડાઈ એમાં એ સ્વવાચક).

૨. સ્વાર્થ કે સ્વવાચક—કોઈ પુરુષવાચક સર્વનામની સાથે પોતાપણનો અર્થ સામેલ કરવાને જે શબ્દો વપરાય છે તે:—‘પોતે’ એ ત્રણે પુરુષમાં અને બેહુ વચનમાં એકજ રૂપે વપરાય છે. એને બદલે કોઈવાર ‘પડે,’ ‘જાતે,’ ‘હાથે,’ ‘મેળે’ વાપરે છે, ત્યાં તે પણ સ્વાર્થસર્વનામ.

પોતાપોતે (પૃથકાર્થ સ્વવાચક)—એ પણ સ્વાર્થમાં ગણાય છે; પણ એમાં ‘પોતે’ના કરતાં કંઈ વિશેષ અર્થ રહેલો છે—જેમકે ‘તેઓ પોતાને ઘેર ગયા’ એમાં તેઓનું ઘર એકજ હતું એવો અર્થ છે; ‘તેઓ પોતાપોતાને ઘેર ગયા’ એમાં તેમનાં ઘર જુદાં જુદાં હતાં એવો અર્થ છે.

વિશેષ સર્વનામનાં રૂપાખ્યાન.

પહેલો પુરુષ હું (નર કે નારી જાતિ).

વિભક્તિ. એકવચન.

૧ હી હું

બહુવચન

અમે (હમે)

૨ જ મને, (મુને, મજને, મુજને)

અમને (અમોને)

૩ જ મેં

અમે (અમોએ)

૪ થી મને. (મુને, મજને, મુજને) મારે

અમને (અમોને), અમારે

૫ મી મારાથી થકી, (મજથી, હુંથી)

અમારાથી-થકી, (અમથી)

૬ ફી મારો-રી-રે-રા-રી-રાં

અમારો-રી-રે-રા-રી-રાં

૭ મી મારામાં, (મજમાં, મુજમાં, હુંમાં)

અમારામાં, (અમમાં, વ૦)

બીજો પુરુષ તું (નર કે નારીજાતિ).

વિભક્તિ. એકવચન.

૧ હી તું

બહુવચન.

તમે (તમો)

૨ જ તને (તુને, તજને, તુજને)

તમને (તમોને)

૩ જ તો

તમે (તમોએ)

૪ થી તને (તુને, તજને તુજને)

તમને (તમોને) તમારે

૫ મી તારાથી થકી (તુજથી, તુંથી)

તમારાથી-થકી (તમથી, વિ૦)

૬ ફી તારો-રી-રે-રા-રી-રાં

તમારો-રી-રે-રા-રી-રાં

૭ મી તારામાં (તજમાં, તુજમાં, તુંમાં)

તમારામાં (તમોમાં, તમમાં)

● મુને, મુજને, મજ, મુજ, તુજ, અમો, અમ, તમ, (તવ = તારું) એવાં કૌંસમાં આપેલાં રૂપો કવિતામાં, તેમજ અવર ભાષામાં વપરાય છે. †પુરુષવાચક સર્વનામમાં સાધારણ રીતે પાંચમીનો અને સાતમીનો પ્રત્યય લગાડતાં પૂર્વે છઠ્ઠીનું રૂપ વાપરવાનો આદ છે મટિ એ રૂપ પહેલું લીધું છે. હુંથી, તુંથી, તેથી, હુંમાં એ રૂપો અવર ભાષામાં, તેમજ કવિતામાં વપરાય છે.

ત્રીજો પુરૂષ તે (નર, નારી, ને નાન્યતર).

વિભક્તિ. એકવચન.

બહુવચન.

૧ હી તે તેણી*

તેઓ, તે, તેણી

૨ છ તેને

તેઓને, તેમને

૩ છ તેણે

તેઓએ, તેમણે

૪ થી તેને

તેઓને, તેમને

૫ મી તેનાથી+યહી, તેથી ‡

તેઓનાથી-તેમનાથી, તેઓથી

૬ હી તેનો-ની-નું-ના-ની-નાં

તેઓનો-તેમનો-ની-નું-ના-ની-નાં

૭ મી તેનામાં, તેમાં ‡

તેઓનામાં, તેમનામાં, તેઓમાં

આપણે (નર કે નારીજાતિ). આપ.

વિભક્તિ. બહુવચન. (પ્રથમદ્વિતીયસંધર્થ) બહુવચન. (માનાર્યે રજો પુ૦)

૧ હી આપણે

આપ

૨ છ આપણને

આપને

૩ છ આપણે

આપે

૪ થી આપણને

આપને

૫ મી આપણાથી

આપથી

૬ હી આપણો, છી, છું, છા, છી, છાં આપનો, ની, નું, ના, ની, નાં

૭ મી આપણામાં

આપમાં

પોતે—સ્વાર્થ.

પોતપોતે.

વિ૦ (એકવ૦-બહુવ૦)

(બહુવચન.)

૧ હી પોતે

પોતપોતે

૨ છ પોતાને

પોતપોતાને

૩ છ પોતે

પોતપોતે

૪ થી પોતાને

પોતપોતાને

૫ મી પોતાથી (પોતાનાથી)

પોતપોતાથી (પોતપોતાનાથી)

૬ હી પોતાનો, ની, નું, ના, ની, નાં

પોતપોતાનો, ની, નું, ના, ની, નાં

૭ મી પોતામાં (પોતાનામાં)

પોતપોતામાં (પોતપોતાનામાં)

૩. પ્રમાર્થ સર્વનામ—પ્રમ પૂછવામાં જે વપરાય છે તે, જેવાં

કે—કોણ, કયો-કઈ-કયું, શા-શી-શું,

* કોઈવાર સ્ત્રીને માટે આ રૂપ વપરાય છે.

†તેમને, તેમણે. તેમનો વ૦ રૂપો બહુવચનમાં વરતુને માટે વપરાયજ નહિ.

+તેનાથી, તારાથી, મારાથી પાંચમીના અર્થમાં છે, છઠ્ઠી સાથે પાંચમી નહિ.

‡તેથી, તેમાં,—એ પુરૂષ કે સ્ત્રીને માટે ભાગ્યેજ વપરાય; વરતુને માટેજ.

કોણુ—એ કોઇ પણ પુરૂષ કે સ્ત્રીને માટે વિશેષ સર્વનામની પેઠે વપરાય છે. વિશેષણ તરીકે નામની સાથે એ થોડું વપરાય છે. (વખતે કવિતામાં ‘કયો’ ને બદલે વિશેષણ તરીકે વાપરે:—કોણુ દેશનો નરેશ કહાવે—નળાખ્યાન).

કયો-કઈ-કયું—એ પુરૂષ અને સ્ત્રીનાં તેમજ બીજાં પ્રાણીનાં ને વસ્તુનાં નામને માટે પણ વપરાય છે—જેમકે, કયો-છાકરો-ઘોડો-અંબરખો. એનું રૂપાખ્યાન આ, ઈ, ને ઉદ્ધારાન્ત નામની પેઠે થાય.

શો-શી-શું—ધણુકરીને એકલાં વસ્તુનાં નામને માટે વપરાય છે.

કોણુ.

શો.

વિ० (એકવં ને બહુવં)

એકવં

બહુવં

૧ કોણુ

શો

શા

૨ કોને (કેને)*

શો

શા

૩ કોણે (કેણે)

શાણે, શેણે, શેં,

શાણે, શેણે, શેં

૪ કોને (કેને)

શાને, શેને

શાને, શેને

૫ કોનાથી (કેનાથી)

શાથી

શાથી

૬ કોનો, ની, તું, ના, ની, નાં (કેનો)

શાનો-શેનો વં

શાનો-શેનો વં

૭ કોનામાં (કેનામાં)

શામાં, શેમાં શેં, શામાં, શેમાં, શેં.

શુંના રૂપ પહેલી અને બીજી વિભક્તિ સિવાય શોનાં જેવા થાય છે, અને બહુવચનમાં શાં થાય છે.

(૪) દર્શક સર્વનામ—કોઈ પ્રાણી તેમજ પદાર્થને બીજાથી જુદો કરીને, અથવા આગળ જેને વિષે વાત થઈ ગઈ હોય તે નામને બાજુ આંગળીએ કરીને બતાવતાં હોય એવો અર્થ જે દેખાડે છે તે.—જેવાં કે આ, એ, તે, પેલો-પેલી-પેલું, આલો:-આલી, આલું, વં

આ—એ પોતાની પાસેનો કે ધણેજ નજીકનો પદાર્થ દર્શાવે છે.

એ—એનાથી જરા દૂરનો પદાર્થ દર્શાવે છે.

તે—તેનાથીએ દૂરનો પદાર્થ દર્શાવે છે.

પેલો-પેલી-પેલું અને આલો-આલી-આલું:—એ ધણે આથેનો કે આગળ વાત થયેલી એવો પ્રાણી કે પદાર્થ દર્શાવે છે.

ફાલો-ખી-લું,—એ સંશયથી કોઈ પ્રાણી પદાર્થનું નામ ધાર્યાવિના બોલતું હોય ત્યારે વપરાય છે. એ અનિશ્ચિત જેવાં છે.

*‘કેને, કેણે’ વં, તેમજ ‘કોણુને, કોણુથી’ કવચિત્ વપરાય છે.

†આલો=આલ્યો વં. કાઠિયાવાડ તરફના લોક વાપરે છે.

‘આ, એ, તે’ નું રૂપાખ્યાન પુરૂષવાચક ‘તે’ ની પેઠે થાય છે. **પેલો-પેલું, એલો-એલું, ફેલો-ફેલું** એનું રૂપાખ્યાન વિકારી વિશેષણની પેઠે થાય, અને પેલી વગેરેનું ઇકારાન્ત નામની પેઠે થાય.

(૫) **સંબંધી સર્વનામ**—કોઈ વિષયનું નામ બોલ્યા પછી તેને વિષે વિશેષ વિવેચન કરતાં તેનું સંબંધી થઇને જે વપરાય છે તેને સંબંધી સર્વનામ કહે છે.—ગુજરાતીમાં ‘જે’ એજ એકલું સંબંધી સર્વનામ છે. એને તત્પદાપેક્ષક પણ કહે છે.—(તત+પદ+અપેક્ષક=સં. તત્ = ‘તે’ એ પદની જેને જરૂર છે એવું.) એટલે આગળ ‘જે’ વાપર્યું કે પાછળ દર્શક સર્વનામ ‘તે’ વાપરવુંજ પડે છે. આ ‘તે’ દર્શક સર્વનામ છે; એને ‘જે’ નું અપરસંબંધી કહેવાય. ગુજરાતીમાં ‘જે’ કોઈ વાર અધ્યાહાર રહે છે; પણ ‘તે’ તો નોંધએજ—જેમકે તમારે (જે) નોંધએ તે લો.

‘જે’ નું રૂપાખ્યાન પુરૂષવાચક ‘તે’ ની પેઠે થાય.

ઉપરનાં વિશેષણિક સર્વનામ ન્યારે નામની સાથે વપરાયલાં હોય ત્યારે તેને પદચ્છેદમાં પ્રત્યય વિશેષણ, દર્શક વિશેષણ, સંબંધી વિશેષણ કહેવાં, જેમકે—કઈ ચોપડી, એ વાત, જે છોકરો.

દર્શક સર્વનામ ‘આ’ ‘એ’ ‘તે’ પ્રત્યયનું રૂપ ‘કે’ અને સંબંધી સર્વનામ ‘જે’, એના ઉપર કેટલાક પ્રત્યય આવીને વિવિધ અર્થ બતાવનાર બીજાં રૂપો સાધિત થાય છે, એમાંનાં કોઈ વિશેષણ ને કોઈ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાય.

પ્રત્યય.

અર્થ.

રૂપ.

વો, વી, વું.

ગુણાર્થ—

આવો, આવી, આવું
એવો, એવી, એવું
તેવો, તેવી, તેવું
કેવો, કેવી, કેવું
જેવો, જેવી, જેવું

વડો, વડી, વડું.

પ્રમાણાર્થ—

આવડો, આવડી, આવડું.

(પ્રમાણ એટલે એવડો, એવડી, એવડું

કદ-માપ બતાવનાર) તેવડો, તેવડી, તેવડું

કેવડો, કેવડી, કેવડું

જેવડો, જેવડી, જેવડું.

ટલો, ટલી, ટલું. સમુચ્ચયાર્થ— આટલો, આટલી, આટલું
એટલો, એટલી, એટલું
તેટલો, તેટલી, તેટલું
કેટલો, કેટલી, કેટલું
જેટલો, જેટલી, જેટલું

ઉપલાં રૂપોનું વિકારી વિશેષણની પેઠે રૂપાખ્યાન થાય છે. પદ્મ-
દમાં નામની સાથે હોય ત્યારે એને વિશેષણ કહેવાં. પણ કોઈ વિશેષણ કે
ક્રિયાવિશેષણનો ગુણ બતાવે ત્યારે એ ક્રિયાવિશેષણ થાય છે જેમકે:—

આવો ગાંડો, કેવડો મ્હોટો, કેટલું બધું.

નીચેનાં રૂપો કેવળ ક્રિયાવિશેષણ છે.

પ્રત્યય.

અર્થ.

રૂપ.

મ

રીત્યર્થ—આમ, એમ, તેમ, કેમ, જેમ.

આં કે યાં (જૂની ૭ મી વિ०) સ્થળાર્થ—યાં, હાં, ત્યાં, ક્યાં, જ્યાં,

ઉપલાં રૂપો ખરાં ક્રિયાવિશેષણ છે. પણ કોઈવાર નામ જેવાં વપરાય
છે ત્યારે એને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે જેમકે:—ક્યાંથી, ત્યાંથી, આમનો વં.

(૬) અનિશ્ચિત સર્વનામ—જેમાં મોઘમણીનો અર્થ હોય તે:—

ત્રણે જાતિમાં એકજ રૂપે રહે એવાં (અવિકારી)—કોઈ, કાંઈ,
કંઈ, કોઈક, કોઈ એક, કાંઈક, કાંઈ એક, કંઈક, કંઈ એક, હરકોઈ,
હરકાંઈ, કો, હરેક, એકએક, સર્વ, સહુ, અમુક, અન્ય, અવર.

ત્રણે જાતિમાં ફરે એવાં (વિકારી)—કશો, કશી, કશું, એકલો,
એકલી, એકલું, બીજો, બીજી, બીજું, (એક-બીજું) થોડો, થોડી,
થોડું, કેટલો, કેટલી, કેટલું વગેરે.

કોઈ કાંઈ કંઈ, ને ઉપરથી થતાં બીજો રૂપ, અને અમુક,
અન્ય, અવર—એ બંને વચનમાં વપરાય છે. હરકોઈ, હરકાંઈ,
હરકંઈ, હરેક, દરેક એ, એકવચનમાંજ રહે છે.

કાંઈ-કંઈ—વખતે ક્રિયાવિશેષણ જેવાં વપરાયલાં દેખાય :—નાઠે
કાંઈ છૂટાવાનું; એમ તે કંઈ થાય; એથી હું કાંઈ કરવાનો.

(બધું થાકું વગેરે બદ્ધપાર્થ, અનિશ્ચિતમાં પણ લેવાય.)

સધળો-સધળું, ધણો-ધણું, થોડો-થોડું, કેટલોક-કેટલુંક વગેરે એક-વચનમાં જથ્થો બતાવે છે; પણ એનાં બહુવચનમાં સંખ્યાનો અર્થ છે, જેમકે:—કેટલાંક ગામો, થોડાંક માણસ, કેટલાએક લોકો વગેરે.

કોઈ પુરુષ અથવા વસ્તુના નામ ઉપર ભાર મૂકીને બોલતાં તે એકજ, કે તે સિવાય બીજું કંઈ નહિ એવો અર્થ બતાવવામાં ‘એકલો, એકલી, એકલું’ વપરાય છે: જેમકે—‘તું એકલો શું કરશે?’

(૭) અન્યોન્યવાચક કે પરસ્પરસંબંધદર્શક—અન્યોન્ય-પરસ્પર એટલે ‘એક બીજાને’ એવા અર્થના સર્વનામ તે:—અન્યોન્ય, પરસ્પર, એક બીજા, એક એક વગેરે. આને એક જૂદા વર્ગના સર્વનામ ગણાય.

(‘તેઓ એકબીજાને કહી દે છે,’ ‘તેઓ એકબીજાથી ડરતા નથી,’ આ પરસ્પર સંબંધ-દર્શકમાં—‘એક’ કર્તા ને સમાન વિભક્તિમાં લેવાય; અને ‘બીજાને,’ ‘બીજાથી,’ એ ક્રિયાપદના સંબંધમાં જાય.)

પદચ્છેદને લગતી વિશેષ સૂચના.

કોઈ સામાન્ય કૃતંત કે આખું વાક્ય નામ તરીકે વપરાયલું છે એમ બતાવવાને તેની સાથે દર્શક સર્વનામ તે કે એ વાપરવાનો આલ છે:—જેમકે ‘બોલવું એ ઠીક છે;’ ‘તમે ગાળો હો છો તે સાચું નથી.’ પણ પાછળ આવતા વાક્યને દર્શાવવાને આગલા વાક્યમાં એવું કે એમ વાપરે છે; જેમકે ‘તેણે એવું કહ્યું કે હું તો નહિં આવું;’ ‘તે એમ બોલ્યો કે તમારાથી થાય તે કરી લો;’ આ વાક્યોમાં એવું, એમ એ ક્રિયાવિશેષણ જેવાં દેખાય છે, પણ પાછળના વાક્યને દર્શાવે છે, માટે પદચ્છેદમાં એને દર્શક કે પ્રવેશક સર્વનામ કહેવાય;—કારણ કે પાછળનું વાક્ય એને સમાન વિભક્તિમાં છે. એવું, એમ કોઈવાર એ કે તે ને ઠેકાણે પણ દર્શક સર્વનામ તરીકે વપરાય છે, જેમકે:—પાછી આગ લાગી એવું-એમ=એ કોણે કહ્યું?

ન્યારે કોઈ નામ તેને માટે વપરાયલા સર્વનામની સાથે વાપરવામાં આવે છે; ત્યારે કેટલીક વાર બેઉને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે: અને કોઈવાર એકલા નામનેજ લાગે છે: હું ગરીબને=મને ગરીબને શા માટે રીખાવો છો, ‘હું રૂંક ઉપર આટલો જુલમ?’ ‘હું ગરીબનું=મારું ગરીબનું’ કહ્યું માનો, એમાં હું, મને, મારું એ સર્વનામને તેની પછીના નામને સમાન વિભક્તિ: (આમાં સમાન વિભક્તિ છે, અને આવતી જોઈએ. તો પણ બોલવામાં પાછલા શબ્દનું વિભક્તિકાર્ય થતાં છતાં, આગળ હું, તું, મું પ્રથમાનું રૂપજ આવે).

નીચેના મનોચત્તનમાં આપેલાં વાક્યોમાંથી દરેક જાતનાં સર્વનામ જતાવો, અને તેની જાતિ, વિલક્ષિત ને વચન કહો.

મનોચત્તન ૪ થો.

૧ આ કોની ચોપડી છે ? ૨ છાકરે જવાબ દીધો ‘એ મારી છે, સાહેબ.’
૩ આપની પાસે તે દહાડે વેચાતી લીધેલી તે. ૪ તમે એનું શું આપ્યું હતું ?
૫ મને કંઈ યાદ નથી, તમારી નોંધમાં જે લખેલું હોય તે ખરું. ૬ ઠીક છે હું મારી
નોંધમાં નોંધને તમને કહીશ ૭ આપણે એમાંની બીજી કેટલી જોઈશું ? ૮ નેટલી
જોઈએ તેટલી ગણીને મને કહો. ૯ પેલું તમને સોંપ્યું હતું તેનું શું થયું ? ૧૦ તેઓ
કયા એ કેમ જણાય ? ૧૧ જે એવું કહે કે અમે નથી જાણતા તેને તમારે ઉપર
મોકલવા. ૧૨ આ વર્ગમાં તો કોઈ એમ કહેતું નથી. ૧૩ છાત્રનલાલ, તમે પોતે
જાઓ અને તમારા એકલાથી ન થાય તો બીજાઓને લેતા જાઓ. ૧૪ તમે તમારે
જેસો. હું તો મારે બોલીશ. ૧૫ થોડાએક એવા છે પણ તે એકબીજાનું નામ
ખતાવતા નથી. ૧૬ એ કોણ છે અને ક્યાંના રહેવાસી છે તે સાચી જણાય ? ૧૭
એ ફલાણો છે એમ કોનાથી જાણ્યું ?

વિશેષણ. # (ગુણવિશેષણ).

વિશેષણનો ઉપયોગ—કોઈ વિષય વિષે બોલતાં, તેના ગુણ સંખ્યા
વગેરે વિશેષ અર્થ ખતાવવાને આ શબ્દો વપરાય છે.

૮૯. વિશેષ્ય—કોઈ વિશેષણ, જે નામનો ગુણ સંખ્યા વગેરે
દેખાડે તે નામ, તે વિશેષણનો વિશેષ્ય કહેવાય છે. વિશેષણની જાતિ,
વચન ને વિલક્ષિત તેના વિશેષ્ય પરથી ઠરે છે.

૯૦. વિશેષણના રૂપપરથી બે વર્ગ પડે—વિકારી, અવિકારી.

વિકારી વિં—જેને ત્રિજાતિદર્શક પ્રત્યય ઓ, ઈ, ઉં લાગે છે
તે—જેમકે સારો, સારી, સારું; રાતો, રાતી, રાતું. વં.

અવિકારી વિં—જેને જાતિદર્શક પ્રત્યય લાગતા નથી, એટલે જે
ત્રણે જાતિનાં નામની સાથે એકજ રૂપે રહે છે તે. જેમકે—

અકારાન્ત—લાલ, સફેદ, સાફ, શુદ્ધ, સ્પષ્ટ, જીંચ, નીચ, વં.

ધકારાન્ત—પ્રેમી, લોભી, પાપી, ન્યાયી, અભિમાની, વાજબી વં.

ઉકારાન્ત—આજસુ, લાલસુ, વિશ્વાસુ, કૃપાળુ, માયાળુ, દયાળુ.

વાન કે માન પ્રત્યયથી થનારાં—ધનવાન, મૂર્તિમાન, વં.

ધક પ્રત્યયથી થનારાં—પ્રમાણિક, આત્મિક, દામ્બિક, વં.

●વિશેષણ=(વિ—વિશેષાદેશક ઉપસર્ગ, શિષ-આક્રી રહેવું, અન-એ પ્રત્યય.
છ) બાકી રહેલા અર્થ કહી દેખાડનાર.

૯૧. વિભક્તિ કે અહુવચનના પ્રત્યય લગાડતાં, વિકાર્ય નામની પેઠે નરજાતિના ઓ ને નાન્યતર જાતિના ઉં નો આ થાય છે અને અહુવચનમાં ઉં નો આં થાય છે—જેમકે સારા છોકરાને, સારે છોકરે, કાળા પાટિયાની, કાળાં પાટિયાંઓ, વગેરે.

નરજા. રાતો ઘોડા. (વિશેષણ ને વિશેષ્ય.)

વિભક્તિ.	એકવચન.	અહુવચન.
૧ લી	રાતો ઘોડા	રાતા ઘોડા-ઓ
૨ જી	રાતા ઘોડાને	રાતા ઘોડાને-ઓને
૩ જી	રાતે ઘોડે, રાતા ઘોડાએ	રાતા ઘોડાએ-ઓએ
૪ થી	રાતા ઘોડામે	રાતા ઘોડાને-ઓને
૫ મી	રાતા ઘોડાથી	રાતા ઘોડાથી-ઓથી
૬ ઠી	રાતા ઘોડાનો વ૦	રાતા ઘોડાનો-ઓનો વ૦
૭ મી	રાતા ઘોડામાં, રાતે ઘોડે	રાતા ઘોડામાં-ઓમાં વ૦

વિભક્તિ.	એકવચન.	નાન્ય.	રાતું ઘોડું.	અહુવચન.
૧ લી	રાતું ઘોડું			રાતાં ઘોડાં-ઓ
૨ જી	રાતાં ઘોડાને*			રાતાં ઘોડાંને-ઓને
૩ જી	રાતે ઘોડે, રાતા ઘોડાએ			રાતાં ઘોડાંએ-ઓએ
૪ થી	રાતા ઘોડાને			રાતાં ઘોડાંને-ઓને
૫ મી	રાતા ઘોડાથી			રાતાં ઘોડાંથી-ઓથી
૬ ઠી	રાતા ઘોડાનો વ૦			રાતાં ઘોડાંનો-ઓનો વ૦
૭ મી	રાતા ઘોડામાં, રાતે ઘોડે			રાતાં ઘોડાંમાં-ઓમાં વ૦

૯૨. વિશેષણનો વિશેષ્ય આપેલો હોય છે ત્યારે વિભક્તિ કે અહુવચનના પ્રત્યય માત્ર વિશેષ્યને લાગે છે પણ વિશેષણને છૂટાં લાગતા નથી:—સારા છોકરાને, પણ ‘સારાને છોકરાને’ બોલાય નહિ; ડાહ્યા છોકરાઓ, પણ ‘ડાહ્યાઓ છોકરાઓ’ નહિ.

પણ ત્યારે વિશેષ્ય વિના વિશેષણ એકલું આવી, નામ જેવું થઈ જાય છે, ત્યારે તેને આ પ્રત્યયો લાગે. જેમકે:—ડાહ્યાઓ વખણાય છે. બહેલાને સૌ ગણે છે. નઠારાની આખર નથી.

* ઉં નો આ થવાથી નર નાન્યતરનો ભેદ દેખીતો ન રહે. (*નોંધ પાને ૩૪).

† ત્રીજી અને સાતમીનો પ્રત્યય ‘એ’ વિશેષણ અને વિશેષ્ય બેહુમાં આવે છે.

૯૩. વિકારી-અવિકારીના અર્થ પ્રમાણે ચાર વર્ગ પડે—ગુણ-વાચક, સંખ્યાવાચક, અર્થદર્શક સમુચ્ચયવાચક, અનિશ્ચિત.

૧. ગુણવાચક વિ૦—કોઈ પણ પ્રાણી કે પદાર્થનો વર્ણ, આકાર, કદ તથા સ્વાભાવિક ગુણ વગેરે બતાવનારાં વિશેષણુ:—રાતો, ગૌર, ઠીંગણો, ઉંચો, મ્હોટો, ડાહ્યો, જંગલી, ફૂર, દુષ્ટ, વ૦.

૨. સંખ્યાવાચક વિ૦—સંખ્યાનો અર્થ બતાવનારા શબ્દો, એના નીચે પ્રમાણે ૫ વિભાગ પડે છે:—

(૧) અમુક સંખ્યાર્થ—સંખ્યાક્રમવાચક—કોઈ અમુક છૂટી સંખ્યા બતાવનારા શબ્દો:—એક, બે, ત્રણ, ચારેક=આશરે ચાર વ૦.

(૨) સંખ્યાનુક્રમ્યાર્થ—ક્રમ બતાવનારા કે સંખ્યાક્રમપૂરક શબ્દો. એને સંખ્યાપૂરણાર્થ પણ કહે છે:—પહેલો, બીજો, વ૦.

(૩) અંશસંખ્યાર્થ—(અંશ=ભાગ+સંખ્યા+અર્થ) સંખ્યાંશ-વાચક—સંખ્યાનો કોઈ ભાગ વા અંશસહિત સંખ્યા એવા અર્થના શબ્દો:—પા, અરધો, પોણા (પાદ+અર્ધ), સવા (સ+પાદ), અઢી (અર્ધ+ત્રિ), સાડાત્રણ (સ+અર્ધ+ત્રિ).

(૪) સંખ્યાસંઘાર્થ—(સંખ્યા+સંઘ=જથ્થો+અર્થ)—કે સંખ્યા-સમૂહવાચક—અમુક સંખ્યાનો સમૂહ બતાવવાને કંઈ સંજ્ઞિક શબ્દો નામ જેવા થઈ વપરાય છે તે:—બેણુ, ચોક, પંજો, છક્કો, સમક, સેકડો વગેરે. આ શબ્દો એકલા આવે ત્યારે પદ્મછેદમાં નામ ગણાય.

(૫) આવૃત્તિવાચક—(કેટલીવાર કે કેટલાગણું બતાવનારા શબ્દો:—બેવડું, ત્રેવડું, ચોવડું, ચોગણું, વ૦. આ રૂપ, સંખ્યાવાચકને, વડ (સં. વારં) અને ગણું (સં. ગુણં), લગાડવાથી થાય છે.

વળી એકએક (અક્કેક), બીજી, ત્રણત્રણ, એવાં રૂપ અમુક સંખ્યાનાં જોડકાં (એકે વખતે કેટલા) બતાવવાને વપરાય છે.

૩. અર્થદર્શક-સમુચ્ચયવાચક—(શબ્દ+અલ્પ+અર્થ)—ધણું થોડું એવાં જથ્થો બતાવનારાં વિશેષણુ તે અર્થદર્શક-એમાંના કોઈ અર્થદર્શક અર્થે કોઈ અલ્પાર્થ છે,—અહુ, ધણું, સધળું, સંધું, અલ્પ, થોડું, જરા, વ૦. એને પદ્મછેદમાં સમુચ્ચયવાચક કહેવાં. પણ જે રૂપમાં સંખ્યાનો અર્થ હોય તે અનિશ્ચિત સંખ્યાર્થ કહેવાય:—સમળા, કેટલાએક વ૦.

૪. અનિશ્ચિત વિ०—અમુક સંખ્યા કે માપનો અર્થ જેમાં નહિ હોય એવાં વિશેષણો:—કોઈ, કંઈ (જેવું અનિશ્ચિત પાતું ૪૬મું સર્વવ૦).
નીચે લખેલાં વાક્યોમાંથી દરેક જાતનાં વિશેષણ બતાવો.

મનોરથન ૫ મો.

૧ આ વર્ગમાં કેટલા છોકરા છે? ૨ પીશ છોકરા છે; તેમાં મારો નંબર બીજો છે. ૩ વાર્ષિક પરીક્ષામાં જે છોકરો ચારે વિષયમાં પાસ થશે તેને ઉપલ્ભી વર્ગમાં મૂકીશું. ૪ દરેક વિષયમાં ઓછામાં ઓછી પચ્ચીસ માર્ક મળવી જોઈએ. ૫ હુશિયાર છોકરાને એ કામ કંઈ બારે નથી. ૬ કેટલાએક છોકરા એવા છે કે તેને તો અડધી માર્ક પણ મળવાની નથી. ૭ પૈસાદાર લોકોના છોકરા મગરબ અને શોખીલા હોય છે. ૮ પેલો માણસ બીજાના જેવો લુચ્ચો, લોભી કે લાલચુ નથી. ૯ મેં તમને જેટલા સવાલ પૂછ્યા તેટલામાં તમારો કંઈ પત્તો લાગતો નથી. ૧૦ કાલથી હું રોજ બેવાર તમારી વર્ગમાં આવીશ, મનિ ધોયલાં ને સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને આવજો. ૧૧ મારે ઘણું કામ છે. ૧૨ સઘળા છોકરા હાજર રહો.

તુલના.

૯૪. તુલના એટલે વત્તા ઓછા ગુણનો મુકાબલો—કોઈ વર્ગમાંના એક પ્રાણી કે પદાર્થમાં તે વર્ગના બીજા પ્રાણી કે પદાર્થ કરતાં કંઈ ગુણ વત્તા કે ઓછા છે, અથવા એકનામાં તે ગુણ બીજા બધા કરતાં વત્તા કે ઓછા છે એમ બતાવવું તેને તુલના કહે છે.

તુલના બે રીતે થાય તે ઉપરથી એના બે પ્રકાર છે:—અન્યસાપેક્ષક તુલના અને સર્વસાપેક્ષક તુલના.

અન્યસાપેક્ષક * (અધિકતાવાચક) તુલના—કોઈ એક પ્રાણી કે પદાર્થમાં, તે વર્ગના કોઈ બીજા કરતાં કંઈ ગુણ વત્તા કે ઓછા છે એમ બતાવવું તે.

એની રીત એવી છે કે જેની સાથે ગુણનો મુકાબલો કરવો હોય તે નામને કરતાં અથવા થી લગાડી, જેનો મુકાબલો કરવો હોય તે નામ મૂક્યા પછી વધારે (ઓછું, જરા) એવાં વિશેષણ બોલીને મૂળ ગુણવાચક શબ્દ વપરાય છે:—રાત્રી કરતાં પ્રધાન વધારે બુદ્ધિમાન હોય છે; તેનાથી હું વધારે હુશિયાર નથી. કોઈવાર વધારે વગેરે શબ્દો વાપરતા નથી:—મારા કરતાં તે ઓટો છે.

સર્વસાપેક્ષક * (શ્રેષ્ઠતાવાચક) તુલના—કોઈ એક પ્રાણી કે પદાર્થમાં, તે વર્ગના બીજા બધા કરતાં કંઈ ગુણ વત્તા કે ઓછા છે એમ બતાવવું તે.

એની રીત એવી છે કે તે ગુણવાચક શબ્દની આગળ સૌ, સર્વ (બધા, સઘળા) આવાં વિશેષણને થી, માં, કે કરતાં લગાડીને વાપરે છે:—લક્ષ-

*[અન્ય=બીજું સાપેક્ષક=ઈચ્છનાર] ઇચ્છા રાખનાર એટલે અમુક એકનો બીજા બધાની સાથે મુકાબલો. [સર્વ=સઘળા સાપેક્ષક=ઈચ્છનાર] સઘળામાં.

આર્યાશીમાં સૌથી-સૌમાં સૌ કરતાં ચઢિયાતો મનુષ્યદેહ છે; સૌથી સાફ, સૌમાં સાફ કે સૌ કરતાં સાફ આ છે. કોઈવાર તેજ ગુણવાચકને માં પ્રત્યય લગાડી પૂર્વે વાપરે છે :—જેમકે મોટામાં મોટું=સૌથી મોટું : નાનામાં નાનું=સૌથી નાનું વગેરે.

ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતની પેઠે તુલનાદર્શક † પ્રત્યય બેઠને માટે નથી, એટલે તુલનાવાચક રૂપો પણ નથી. કોઈ વાર શુદ્ધ સંસ્કૃત વિશેષણો આ રૂપમાં દેખાય છે :—બળવત્તર, લઘુત્તમ, ઉત્તમ વગેરે.

ક્રિયાપદ.

૯૫. ક્રિયાપદ^૧—કોઈ પણ જાતની ક્રિયા (અસ્તિ, સ્થિતિ, ગતિ, કૃતિ, વગેરે) કાળસહિત જે શબ્દવડે જણાય છે તે :—લખું છું, વાંચી, વાંચતો હતો, જવાનો છું, બોલીશ; વગેરે.

વાક્યમાં ક્રિયાપદના મુખ્ય સંબંધી કર્તા અને કર્મ છે.

૯૬. કર્તા—ક્રિયાનો કરનાર તે ક્રિયાપદનો કર્તા કહેવાય. જેમકે ‘છાકરો વાંચે છે.’ એમાં વાંચવાની ક્રિયાનો કરનાર ‘છાકરો’ છે, તેથી ‘છાકરો’એ ‘વાંચે છે’ ક્રિયાપદનો કર્તા.

કર્તા ઓળખવાની રીત.—સાધારણ રીતે ક્રિયાપદને ‘કોણ’ (એટલે ક્રિયાનો કરનાર કોણ) થી પ્રશ્ન પૂછવાથી કર્તા ઓળખાય છે :—‘છાકરો વાંચે છે’ એમાં ‘વાંચે છે’ ક્રિયાપદને ‘કોણ’ થી પ્રશ્ન પૂછીએ :—જેમકે કોણ વાંચે છે? અથવા વાંચનાર કોણ? જવાબ ‘છાકરો’; એટલે ‘છાકરો’ એ કર્તા.

૯૭. કર્મ—ક્રિયાનો સહન કરનાર એટલે જેના ઉપર ક્રિયા થાય છે તે, અથવા કર્તાનું સાધેલું કે ઉપજાવેલું કામ (ફળ)—તે ક્રિયાપદનું કર્મ કહેવાય :—તેણે છાકરાને માર્યો, મેં ચોપડી લખી, સુથારે પેટી ઘડી, એમાં ૧ લામાં મારવાની ક્રિયાનો સહન કરનાર ‘છાકરાને છે, ને રળ ને ૩ જામાં ‘ચોપડી’

† સંસ્કૃતમાં તો વિશેષણને તુલનાદર્શક પ્રત્યય લાગે છે. અન્યસાપેક્ષકને પ્રત્યય તર, અને સર્વસાપેક્ષકને પ્રત્યય તમ છે : કેમકે બલવત્ ઉપરથી બલવત્તર=વધારે બળવાન, અને બલવત્તમ=સૌથી બળવાન. તેમજ સ્વાદિષ્ટ, બલિષ્ટ, લોભિષ્ટ, પાપિષ્ટ, વગેરે શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો વપરાયલા દીકામાં આવે છે. વળી સંસ્કૃતના ઇષ્ટ પ્રત્યય ઉપરથી શ્રેષ્ઠ=સૌથી સાફ, જ્યેષ્ઠ, કનિષ્ઠ, વરિષ્ઠ વગેરે. ગુજરાતી વિશેષણમાં એવા પ્રત્યય વપરાતા નથી.

૧ ક્રિયાપદ (ક્રિયા=કંઈ કરવું તે. પદ=શબ્દ) ક્રિયા બતાવનાર શબ્દ.

અને ‘પેટી’ એ કતાંનું સાધેલું કે ઉપજાવેલું કામ ખતાવે છે માટે ‘છાકરાને’ ‘ચોપડી’ ‘પેટી’ એ કર્મ કહેવાય.

કર્મ ઓળખવાની રીત:—કોને અથવા શું શબ્દવડે પ્રશ્ન પૂછવાથી કર્મ માલમ પડે છે:—જેમકે ઉપલા ત્રણ દાખલામાં ‘કોણ’ શબ્દથી સવાલ પૂછતાં તો ‘તેણે,’ ‘મેં’ સુધારે એવો જવાબ આવશે, તે તો કર્તા છે.—પણ કોને માર્યો? જ૦—છાકરાને; શું લખ્યું? અથવા લખવાનું શું? જ૦—ચોપડી; શું ધડ્યું? ધડવાનું શું? જ૦—પેટી; એટલે છાકરાને, ચોપડી, પેટી એ કર્મ છે એમ સિદ્ધ થાય.

વર્ણ કે વિધ.

૯૮. વર્ણ (જાત)—કોઈ ક્રિયાપદને એકલો કર્તા, અને કોઈને કર્તા ને કર્મ બેઉ હોય છે: આ ઉપરથી ક્રિયાપદના જે મુખ્ય પ્રકાર ચાય છે તેને ક્રિયાપદનો વર્ણ કે વિધ કહે છે.

ક્રિયાપદના વર્ણ બે છે—અકર્મક ને સકર્મક.

૯૯. અકર્મક ક્રિ—જેના કર્તાની ક્રિયા કર્તામાંજ રહે છે, પણ બીજા માણસ કે વસ્તુ ઉપર લાગુ પડતી નથી તે:—જેમકે છાકરો ઊંઘે છે, હું જાઉં છું, તે એકો છે વ૦.

કોણ અને શુંથી પ્રશ્ન પૂછતાં તે બેઉનો જવાબ એકજ આવે તો તે અકર્મક ક્રિયાપદ જાણવું:—જેમકે ‘તે દોડે છે’ એમાં કોણ દોડે છે? દોડનાર કોણ? જ૦—તે; શું દોડે છે? જ૦—તે; માટે ‘દોડે છે’ અકર્મક.

અકર્મક ક્રિયાપદમાં અસ્તિ, સ્થિતિ, ગતિવાચક ક્રિયાપદો આવે છે.

અસ્ત્યર્થ—સ્વાભાવિક અસ્તિત્વદર્શક:—હોવું (ઈશ્વર છે).

સ્થિત્યર્થ—વસવું, રહેવું વ૦;—(તે સુરતમાં રહે છે—જંગલમાં વસે છે).

ગત્યર્થ (ગતિવાચક) જવું, આવવું, ચાલવું દોડવું, ચઢવું, પહોંચવું વ૦.

ઉપલાં ત્રણને પૂર્ણક્રિયાવાચક કે પૂર્ણવિધાનવાચક અકર્મક કહેવાય.

૧૦૦. અપૂર્ણક્રિયાવાચક અકર્મક ક્રિયાપદ—જે અકર્મક ક્રિયાપદને તેનો અર્થ પૂરો કરવાને કોઈ પૂરક શબ્દની જરૂર છે તે. એને ‘અપૂર્ણ વિધાનવાચક’ એટલે અપૂર્ણ અર્થના અકર્મક પણ કહેવાય.

આમાં, વિવિધસ્થિતિદર્શક ‘હો,’ સ્થિતિવિકારાર્થ, તેમજ ભાસવું, લાગવું, અને એ અર્થના જેખાવું, જણાવું વગેરે ક્રિયાપદો આવે.

વિવિધ સ્થિતિદર્શક—હોવું (નામ કે વિશેષણની સાથે આવી અનેક પ્રકારની સ્થિતિ બતાવનાર):—‘તે છાકરો છે’; ‘હું માંદો હતો.’

સ્થિતિવિકારાર્થ—કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદોમાં એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં જવું એવો અર્થ રહેલો છે તે:—જેમકે થા. બન, નિવડ-નિકળ વ૦ જેમકે:—તે રાત્ર થયો-બન્યો, હું નોકર રહ્યો; તું ગાંડો નિકળ્યો-નિવડ્યો.

‘ભાસ’ ‘લાગ’ વગેરે અર્થના—સૂર્ય રાતો ભાસે છે, આ ઠીક લાગે છે, તે મૂર્ખ જણાય છે-દેખાય છે.

૧૦૧. ક્રિયાપૂરણી—અપૂર્ણ અર્થના અકર્મક ક્રિયાપદનો અથ પૂર્ણ કરવાને કોઈ નામ કે વિશેષણ જેવો પૂરક શબ્દ તેની સાથે આવે તે. (ક્રિયાપૂરણી, વિશેષણ હોય તો કર્તાનો ગુણ બતાવે, અને નામ હોય તો કર્તાની પેઠે પ્રથમામાં આવે).

ભાવકર્તૃક-અકર્તૃક* અને અનુકરણવાચ્ય પણ અકર્મકમાં આવે.

(ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદોનો કર્તા દેખાતો નથી એટલે એને અકર્તૃક* એટલે કર્તા વગરના એવું નામ કોઈ ધારે તો આપી શકે; પણ સંભવે નહિ.)

અકર્તૃક એટલે કર્તા-વગરના ખરા, પરંતુ ‘ગમે તે કર,’ ‘સુજે તે લો,’ ‘ફરે તે ખા,’ ‘ગાઠે તે ખર,’ આવાં ટૂંકાં રૂપ (કર્તા વગરનાં) વાપરવાનો ધણો ચાલ પડી ગયો છે; છતાં એનાં પૂર્ણ રૂપ ‘તને જે ગમે તે કર,’ ‘જે સુજે તે લે,’ ‘જે ફરે તે ખા,’ ‘તમને જે ગાઠે તે ખર,’ વગેરે પણ વપરાય છે; તેમજ વળી જે અને એવા સંબંધી શબ્દો અધ્યાહાર રહે એવું ભાષાનું વલણ પણ ખરું, તેથી ન્યારે કર્તા અધ્યાહાર છે, પણ છે ખરો, તો પછી કર્તા વગરનાં ગણી એને ખરાં અકર્તૃક જેવાં ગણવાં સંભવે નહિ. તેમજ ખરાં ભાવકર્તૃકમાં ગણવાં પણ ઠીક નહિ. એતો ‘ચાહે’ અને ‘દેખ’ ક્રિયાપદનાં સહ્યરૂપને બદલે વપરાતાં અકર્મક ક્રિયાપદ જેવાં છે, અને ‘લાગે,’ ‘ભાસે.’ (જેવું વિભ૦) આવાં ક્રિયાપદની પેઠે એનું સંબંધી નામ કે સર્વનામ એથી વિભક્તિમાં લઈ ભાષામાં વપરાતાં દેખાય છે. આવાં ક્રિયાપદો ધણાં છે, જેવાં કે—ગમવું, ગાઠવું, બેઠવું, ફાવવું, સુઝવું, ફરવું, ભાવવું, ઘટવું, છાજવું, શોભવું, હળવું, વાગવું, ગાંઠવું, ખદવું.

અકર્તૃક-ભાવકર્તૃક સંજ્ઞાના શબ્દાર્થને અનુસરી અકર્તૃક એવાં, ભાવકર્તૃકથી ભૂદાં ક્રિયાપદ બતાવવાં હોય તો ભાવકર્તૃક ગુજરાતીમાં તો—‘જાણું તે રાત્ર હોય;’ ‘જાણું કાયા કનકની લોઈ;’ ‘શકે છે કન્યાની ખોટ’ (નળાખ્યાન) - એમાં ‘જાણું’ ‘શકે’ સં જાને=હું જાણું છું=મને જણાય છે; શકે=હું શકું કરું છું - મને શકા થાય છે. આ બે ક્રિયાપદો, અંગ્રેજીની સાથે સરખાવતાં, ખરાં અકર્તૃક જેવાં દેખાય છે. સકર્મક રૂપે છતાં તેનાં સહ્ય અકર્મકને સ્થળે વપરાઈને, તેના કર્તા તરીકે તેની પાછળનું વાક્ય લેવાય. (જેકે એને, ‘જાણું કે, ‘શકે તો’ એમ એકલા લઈ, ‘ઉત-પ્રેક્ષાવાચક કે સંભાવનાવાચક ક્રિયાવિશેષણિક સંયોજક અણુ છે.)

૧૦૨. ભાવકર્તૃક ક્રિ—જે ક્રિયાપદનો કર્તા છૂટા જણાતો નથી પણ તેના ભાવાર્થમાંજ સમાયલો હોય છે તેને ભાવકર્તૃક ક્રિ કહેવાય:—જેમકે આજ બહુ વર્ષુ, આજ બહુ ધામે છે, કંઠે છે, ખાપ દીકરાને ખનતું નથી-હળતું નથી એમાં વર્ષવું, ધામવું-કંઠવું, ખનવું-હળવું, એ ખરા ભાવ-કર્તૃક ક્રિયાપદ છે; કારણ કે એના કર્તા શોધતાં ‘વરસવાનું’ કે વરસાદ ‘ધામ-કઠારો’ ‘ખનવાનું’ કે ખનાવટ-હળતર’ એવો એના ભાવાર્થમાંથી કાઢી ખતાવાય તેમજ—મારા પેટમાં દુખે છે, એમાં તેનું ફાવતું-ચાલતું-ઉપજતું નથી. મને ઘેર ગોઠતું નથી-ગમતું નથી,—આવાં વાક્યોમાં ‘દુખે છે, ફાવતું નથી, ગોઠતું નથી-ગમતું નથી’ કર્તા વગર સાધારણ ક્રિયા ખતાવે ત્યારે એ ભાવ-કર્તૃક જેવાં છે. (પણ એજ ક્રિયાપદો કર્તાસહિત આવે. જેમકે:—‘મારું માથું દુખે છે,’ ‘આ મને ફાવતું નથી વગેરે’ એમાં ‘દુખે છે,’ ‘ફાવતું નથી’ ભાવકર્તૃક કહેવાય નહિ.)

અનુકરણવાચ્ય ક્રિ. કેટલાંક અકર્મક^૧ ક્રિયાપદ જે પ્રાણીનું ખોલવું અથવા પદાર્થોનો અવાજ કે ખાસ ક્રિયાઓ ખતાવવામાં વપરાય છે તેને અનુકરણવાચ્ય ક્રિયાપદ કહે છે, જેવાંકે:— ગાય બહારડે છે, ગધેડો ભૂંકે છે, ધન્ય ફડકડે છે, ગડગડવું, તડતડવું, ચકચકવું, તેમજ બે-બે, ડાઝી-ડાઝી, કા-કા ગડ-ગડાટ એ અનુકરણવાચ્ય નામ કહેવાય.

૧૦૩. સકર્મક^૨ ક્રિ—જેના કર્તાની ક્રિયા (કર્તામાં ન રહેતાં) ખીજ માણસ અથવા વસ્તુ ઉપર લાગુ પડે છે તે:—જેમકે ‘હું ચોપડી લખું છું.’ ‘તેણે મને ખોલાવ્યો.’ ‘તું કેટલા પાઠ વાંચશે.’ વગેરે.

કોણ અને શુંથી પ્રશ્ન પૂછતાં ખેલના જવાબ જુદા જુદા આવે તો તેને સકર્મક ક્રિયાપદ જાણવું:—જેમકે હું ચોપડી લખું છું, એમાં ‘કોણ લખે છે અથવા લખનાર કોણ?’ જા—હું; ‘શું લખે છે અથવા લખવાનું શું?’ જા—ચોપડી; આ પ્રમાણે ખેલના જવાબ જુદા આવ્યા મટિ લખું છું એ સકર્મક.

૧૦૪. કેટલાંકે સકર્મક ક્રિયાપદને બે કર્મ હોય છે તેને દ્વિકર્મી સકર્મક ક્રિયાપદ કહે છે. એના બે પ્રકાર છે:—પ્રદાયક* અને કારક.^૧

૧. પ્રદાયક ક્રિ—કોઈને કંઈ આપવું એવો અર્થ જેમાં રહેલો હોય તે:—જેવાં કે, આપવું, દેવું, અર્પવું, સોંપવું, મોકલવું વગેરે. વળી મારવું, પીરસવું (મૂકવું, મેલવું), કહેવું (=કોઈને કંઈ કહેવું), શિખવવું, ભણાવવું, વગેરે અર્થનાં ક્રિયાપદ પણ પ્રદાયકમાં ગણાય.

૧. અકર્મક (અ=નહિ+કર્મક=કર્મવાળા) જેને કર્મ નથી તે.

૨. સકર્મક (સ=સહિત+કર્મક=કર્મવાળા) જેને કર્મ હોય છે તે.

*પ્રદાયક-સં-પ્ર-દાયક-દા=આપવું ઉપરથી—આપવું એવા અર્થનો.

૧(કારક સં. કૂંકરવું ઉપરથી). કારકના અનુપર્ય કર્મમાં સંપ્રદાનને અર્થ નથી, તેથી ખેડ કર્મ એક જાતનાં ગણી એને કોઈ દ્વિતીયામાં લે.

૨. કારક કિં—કોઈને એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં મૂકવું એવા અર્થે જેમાં રહેલો હોય તે :—જેવાં કે, કરવું, બનાવવું, નિમવું, સ્થાપવું, ઠેરવવું, રાખવું, કહેવું (નામ આપવું) વગેરે. વળી ગણવું, ઘારવું, માનવું, લેખવું, જાણવું, એવા અર્થનાં ક્રિયાપદ પણ કારકમાં ગણાય. આનો ઉપરથી કર્મ પૂરક કર્મ જેવો છે, અને તે નામ કે વિશેષણ પણ હોય :—‘ મેં તેને દેવ માન્યો, ’ ‘ તું તેને કાલો ગણે. ’

૧૦૫. દ્વિકર્મી ક્રિયાપદના બે કર્મને ઉપરથી † અને અનુપરથી ‡ કહે છે—જેને કંઈ અપાય અથવા કર્તાની ક્રિયા પ્રાપ્ત થાય તે નામ ચતુર્થોમાં આવે અને તેને અનુપરથી (અધિનું) કે ગૌણ કર્મ કહેવાય :—‘તેણે મને પાંચ રૂપીઆ આપ્યા, ’ ‘મેં લલ્લુભાઈને મોનિટર બનાવ્યો. ’ એમાં મને, લલ્લુભાઈને એ અનુપરથી કર્મ છે. અને રૂપીઆ, મોનિટર એ ઉપરથી (નજીકનું) કે પ્રધાન કર્મ કહેવાય.

ઉભયવર્ણ (ઉભયવિધ) કિં—જે ક્રિયાપદ કોઈવાર અકર્મક ને કોઈવાર સકર્મક બેહુ ક્રિયાપદ તરીકે વપરાતાં હોય તે ઉભયવર્ણ કિં કહેવાય; જેવાંકે—જમ, ખા, વાંચ, બોલ, રમ, વગેરે. પણ પદચ્છેદમાં તો અકર્મક હોય ત્યાં અકર્મક ને સકર્મક હોય ત્યાં સકર્મક કહેવું.

આ ક્રિયાપદો સકર્મક તરીકે વપરાતાં, ત્યારે તેની સાથે તેના કર્મ તરીકે તેના ધાતુ પરથી નીકળેલું નામ આવે છે, ત્યારે તે કર્મને સંગોત્ર કે સંજ્ઞીય કર્મ કહેવાય :—જમણુ જમવું, ખાવાનું ખાવું, વાંચન વાંચવું, બોલી બોલવી, રમત રમવી, લડાઈ લડવી, રોડેણું રડવાં, ગાયન ગાવું, દાન દેવું, કાર્ય કરવું, ઉધ ઉધવી, વગેરે.

નીચેના મનોયત્નમાં આપેલાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદનો

વર્ણ કહો તથા તેના કર્તા કર્મ બતાવો.

મનોયત્ન ૬ દ્વિ.

૧ છોકરાંઓ દોડે છે. ૨ ગાયને ચાર પગ ને એક પૂછડી હોય છે. ૩ તે રમે છે. ૪ બેરાંઓ ગાય છે. ૫ લલ્લુએ મને બે કલમ આપી છે. ૬ તેની કિસ્મત પૂછજો. ૭ હું પાનાં રમું છું. ૮ તમે એક સાડાં ગાયન ગાઓ. ૯ પેલા બધાંઓ હસે છે. ૧૦ માડાં માથું દુઃખે છે. ૧૧ મને બહુ વાગ્યું. ૧૨ હું કેટલું આસડ કરું? ૧૩ તમે તો મને હસો છો. ૧૪ હું હવેથી તમને કાલોભાઈ કહીશ. ૧૫ મને મોનિટર કરો તો ઠીક.

† ઉપરથી—(સં. ઉપ=પાસે + સ્થા=રહેવું) પાસેનો.

‡ અનુપરથી—(અન=નહિ+ઉપરથી=પાસેનો) પાસેનો નહિ તે.

૧૦૬. ક્રિયાપદની આખતમાં તેનો મૂળ (ધાતુ), ભેદ, અર્થ, કાળ, પુરૂષ કે જાતિ, વચન, પ્રયોગ વગેરે જાણવાં જોઈએ.
મૂળ (ધાતુ).

૧૦૭. મૂળ—ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદનું ટૂંકું રૂપ જેને પ્રત્યયો લગાડાય છે તે. અને સંસ્કૃતના જે રૂપ ઉપરથી એ મૂળ નીકળતું હોય તે ધાતુ કહેવાય, — સં. ક્ર એ ધાતુ કહેવાય, અને એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં કર થયું, એ મૂળ કહેવાય.

સંસ્કૃત ધાતુની નિયમિત સંખ્યા છે. અને તે ઉપરથી નીકળેલાં ગુજરાતી મૂળ રૂપની પણ અમુક નિયમિત સંખ્યા બંધાય. આ મૂળ રૂપને સિદ્ધ શબ્દ કહે છે. મૂળ રૂપની સાથે વિવિધ પ્રત્યય ઉપસર્ગોદિ આવીને અનેક શબ્દો થાય છે તે સાધિત શબ્દ કહેવાય. (જેવું—શબ્દસાધન-ઉપસર્ગ-પ્રત્યય અને સિદ્ધ-સાધિત શબ્દના પાઠમાં પાનું ૧૧૧ મું).
ભેદ.

૧૦૮. ભેદ—ક્રિયાપદના મૂળ રૂપને એવી રીતે ફેરવીને બોલીએ કે તેથી અર્થ નહિ બદલાય, પણ વાક્યનો મરોડ ફેરે તેને ભેદ કહે છે. મુખ્ય ભેદ બે છે:—મૂળભેદ અને સહ્યભેદ.

૧૦૯. મૂળભેદ—ક્રિયાપદનાં મૂળને કાળ વગરના પ્રત્યયો લાગી જે રૂપ થાય છે તે. એમાં કારકનો અર્થ રહેલો છે:—‘તે જાય છે.’ ‘મેં કાગળ લખ્યો.’ ‘હું બોલીશ,’ એમાં જાય છે, લખ્યો, બોલીશ એ મૂળભેદ કે કારકભેદ.

૧૧૦. સહ્યભેદ:—ક્રિયાપદનું મૂળરૂપ બદલાઇને તેમાં સહ્યાર્થ આવે, ત્યારે સહ્યભેદ કહેવાય:—જેમકે ‘તેનાથી જવાય છે,’ ‘મારાથી કાગળ લખાયો,’ ‘તારાથી બોલાશે કે કેમ?’ એમાં જવાય છે, લખાયો, બોલાશે, એ સહ્યભેદ કહેવાય.

વળી સહ્યભેદમાં સહ્યાર્થની સાથે શક્યાર્થ (શક્તિનો અર્થ) લગેલો છે, તેથી તેને શક્યભેદ પણ કહે છે. પરંતુ અકર્મક ક્રિયાપદના આ રૂપમાં શક્યાર્થ ખુલ્લો જણાય છે—જેમકે ‘મારાથી ચલાતું નથી,’ ‘તમારાથી આવાય તો આવજો,’ ‘જવાય, તો જજો,’ વગેરે. અકર્મકના સહ્યરૂપને શક્યભેદ કહેવાય અને સકર્મકના સહ્યરૂપને સહ્યભેદ કહેવાય.

૧૧૧. સહભેદ ગુજરાતીમાં સાધારણપણે ઝાઝો વપરાતો નથી; પણ સહાર્થ જુદી જુદી રીતે દર્શાવાય છે.

૧. એની જગ્યાએ મુખ્યના સામાન્યરૂપને ‘માં’ પ્રત્યય લગાડી તેની સાથે ‘આવ’ ક્રિયાપદ વાપરવાનો ચાલ છે:—‘એવું કહેવાયું’ ને બદલે ‘એવું કહેવામાં આવ્યું’; ‘તેને મુંબાઈ ‘મોકલાયો’ નહિ પણ ‘તેને મુંબાઈ મોકલવામાં આવ્યો.’

૨. તેમજ મૂળના ભૂતકૃદંતની સાથે, ‘ન’ ધાતુ વાપરીને પણ દર્શાવાય છે. (આ રૂપ કવિતામાં ચાલે છે, અને એમાં શક્યાર્થનો ભાસ છે):—લખ્યા જય=લખાય, કહ્યું જય=કહેવાય, વર્ણવ્યા જય વગેરે.

૩. અમુક નામની સાથે ખા ક્રિયાપદ વપરાય છે, તેમાં પણ સહાર્થ છે:—‘માર ખાતો’=(મરાવું); ‘ઠાકર ખાતી’=(ઠાકરાવું) વગેરે.

સહભેદમાં યોગ્યતાનો પણ અર્થ છે:—‘તારાથી એમ ખોલાય નહિ’=તને એમ ખોલવું ઘટે નહિ.

સહભેદનો પ્રત્યય તથા તે ખનાવવાની રીત.

૧૧૨. સહભેદનો પ્રત્યય ‘આ’ છે. એ મૂળ રૂપને લાગ્યા પછી કાળ વગેરેના પ્રત્યયો લગાડાય છે, અને જે જે રૂપમાં એ પ્રત્યય હોય ત્યાં ય લાગે (જેવું કં ૧૨૪):—કરાય, વંચાયું.

(૧) ક્રિયાપદના મૂળ રૂપમાં વચ્ચે કે છેડે ‘આ’ હોય તો સહભેદનો પ્રત્યય લાગતાં પહેલાં તેનો ‘અ’ થાય છે:—જેમકે માર-મરા, નાંખ-નંખા, ખા-ખવા, જા-જવા વગેરે.

(૨) અકારાન્ત સિવાયનાં કોઈ મૂળ (ધણું કરીને એકાક્ષરી)—જેવાંકે ખા, જા, પી, ખડી, દે, લે, કહે, રહે, સહે, સુ, ખો, જો, ઘો, વગેરેને સહભેદનો પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં છેડે વ* ઉમેરવો પડે છે; જેમકે—ખવા, પીવા, જવા,—દેવાય કહેવાય, સુવાય, ખોવાય, વગેરે.

સહભેદનો મૂળ અર્થ એવો છે કે સહક એટલે ક્રિયાનો સહનાર, ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાય થઈને પ્રથમા વિભક્તિમાં આવે, અને મૂળનો કર્તા (ગુજરાતીમાં) તૃતીયાને અર્થે કરણરૂપે પંચમીમાં આવે:—હું ચાહું ‘મારાથી ચલાય,’ હું ચોપડી લખું ‘મારાથી ચોપડી લખાય.’

(૧) અકર્મક ક્રિયાપદનું સહરૂપ એટલે શક્યભેદમાં ક્રિયાપદનો સહક-ક્રિયાનાય, ક્રિયાપદનો ભાવ છે, તેથી એ રૂપ ત્રીજા પુરૂષને એકવચનમાંજ આવે

* (વ) અહવા, ખરા પ્રત્યય અને પ્રકૃતિની વચ્ચે આવનાર અક્ષરને આગમ કહે છે.

છે :—મારાથી જાણાય, દોડાય વગેરે. એમાં જાણવાનું, દોડવાનું એવો ભાવ એનો સહક-ક્રિયાનાથ છે.

(૨) સકર્મક ક્રિયાપદનો સહભેદ થતાં, તેનું કર્મ પ્રથમા વિભક્તિમાં આવી, સહક-ક્રિયાનાથ થાય છે :—જેમકે ‘મારાથી પાઠ વંચાતા નથી.

(૩) મોકલવું, બોલાવવું, નોતરવું, મારવું વગેરે ક્રિયાપદો, જેની સાથે પ્રાણીવાચક શબ્દો હુમેશાં ઉપરસ્થકર્મ જેવા થઈ દ્વિતીયાને સ્થળે ચતુર્થોને ‘ને’ પ્રત્યય લઈને આવે છે, તેનો સહભેદ કરતાં, તે કર્મ દ્વિતીયાને સ્થળે ચતુર્થો-માંજ રહીને, તે ક્રિયાપદનો સહક-ક્રિયાનાથ થાય છે (આ એક અનિયમિતપણું છે :—જેમકે ‘તેનાથી છોકરીને એકલી મોકલાઈ નહિ,’ ‘મારાથી તેને બોલાવાયો નહિ,’ ‘તમને નોતરાયા નહિ,’ ‘ભૂલમાં છોકરાને બહુ મરાયો’ વગેરે.

(૪) દ્વિકર્મી (પ્રદાયક) ક્રિયાપદનો સહભેદ કરતાં તેનો અનુપરસ્થ કર્મ ચતુર્થોમાંજ રહે છે, અને ઉપરસ્થ કર્મ સહક-ક્રિયાનાથ થઈ પ્રથમામાં આવે છે :—જેમકે ‘મારાથી તેને દરા રૂપીઆ અપાયા,’ ‘પોતાની માને રાકેણુ કેમ કહેવાય’ વગેરે.

(૫) દ્વિકર્મી (કારક) ક્રિયાપદનો સહભેદ થતાં, ખેડ કર્મ ધણુંકરીને પ્રથમા વિભક્તિમાં આવે, તો એક સહકક્રિયાનાથ* થાય, અને બીજો તેને સમાનાર્થે પ્રથમામાં ક્રિયાપૂરણી કહેવાય. મારાથી તે રાજ સ્થપાયો. મૌનિદર નિમાયો વગેરે. કોઈવાર સંપ્રદાનનો ભાસ કાયમ રહેતાં, ને પ્રત્યય રહે પણ ખરો :—મારાથી તેને ગાડો કહેવાઈ ગયો.

૧૧૨૦. પ્રેરકરૂપ† (પ્રયોજ્યાર્થ) —ક્રિયાપદનો કર્તા પોતાને હાથે ક્રિયા નહિ કરતાં, બીજાની પાસે કે બીજાને કહીને ક્રિયા કરાવે સારે જે રૂપ વપરાય છે તે :—જેમકે ‘ભાઈદાસ પલંગ પાથરે છે’ એમાં પાથરવાની ક્રિયા ભાઈદાસ જાતે કરે છે; પણ ‘ભાઈદાસ પલંગ પથરાવે છે’ એમાં પાથરવાની ક્રિયા ભાઈદાસ જાતે કરતો નથી પણ બીજા કોઈની પાસે ક્રિયા કરાવે છે, માટે પથરાવે છે એ પ્રેરકરૂપ કહેવાય. આ રૂપને ત્રીજો ભેદ પણ ગણે છે.

* સહક ક્રિયાનાથ હુમેશાં પ્રથમામાં આવે છે; પણ આવા ક્રિયાપદની સાથે પ્રાણીવાચક શબ્દ એકલાં અનુપરસ્થ કર્મ જેવાં આવે છે તેથી સહભેદમાં પણ તે સહક ક્રિયાનાથ થયા છતાં, દ્વિતીયાને સ્થળે ચતુર્થોમાં વપરાતાં જણાય છે.

† પ્રેરકરૂપમાં મૂળના રૂપમાં ફેરફાર થતાં, અર્થવિકાર પણ થાય છે, માટે એને ભેદ તરીકે લીધો નથી. વળી એ રૂપનો સહભેદ પણ થાય છે :—જેમકે ‘પડાવ’ એનો સહભેદ પડાવાય, લખાવ-લખાવાય, જગાડ-જગાડાય વગેરે.

પ્રેરકરૂપના પ્રત્યય તથા તે બનાવવાની રીત.

પ્રેરકરૂપના પ્રત્યય—ક્રિયાપદના મૂળરૂપને, આવ, કે આડ, પ્રત્યય લગાડયાથી પ્રેરકરૂપ થાય છે:—જેમકે લખાવ, વંચાવ, જગાડ, ખવાડ, સુવાડ, વગેરે.

(૧) ક્રિયાપદનાં મૂળરૂપમાં વચ્ચે કે છેડે આ હોય, તો પ્રેરકરૂપનો પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં તેનો અ કરવો પડે છે:—જેમકે ‘પાડ-પડાવ’ ‘ખા-ખવાડ’ વગેરે.

(૨) અકારાન્ત મૂળને ઘણુંકરી પ્રેરક થતાં, આડ પ્રત્યય લાગે છે; (કેટલાંકને નથી લાગતો:—જમ-જમાડ, રમ-રમાડ. જગ-જગાડ, લાગ-લગાડ, ન્હાસ-નહસાડ, ખેસ-ખેસાડ-પેસાડ વગેરે.)

(૩) અકારાન્ત સિવાયનાં ક્રિયાપદ, જેવાં કે, ખા, પી, દે, કહે, સુ, ખો, વગેરે ક્રિયાપદને ઘણુંકરી આડ પ્રત્યય લાગે છે, અને તે લાગતાં પહેલાં મૂળરૂપને છેડે વ્ ઉમેરવો પડે છે; જેમકે ખવાડ, પીવાડ (પા), દેવાડ, કહેવાડ, સુવાડ, ખોવાડ, વગેરે.

(૪) કેટલાકનું પ્રેરકરૂપ વપરાતુંજ નથી:—જેમકે ‘જા’ એનું જવાડ કે ‘આવ’ એનું ‘અવાડ’ એવું રૂપ વાપરતા નથી; પણ એ અર્થે ‘મોકલ’ ક્રિયાપદ વપરાય છે. તેમજ ‘હો’, ‘થા’ ‘રહે’ એનું પણ પ્રેરકરૂપ વપરાતું નથી. હો ને થા ને માટે કર, અને રહે ને માટે રાખ એ અર્થે વપરાય છે.

બેવડાં પ્રેરકરૂપને દ્વિત્વપ્રેરક કહે છે (એમાં કર્તા બીજાને હાથે ક્રિયા કરાવતો નથી પણ બીજાને કહીને કોઈ ત્રીજા પાસે ક્રિયા કરાવે છે:—જગાડાવ, ખવાડાવ વગેરે.)

૧૧૩. કર્મકરૂપ—ઘણાંખરાં અકર્મક ક્રિયાપદને પ્રેરક રૂપમાં લેતાં પહેલાં સકર્મક કરવાં પડે છે, તેને કર્મક રૂપ કહે છે; પદચ્છેદમાં તો એને સકર્મક ક્રિયાપદ કહેવાય.

૧૧૪. અકર્મક ઉપરથી સકર્મક બનાવવાની રીત:—છેલ્લા અક્ષરની પાસેના (ઉપાન્ત્ય) સ્વર અ નો આ કરવાથી કર્મક થાય. કોઈવાર અ નો

એ અને ઉ નો ઓ કરવો પડે છે. બધાં અકર્મક ક્રિયાપદનું કર્મકરણ થાય નહિ. થોડાંનું થાય છે તે નીચે આપ્યાં છે.

અકર્મક.	કર્મકરણ.	અકર્મક.	કર્મકરણ.	અકર્મક.	કર્મકરણ.
ખળ	ખાળ	તર	તાર	મર	માર
ગળ	ગાળ	તૂટ	તોડ	વળ	વાળ
ચર	ચાર	દબ	દાબ	સર	સાર
છૂટ	છોડ	નમ	નામ	સમર	સમાર
જળ	જાળ	પડ	પાડ	સુધર	સુધાર
ઝર	ઝાર	પ્રસર	પ્રસાર	ઉકળ	ઉકાળ
ટળ	ટાળ	ફૂટ	ફોડ	ઉકલ	ઉકેલ
હર	હાર	બળ	બાળ	ઉછર	ઉછેર
ડબ	ડાબ	બગડ	બગાડ	ઉછળ	ઉછાળ
ઢળ	ઢાળ	ભળ	ભેળ	ઉતર	ઉતાર

કેટલાંક સકર્મક થતાં પ્રેરક જેવાં દેખાય પણ તેમાં પ્રેરણાનો અર્થ રહેતો નથી; જેવાં કે, (ભણ-ભણાવ-શિખવ), ગર-ગેરવ, જર-જેરવ, હળ-હેળવ, મળ-મેળવ (સંપાદન કર).

અર્થ કે વાચ.

૧૧૫. અર્થ—કોઈ ક્રિયા વિષે બોલતાં કર્તાનો મનનો ભાવ કેવા પ્રકારનો છે, એ જેથી જણાય તેને અર્થ કે વાચ કહે છે. મુખ્ય અર્થ ત્રણ છે :—નિશ્ચયાર્થ, સંશયાર્થ (સંકેતાર્થ), આજ્ઞાર્થ.

૧૧૬. નિશ્ચયાર્થ—બોલનાર કોઈ ક્રિયા વિષે સાધારણ રીતે થઈ ગઈ, થાય છે, કે થશે, એટલું જ જણાવે એવો અર્થ તે નિશ્ચયાર્થ :—, 'તે કાલે ગયો,' 'હું પાઠ વાંચું છું,' 'રામદાસ કાલે આવશે,—એમાં ગયો, વાંચું છું, આવશે એ નિશ્ચયાર્થ છે.

૧૧૭. સંશયાર્થ—કોઈ ક્રિયા વિષે બોલનારના મનમાં સંદેહ રહેતો હોય કે 'થાય કે ન થાય,' અથવા કોઈ શરત ઉપર કંઈ ક્રિયા થવાનો સંભવ હોય એવો અર્થ તે સંશયાર્થ :—'એ વાત ખરી હોય,' 'હું કદાચ કાલે જાઉં,' 'તું કહેત તો હું આવત'—એમાં હોય જાઉં વ. સંશયાર્થ છે.

નિશ્ચયાર્થ અને સંશયાર્થનાં ૩૫ કેટલીકવાર એક સરખાં હોય છે તે અર્થ ઉપરથી ઓળખવાં—‘તે એવું બોલે એમાં નવાઈ નથી.’ એમાં બોલે નિશ્ચયાર્થ; પણ ‘તે એવું બોલે તો માર્યો જાય,’ એમાં બોલે સંશયાર્થ છે.

૧૧૮. આજ્ઞાર્થ—સાધારણપણે હુકમ કરવામાં આવે તે આજ્ઞાર્થ જેમકે:—‘તું પાઠ વાંચ,’ ‘જાઓ,’ ‘મહેતાજીને બોલાવો,’ ‘આવજો,’ એમાં વાંચ, જાઓ, બોલાવો, આવજો એ આજ્ઞાર્થ.

શુદ્ધ આજ્ઞાર્થ માત્ર બીજા પુરુષમાંજ અને શુદ્ધ વર્તમાનકાળ ને ભવિષ્યકાળમાં આવે. (ભૂતકાળમાં આજ્ઞા સંભવે નહિ).

વર્તમાન-આજ્ઞાર્થમાં મૂળરૂપ વપરાય છે:—કર, કરે; એમાં વગરવિલંબે ક્રિયા કરવી એવો અર્થ છે.

ભવિષ્ય-આજ્ઞાર્થમાં શે-શો ને બદલે જે-જો પ્રત્યય આવે:—કરજે-કરજો; એમાં જરાવાર પછી ક્રિયા કરવી એવો અર્થ છે. (માનાર્થે આજ્ઞામાં શુદ્ધ ભવિષ્ય પણ બોલાય:—આટલી કૃપા કરશે=કરજો).

આજ્ઞાર્થરૂપ પ્રાર્થના, વિનંતિ, ઉપદેશ, આશીર્વાદ અને શાપ અર્થે પણ વપરાય. પ્રાર્થના—અરે પ્રભુ ! તું માફ કર. ઉપદેશ—એને બખ્ખે કલાક ભણાવો. આશીર્વાદ—ધરડા થાઓ ને સુખી રહો. શાપ—રખડી રઝળીને મરે.

આજ્ઞાર્થ, સામાન્ય કૃદંત ને વર્તમાન કૃદંત પણ આવે. (જો ૧૨૧)

વળી પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે ત્યાં તે પ્રશ્નાર્થ કહેવાય:—તમે શું કરે છે ? પણ એ નિશ્ચયાર્થનાં ૩૫ છે એટલે નિશ્ચયાર્થમાં ગણવાં.

કૃદંત

૧૧૯. કૃદંત—ક્રિયાપદ ઉપરથી સાધિત થયલા શબ્દો, જેમાં ક્રિયાનો તેમજ નામ વિશેષણ કે અવ્યયનો અર્થ આવે, પણ કાળનો અર્થ આવે નહિ, તેને કૃદંત કહે છે.

સંસ્કૃત તેમજ તે ઉપરથી નીકળેલી ભાષાઓમાં ઘણાખરા શબ્દો ધાતુ ઉપરથીજ નિકળેલા છે. પણ તેમાંથી ક્રિયાપદનો ગુણુ જતો રહીને, નામ, વિશેષણ, અવ્યય વગેરેનો ખાસ ગુણુ વળગ્યો તે ઉપરથી તે તે વર્ગમાં ગણાવા લાગ્યા, અને જેમાં ક્રિયાનો ગુણુ દેખીતો રહ્યો તેટલાનેજ માત્ર કૃદંત એ નામ આપવામાં આવ્યું.

૧૨૦. કૃદંત ૭ પ્રકારના છે—સામાન્ય કૃ૦. કર્તૃવાચક કૃ૦. વર્તમાન કૃ૦. ભૂત કૃ૦. વિશેષભૂત કૃ૦. ભવિષ્ય કૃ૦. અને સંખંધક-ભૂત કૃ૦. આમાંના પહેલા બે પ્રકારના કૃદંત નામની પેઠે વપરાય છે, તેથી એને વિશેષ્ય (નામરૂપી) કૃદંત કહે છે; પછીના ચાર વિશેષણ તરીકે વપરાય છે માટે તે વિશેષણકૃદંત કહેવાય; અને છેલ્લો અવિકારી માટે તે અવ્યયકૃદંત.

કૃદંત.

પ્રત્યય.

નામરૂપી	{	સામાન્ય કૃ૦—વો, વી, વું; વા, વી, વાં.
		કર્તૃવાચક કૃ૦—નારો, નારી, નારું; નારા, નારી, નારાં. નાર (એ અવિકારીરૂપ ત્રણે જાતિનાં નામની સાથે આવે).
વિશેષણ-રૂપ	{	વર્તમાન કૃ૦—તો, તી, તું; તા, તી, તાં.
		ભૂત કૃ૦—યો, ઈ, યું; યા, ઈ, યાં.
		વિશેષભૂત કૃ૦—એલો, એલી, એલું; એલા, એલી, એલાં. (‘એ’ને ઠેકાણે ‘ય’ પણ વપરાય છે:—યલો, યલી, યલું વ૦)*.
		ભવિષ્ય કૃ૦—વાનો, વાની, વાનું; વાના, વાની, વાનાં.

અવ્યયરૂ૦—સંખંધકભૂત કૃ૦.—(પ્રત્યય) ઈ, ઈને; (જે અકારાન્ત સિવાયનાં મૂળને છૂટો લાગે છે:—ખા-ખાઈને. લે-લેઈ કે લઈ.)

કૃદંતનાં રૂપ.

લખ—મૂળ. મૂળભેદ. એકવચન.

બહુવચન.

સામાન્ય કૃ૦—લખવો, લખવી, લખવું;
કર્તૃવા૦ કૃ૦—લખનારો-નારી-નારું, નાર;
વર્તમાન કૃ૦—લખતો, લખતી, લખતું;
ભૂત કૃ૦—લખ્યો, લખી, લખ્યું;
વિંભૂત કૃ૦—લખેલો, લખેલી, લખેલું;
ભવિષ્ય કૃ૦—લખવાનો, -વાની, -વાનું;
સંભૂ૦ કૃ૦—લખી, લખીને.

લખવા, લખવી, લખવાં.
લખનારા-નારી-નારાં-નાર.
લખતા, લખતી, લખતાં.
લખ્યા, લખી, લખ્યાં.
લખેલા, લખેલી, લખેલાં.
લખવાના, -વાની, -વાનાં.

*ઓકારાન્ત ક્રિયાપદમાં એલો, એલી વગેરેને ઠેકાણે યલો, યલી વગેરે પણ વપરાય છે; અને આકારાન્ત (નિયમિત) થા ક્રિયાપદમાં એ પ્રત્યયો લખતાં પહેલાં આનો અ ધાય છે:—થયેલો કે થયલો વગેરે.

૧૨૧. કૃદંતના ઉપયોગ તથા પદ્મજેને લગતી સૂચના-

સામાન્ય કૃદંત.

૧. નામ—તાડું બોલવું ડાહ્યું છે. તેણે મને જવાબું કહ્યું.
૨. પૂર્ણક્રિયાપદ—તારે બોલવું નહિ. (એમાં બોલવું એ સામાન્ય કૃદંત આજ્ઞાર્થે વર્તમાન કે ભવિષ્યકાળને ઠેકાણે વપરાયલો). એમાં વિધિનો અર્થ છે તે પરથી એને વિધિવર્તમાનકાળ પણ કહે છે. એમાં આજ્ઞાની સાથે ફરજ, પ્રાર્થના વગેરેનો અર્થ પણ રહેલો છે.

કર્તૃવાચક કૃદંત.

૧. નામ—કાળીદાસજી આવા ગ્રંથનો લખનાર છે.
૨. વિશેષણ—આ લખનાર છેકરો કયો ?
૩. પૂર્ણક્રિયાપદ—તે ગુલાવો ગ્રંથ લખનાર છે (=લખવાનો છે-લખશે). (લખનાર છે ભવિષ્યવર્તમાનને ઠેકાણે વપરાયલો).

વર્તમાન કૃદંત.

૧. વિશેષણ—ચાલતું કામ, બોલતો પોપટ, દોડતો ઘોડો વગેરે.
૨. નામ—હણુતાને હણે, પડતાને પાડું, ચાલતાને ચાર, (એમાં હણુતા, પડતા, ચાલતા—કૃદંત વિશેષણ, નામ જવા છે. (એમાં હણુતા=હણતા માણસ એટલે હણનાર એવો કર્તૃવાચકનો અર્થ છે).
૩. પૂર્ણ ક્રિયાપદ—દર રોજ પાંચ કલાક કામ ચાલતું. તે પોપટ રોજ રહવારમાં બોલતો. (એ ચાલુ ભૂતકાળ તરીકે વપરાયલો).
 „—બહુ બોલતો ના (નિષેધરૂપ, આજ્ઞાર્થ ભવિષ્યને ઠેકાણે).
 „—એમ કહી ભરતી (ભરે છે) લોચન, દેખી વારે છે સ્વામિન્ન; (કવિતામાં દ્વિત્વવર્તમાનને ઠેકાણે—છે’ અધ્યાહાર થતાં—આ કૃદંત આવે છે).
 „—રખે એવું બોલતા=બોલો (સંશયાર્થ વર્તમાનને ઠેકાણે).
૪. અવ્યય—તે ચાલતાં (ચાલતામાં) પડી ગયો. આ અર્થે એ ઘણીવાર ખેવડું વપરાય:—બોલતાં બોલતાં ખેલાન થઈ ગયો (૨૦૬).

તેને બોલતાં (બોલવું એ) આવડતું નથી. ચાલતાં (ચાલવું એ) શિખો—એમાં બોલતાં-ચાલતાં એ સામાન્યકૃદંતને અર્થે વપરાયલું છે; આ અર્થે એ રૂપ અવિકારી છે, કારણ એમાં ‘તાં’ વર્તમાન કૃદંતનો પ્રત્યય નથી, પણ સં. તું (સામાન્ય કૃદંતના પ્રત્યય)નો અપભ્રંશ* ખરો. માટે સામાન્યકૃદંત-નામ.

ફૂ જવાનું=જવું એ. આ સામાન્ય કૃદંતની છઠ્ઠીનું રૂપ, આ રથળે સામાન્ય કૃદંતને ખદલેજ વપરાયલું છે. એ ભવિષ્યકૃદંત કે સામાન્ય કૃદંતનું ષષ્ઠીરૂપ નથી.

*અપભ્રંશ—(સં. અપ + બ્રંશ=પડવું) નીચો પડેલો, ખગડેલો.

ભૂત કૃદંત.

૧. વિશેષણ—કહી વાત, હીધી શિખામણ, લખ્યા લેખ વગેરે,
૨. નામ—તમારું કહ્યું મારા ધ્યાનમાં આવતું નથી. તમારે બધે મને લાભ નથી. તેના બોલ્યા પર ભરોસો નહિ. બોલો (બોલ્યે) શું વળે ?
૩. પૂર્ણક્રિયાપદ—તેણે મને એક વાત કહી-શિખામણ હીધી-કાગળ લખ્યો (ગુજરાતીમાં ભૂતકૃદંતનું રૂપ ભૂતકાળમાં વપરાય છે. માટે પૂર્ણ કાળનો અર્થ હોય ત્યાં એને ભૂતકાળ કહેવો).

વિશેષ ભૂતકૃદંત.

૧. વિશેષણ—લખેલો કાગળ, કહેલું કામ વગેરે.
૨. નામ—તમારું લખેલું મારાથી વંચાતું નથી.
૩. પૂર્ણ ક્રિયાપદ—મેં તમને દસ કાગળ લખેલા, મેં તમને એ કામ કહેલું (લખેલા, કહેલું એમાં પૂર્ણભૂતકાળ-દ્વિત્વભૂતકાળનો અર્થ છે).

ભવિષ્ય કૃદંત.

૧. વિશેષણ—લખવાની વાત, જવાનો વિચાર.
૨. નામ—તેણે મને જવાનું કહ્યું. મને કવિતા લખવાનું બમે છે (એમાં જવાનું (=જવું એ) વગેરે સામાન્યકૃદંતને અર્થે વપરાયલા).
૩. પૂર્ણક્રિયાપદ—હું તો જવાનો=જઈશ. તમે ક્યારે આવવાના? (એમાં જવાનો, આવવાના એ ભવિષ્યકાળને અર્થે વપરાયલા).

સંબંધક કૃદંત.

૧. સંબંધક કૃદંત કેવળ અવ્યય રૂપે વપરાય છે; અને એમાં 'ને' વાક્યયોગી જેવો દેખાય છે. આ કૃદંતમાં એની પછીના ક્રિયાપદનો કાળ સમાયેલો છે: -જેમકે 'તમે ઘેર જઈને આવો'તમે ઘેર જાઓ અને (પછી) આવો.' હું પાઠ વાંચીને ખેંચી ગયો=મેં પાઠ વાંચ્યો અને (હું) ખેંચી ગયો. 'તે ખસે રૂપીઆ કમાઈને આવશે'=તે ખસે રૂપીઆ કમાશે અને (પછી) આવશે.

જ્યા રૂપને 'વાનો-વાની-વાનું' પ્રત્યય હોય ત્યાં ભવિષ્યકૃદંત કહેવાનો ચાલ પડી ગયો છે, પરંતુ ભવિષ્યકૃદંત, અને સામાન્ય કૃદંતની છઠ્ઠી વિભક્તિ, એ બે રૂપ સરખાં છે: માટે—લખવાની-લખાવાની વાત=જે વાત હજી લખવાની છે તે, એમાં ભવિષ્યાર્થ છે તેથી અહિં એ ખરો ભવિષ્યકૃદંત છે. પણ લખવાની કલમ = લખવું એ ક્રિયા કરવાની કલમ, એમાં 'લખવાની' એ સામાન્ય કૃદંતની છઠ્ઠીનું રૂપ વિશેષણ જેવું છે; એમાં ભવિષ્યાર્થ ન હોય ત્યાં એ રૂપને ભવિષ્યકૃદંત સંમ્ય સંબંધી નથી.

આ કૃદંત બેવડાય છે ત્યારે એમાં ક્રિયાવિશેષણનો અર્થ આવે છે:—‘બોલી
તેનો દમ ભરાઈ જયો;’ ‘લાંચી લાંચીને તેની આંખ દુઃખવા આવી.’

આ રૂપની સાથે વિકારક તરીકે ‘જાણુ’ ક્રિયાપદ રાકને અર્થે વપરાય છે:—
તે લખી જાણે છે, હું એ કામ કરી જાણુ છું = મને એ કામ કરતાં આવડે છે.
આ ઉપયોગ એના સામાન્ય કૃદંતના જેવો છે. (અવર લોકો આ ક્રિયાપદોની
આગળ સામાન્ય કૃદંત વાપરે છે પણ ખરા:—કરવા જાણુ છું).

કૃદંતને પણ ભેદ લાગે છે:—જેમકે ‘લખતો’ એ મૂળભેદ, એના સહભેદ
‘લખાતો’ અને પ્રેરકરૂપ ‘લખાવતો.’

નીચેના મનોચત્તનમાં આપેલાં વાક્યોમાંના કૃદંતની જાત અને ઉપયોગ
તથા તેના ભેદ કહો.

મનોચત્તન ૭ મો.

૧. ચાલતું કામ અટકાવવું નહિ. ૨. થવાનું તે તો થશે. ૩. જયો વખત
સંભારવો નહિ. ૪. હોનાર વસ્તુ આગળ ડહાપણ ચાલતું નથી. ૫. દુનિયાનો
ખનાવનાર કોણ છે? ૬. ગઈ કાલે આપણે શું વાત થયલી? ૭. સિપાઈને
બોલાવવાનું કામ માંડે નથી. ૮. ભાઈને મોકલવાની ચોપડીઓ લાવવા તમને કહેલું
તે વાત તમે ઉડાવી. ૯. પોપટને કાળજી લઈને બોલતાં શિખવીએ તો આવડે.
૧૦. આંધળાને પણ લખતાં વાંચતાં શીખવી શકાય. ૧૧. છાપેલાં પુસ્તક વાંચવાં
સહેલાં પડે છે. ૧૨. તે બોલતે ચાલાક છે. ૧૩. તે આવે મને સુખ થશે.

ઉપલાં વાક્યોમાંનાં ક્રિયાપદનો ભેદ કહો, અને મૂળભેદ હોય તો તેનો
સહભેદ તથા પ્રેરકરૂપ કરી બતાવો.

કાળ.

૧૨૨. કાળ—કોઈ ક્રિયાવિષે બોલતાં, તેમાં જે વખતનો અર્થ
રહેલો હોય તેને ક્રિયાપદનો કાળ કહે છે.

૧૨૩. વખતના સ્વાભાવિક ભાગ પ્રમાણે મુખ્યકાળ ૩ છે:—
વર્તમાન, જૂત અને ભવિષ્ય. આ ત્રણ શુદ્ધકાળ કહેવાય છે.

(૧) વર્તમાન કાળ—ક્રિયા ચાલુ વખતમાં થાય છે એવો અર્થ
હોય તે:—બેસું, જાય, કરે વગેરે.

ગુજરાતીમાં સાધારણ વર્તમાનનો અર્થ બતાવવાને કોઈપણ ક્રિયા-
પદની સાથે ‘છ’ મૂળનાં રૂપ વાપરે છે:—બેસું છું, કરે છે વગેરે.

(૨) જૂતકાળ—આગલા વખતમાં કંઈ ક્રિયા થઈ ગઈ એવો અર્થ હોય તે:—જેમકે કર્મું, ગયો, બેઠી વગેરે.

શુદ્ધજૂતકાળમાં જૂતકૃદંતનાં રૂપજ વપરાય છે.

(૩) ભવિષ્યકાળ—આવતા વખતમાં કંઈ ક્રિયા થશે એટલે હજી થવાની છે એવો અર્થ હોય તે:—કરીશ, જશે, વં.

૧૨૪. સુખ્યકાળના પ્રત્યયો તથા રૂપાખ્યાન.

નિશ્ચયાર્થ વર્તમાનકાળ. (પુરુષભેદે રૂપાખ્યાન).

પ્રત્યય.		બોલ મૂળનાં રૂપ.	
પુરુષ	એકવં બહુવં	એકવં બહુવં	
૧	ઉ ઈએ ઈયે	હું ખાહું	અમે ખાલીએ-ખાલિયે.
૨	એ (ય) એ	તું ખાલે	તમે ખાલો
૩	એ (ય) એ (ય)	તે ખાલે	તેઓ ખાલે

વર્તમાનકાળમાં આકારાન્ત, એકારાન્ત ક્રિયાપદને (ઉચ્ચારની ખાતર) 'એ' ને ઠેકાણે 'ય' લાગે છે: જેમકે 'તું ખાય,' તે જાય,' તેઓ જાય;*' અને એકારાન્ત ક્રિયાપદને બીજા પુરુષ અકવચનમાં, અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં એ કે ય કોઈ પ્રત્યય લાગતો નથી:—જેમકે 'તું લે' 'તે કહે' 'તેઓ દે;' અને પહેલો પુરુષ બહુવચનમાં છેડાના એ નો અ પણ થાય છે; જેમકે:—અમે લેઈએ † કે લઈએ વં.

સંશયાર્થવર્તમાનકાળ.

સંશયાર્થ વર્તમાનકાળના પ્રત્યય તથા રૂપ નિશ્ચયાર્થ વર્તમાનનાં જેવાં છે. માત્ર 'હો'ના નિશ્ચયાર્થ વં નાં રૂપ જુદાં છે. (જેવું. કં ૧૫૦).

આદ્યાર્થવર્તમાનકાળ.

પ્રત્યય.		'ખાલ' મૂળનાં રૂપ.	
પુરુષ	એકવં બહુવં	એકવં બહુવં	
૨ (મૂળરૂપ)	ઓ †	તું ખાલ	તમે ખાલો.

* કોઈ 'ઓ' નો 'ઉ' કરીને, 'એ' પ્રત્યય વાપરે છે:—જુએ (જુવે).

† લેઈએ, કરીએ વં ને બદલે કવિતામાં લીજે, કીજે, વં વપરાય છે.

‡ એકારાન્ત ક્રિયાપદમાં આદ્યાર્થ બહુવચનનો 'ઓ' પ્રત્યય લાગતાં (ઉચ્ચારની ખાતર) છેડાના 'ઓ'નો 'ઉ' થાય છે:—જે-જુઓ (જુવે), ધો-ધુઓ ખો-ખુઓ, રો-રૂઓ. તેમજ એકારાન્ત ક્રિયાપદનાં લો, હો, રૂપ થાય છે.

નિશ્ચયાર્થ ભૂતકાળ.

(નિશ્ચયાર્થ ભૂતકાળનાં જાતિ પ્રમાણેનું રૂપાખ્યાન થાય છે).

જાતિ એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
નર	યો	યા	હું તું, તે બોલ્યો
નારી	ઈ	ઈ	બોલી
નાન્ય	યું	યાં	બોલ્યાં

સંશયાર્થ ભૂતકાળ.

મૂળઉપર તત્ પ્રત્યય લગાડવાથી	પુરૂષ એકવચન	બહુવચન
સંશયાર્થ (સંકેત) ભૂતકાળ થાય છે.	૧ હું બોલત.	અમે બોલત.
ત્રણે પુરૂષ અને બેહુ વચનમાં એકજ	૨ તું	તમે
સરખું રૂપ રહે છે.	૩ તે	તેઓ

પ્રત્યય. નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્યકાળ. (પુરૂષભેદે રૂપાખ્યાન).

પુરૂષ એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
૧ ઇશ	શું-ઈશું	હું બોલીશ	અમે બોલશું-બોલીશું
૨ શે (ઈશ) શો	તું બોલશે (બોલીશ)	તમે બોલશો.	
૩ શે	શે	તે બોલશે	તેઓ બોલશે.

સંશયાર્થ ભવિષ્યકાળ.

(સંશયાર્થ ભવિષ્યનાં પ્રત્યય તથા રૂપ નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્યનાં જેવાં છે).

આચાર્ય ભવિષ્યકાળ.

પુરૂષ એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
૨ જે	જો	તું બોલજે	તમે બોલજો.

સહભેદ (શક્યભેદ) તથા પ્રેરકનું એક એક રૂપ નીચે આપ્યું છે.

એના પ્રત્યય તથા બનાવવાની રીત બાકી પછી ઉપર પ્રમાણે એ ભેદનાં કોઈપણ કાળનાં રૂપ બનાવી શકાય.

સહભેદ

પ્રેરકભેદ.

નિશ્ચં, સંશં વર્તમાન—બોલાય	બોલાવે
નિશ્ચં ભૂત—બોલાયો, * બોલાઈ, બોલાયું વં	બોલાવ્યો, બોલાવી, બોલાવ્યું.
સંશં ભૂત—બોલાત	બોલાવત
નિશ્ચં, સંશં ભવિષ્ય—બોલાશે	બોલાવશે

૬ ભૂતકાળનાં બોલિયો, કરિયો, ધરિયો, એવાં રૂપો માત્ર કવિતામાં વપરાય છે.

જાભૂતકાળમાં નારી જાતિનાં રૂપમાં કોઈ બહુવચનનો 'ઓ' વાપરે છે.

* સહભેદના ભૂતકાળમાં અન્ય રચણે 'યો-ઈ-યું' પ્રત્યયને બદલે જો-જી-જો વાપરે છે: બોલાજો, કહેવાજો, ગવાજો વગેરે.

૧૨૫. અનિયમિત ક્રિં—કેટલાંએક ક્રિપાપદને ભૂતકૃદંત કે ભૂતકાળમાં ચા, ઈ, યુ, ને વિશેષભૂત કૃંમાં એલો, એલી, એલું પ્રત્યય નથી લાગતા, પણ કંઈ ફેરફાર થઈને બુદ્ધાન્ પ્રત્યય લાગે છે તે અનિયમિત ક્રિં કહેવાય; અને જેને સાધારણ નિયમ પ્રમાણે ભૂત ને વિશેષભૂતના પ્રત્યય લાગે તે નિયમિત.

અનિં ક્રિં	ભૂતકૃદંત કે કાળ.	વિશેષભૂતકૃદંત.
ખાં	ખાધો, ખાધી, ખાધું	ખાધેલો, ખાધેલી, ખાધેલું
જા	જયો, જઈ, જયું	જયેલો, જયેલી, જયેલું.
દી	દીધો, દીધી, દીધું	દીધેલો, દીધેલી, દીધેલું
લી	લીધો, લીધી, લીધું	લીધેલો, લીધેલી, લીધેલું
પી	પીધો, પીધી, પીધું	પીધેલો, પીધેલી, પીધેલું
ખીહ (કુ)	ખીધો, ખીધી, ખીધું	ખીધેલો, ખીધેલી, ખીધેલું
ચેસ	ચેઠો, ચેઠી, ચેઠું	ચેઠેલો, ચેઠેલી, ચેઠેલું
ઝેસ	ઝેઠો, ઝેઠી, ઝેઠું	ઝેઠેલો, ઝેઠેલી, ઝેઠેલું
ઞાસ	નાઠો, નાઠી, નાઠું	નાઠેલો, નાઠેલી, નાઠેલું
ટાસ	ટાઠો, ટાઠી, ટાઠું	ટાઠેલો, ટાઠેલી, ટાઠેલું
સુ	સુતો, સુતી, સુતું	સુતેલો, સુતેલી, સુતેલું
હા	હતો, હતી, હતું	(થતો વપરાતો નથી).
મર	મૂઓ, મુઈ, મુંજી. મુએલો, મુએલી, મએલું.)	

(નિયં—મરેલો, મરેલી, મરેલું.)

કર (અનિય.) કીધો,† કીધી, કીધું; કીધેલો, કીધેલી, કીધેલું.

†આ અનિં ક્રિંનાં સંશયાર્થ ને સહ્યમેદનાં રૂપો નિયમિત છે:—ખાત, ખવાયું.

કે ‘ખીધો’ વગેરેને બદલે ‘ખીનો-ખીની-ખીનું;’ તેમજ ‘પહોંચ’ નાં ‘પહોંતો-પહોંતી-પહોંતું’ અને ‘ઉપજ’ નાં ઉપજ્યો વગેરે રૂપો વપરાય છે.

† કીધ, લીધ, દીધ, પીધ; કીધેલ, લીધેલ, પીધેલ, ખાધેલ, તેમજ ઠરેલ, માંડેલ, કહેલ વગેરે ભૂતકાળ અને વિશેષભૂતકૃદંતનાં રૂંકાં રૂપો કવિતામાં ઘણાં વપરાય છે. એ ત્રણે જાતિમાં એકજ રૂપે રહે છે. ત્રણ આ અનિયમિત છતાં સંયુક્તમાં એ સંધનાં નિયમિત ભૂતકૃદંત વપરાતો હોવાય છે:—જેમકે (“કીધા કરવું” નહિ પણ) કર્યા કરવું, ખાયા કરવું, ન્યા કરવું વગેરે.

દિ—અક્ષરી ક્રિયાપદ જેને છેડે એ આવે છે, જેવાં કે કહે, રહે, સહે, વગેરેના ભૂતકાળના પ્રત્યયો, તેમજ સ્વરથી સર થતા પ્રત્યયો લાગતાં, છેડાનો એ જતો રહે છે:—કહ્યો, કહું, કહીએ, કહો.

૧૨૬. અપૂર્ણ ક્રિયાપદ—જે ક્રિયાપદનાં બધાં રૂપ થતાં નથી તેને અપૂર્ણક્રિયાપદ કહે છે. ગુજરાતીમાં ખરેખરાં અપૂર્ણક્રિં બે છે:—હો અને બોધ્યો. (રૂપાખ્યાનમાં જોવું. કં ૧૫૦.)

સાહ્યકારક ક્રિયાપદ.

૧૨૭. સાહ્યકારક ક્રિં—મૂળક્રિયાપદની સાથે બીજું ક્રિયાપદ આવીને તેના અર્થમાં કે કાળમાં વધારો કરે છે તેને સાહ્યકારક કહે છે. અને મૂળક્રિયાપદને મુખ્ય ક્રિયાપદ કહે છે.

ખરેખરો સાહ્યકારક ગુજરાતીમાં ‘શક’ છે; કારણ કે એ મુખ્ય ક્રિયાપદની સાથે આવી તેમાં શક્યાર્થનો વધારો કરે છે; અને મુખ્યક્રિયાપદ તરીકે વપરાતો નથી:—જેમકે હું ચાલી શકું, તું વાંચી શક્યો, તે રહી શકશે વં. (સહ્યોદ કે શક્યોદનાં રૂપમાં આ અર્થ રહેલો છે: જેમકે ચલાય, વંચાયું, રહેવાશે વં. માટે ઉપલાં રૂપને સંયુક્તમાં ગણાય.)

હો મૂળનાં રૂપ મુખ્યક્રિયાપદની સાથે આવી તેના કાળમાં વધારો કરે છે ત્યારે એ સાહ્યકારક ગણાય. (જુઓ મિશ્રકાળ.) આ ‘હો’ ને કાળસાધક સાહ્યકારક કહેવાય.

બીજાં ક્રિયાપદો સાહ્યકારક જેવાં વપરાયલાં દીઠામાં આવે, પણ તે સાહ્યકારકની પેઠે અર્થ કે કાળમાં વધારો કરતાં નથી; પરંતુ અર્થમાં ફેરફાર કરે છે માટે તે વિકારક છે. (જુઓ સંયુક્ત ક્રિં કં ૧૩૬.)

મિશ્રકાળ.

૧૨૮. મિશ્રકાળ—યુદ્ધ વર્તમાન, ભૂત ને ભવિષ્યકાળના અર્થમાં કંઈ ન્યૂનાધિક અર્થ દેખાડવાને જે બેવડાં રૂપો વપરાય છે તેને મિશ્રકાળ

કહે છે. જે કે મુખ્ય મિશ્રકાળ આઠ* અણે છે પણ રીતસર 'હો' સાચકારકના ત્રણે શુદ્ધકાળ જોડતાં તો બાર થાય અને તેથી ખરૂં જોતાં ૧૨ મિશ્ર-કાળજ ગણાય. મુખ્ય ક્રિયાપદના વર્તમાન, ભૂત, વિશેષભૂત, અને ભવિષ્ય, એ ચાર કદંતને 'હો' ના ત્રણે શુદ્ધકાળનાં ૩૫ જોડતાં બારજ થાય.

મિશ્રકાળનાં નામ

ઉદાહરણ.

વર્ત. ૬૦ ઉપરથી	{ દ્વિત્વવર્તમાન વર્તમાનભૂત વર્તમાનભવિષ્ય*	બોલે છે. બોલતો હોય બોલતો હતો-હોત બોલતો હશે
ભૂત. ૬૦ ઉપરથી	{ ભૂતવર્તમાન દ્વિત્વભૂત ભૂતભવિષ્ય*	બોલ્યો છે. બોલ્યો હોય બોલ્યો હતો-હોત બોલ્યો હશે
વિ. ભૂ. ૬૦ ઉપરથી	{ વિશેષભૂતવર્તમાન વિશેષદ્વિત્વભૂત વિશેષભૂત ભવિષ્ય	બોલેલો છે-હોય બોલેલો હતો-હોત બોલેલો હશે
ભવિ. ૬૦ ઉપરથી	{ ભવિષ્યવર્તમાન ભવિષ્યભૂત દ્વિત્વભવિષ્ય*	બોલવાનો છે-હોય બોલવાનો હતો-હોત બોલવાનો હશે

૧૨૯. મિશ્રકાળ બનાવવાનો રીત, મુખ્યક્રિયાપદના વર્તમાન-કદંત, ભૂતકદંત, વિશેષભૂતકદંત અને ભવિષ્યકદંતની સાથે હો. સાચકારકના વર્તમાનકાળ, ભૂતકાળ તેમજ ભવિષ્યકાળનાં ૩૫ જોડયાથી મિશ્રકાળ થાય છે. તેમાં માત્ર નિશ્ચયાર્થ દ્વિત્વવર્તમાનમાં મુખ્યનો વર્તમાન-કાળ ઈ વપરાય:—‘બોલતો છું’ નહિ, પણ ‘બોલું છું’

*ભવિષ્યકાળથી થતા ચારે મિશ્રકાળમાં ધણોખરે સંશયાર્થન રહેલો છે, તેથી એને મુખ્યમાં ન લઈ આઠ અણ્યા હશે.

૬ નિશ્ચયાર્થ સિવાય સંશયાર્થ તેમજ નિષેધ ૩૫ બનાવતાં દ્વિત્વવર્તમાનમાં મુખ્ય કાળનો વર્તમાનકદંતન આવે છે: જેમકે સંશ. બોલતો હોઈ, નિષે. બોલતો નથી. વળી ખરા ગુજરાતના મૂળ રહેવાસી કાળી, કાઠી વગેરે ખેડૂત વર્ગના લોકોમાં ‘બોલતો છું’ ‘કહેતો છું’ ‘આવતો છું’ આવાં ૩૫ નિશ્ચયાર્થમાં પણ હલ્કુ વપરાય છે. પરંતુ કેળવાયલા વર્ગમાં ‘બોલું છું’, ‘કહું છું’, ‘આવું છું’ વગેરે ૩૫ ચાલુ થઈ ગયાં માટેજ આ નિયમને આપેલો બાધ આવે છે.

મિશ્રકાળનાં રૂપાખ્યાન.

૧. દ્વિત્વવર્તમાન. (ખેલ પૂજા).

નિશ્ચયાર્થ (મુખ્ય તથા સાલકારક 'હો' ખેડના વર્તમાનકાળ).

૧	પુરૂષ એકવચન હું ખાલું છું	બહુવચન અમે ખાલિયે છિયે
૨	” ” તું ખાલે છે.	” તમે ખાલો છો
૩	” ” તે ખાલે છે	” તેઓ ખાલે છે

સંશયાર્થ (મુખ્ય ક્રિયાપદનો વર્તમાન કદંત ને 'હો' નો વર્તમાનકાળ.)

આ રૂપમાં જ્ઞાતિ અને પુરૂષ એ ખેડ ભેદ દેખાઈતા છે.

પુરૂષ એકવચન

બહુવચન

૧	હું ખાલતો-તી-તું હોઈ	અમે ખાલતા-તી-તાં હોઈએ
૨	તું ખાલતો-તી-તું હોય	તમે ખાલતા-તી-તાં હો
૩	તે ખાલતો-તી-તું હોય	તેઓ ખાલતા-તી-તાં હોય

૨. વર્તમાનભૂત (મુખ્યનો વર્તમાનકદંત ને 'હો' નો ભૂતકાળ).

જ્ઞાતિ	એકવચન	નિશ્ચયાર્થ.	બહુવચન
નર (હું, તું, તે)	ખાલતો હતો	(અમે, તમે, તેઓ)	ખાલતા હતા
નારી	” ખાલતી હતી	”	ખાલતી હતી
નાન્ય	” ખાલતું હતું	”	ખાલતાં હતાં

સંશયાર્થ.

નર (હું, તું, તે)	ખાલતો હોત	(અમે, તમે, તેઓ)	ખાલતા હોત
નારી	” ખાલતી હોત	”	ખાલતી હોત
નાન્ય	” ખાલતું હોત	”	ખાલતાં હોત

૩. ભૂતવર્તમાન (મુખ્યનો ભૂતકદંત ને 'હો' નો વર્તમાનકાળ).

—આ રૂપમાં જ્ઞાતિ અને પુરૂષ એ ખેડ ભેદ દેખાઈતા છે.

પુરૂષ	એકવચન	નિશ્ચયાર્થ.	બહુવચન
૧	હું ખાલ્યો, ખાલી, ખાલ્યું છું	અમે ખાલ્યા, ખાલી, ખાલ્યાં છિયે	
૨	તું ” ” ” છે-છું	તમે ” ” ” છે	
૩	તે ” ” ” છે	તેઓ ” ” ”	

સંશયાર્થ.

૧	હું ખાલ્યો, ખાલી, ખાલ્યું હોઈ	અમે ખાલ્યા, ખાલી, ખાલ્યાં હોઈએ
૨	તું ” ” ” હોય	તમે ” ” ” હો
૩	તે ” ” ” હોય	તેઓ ” ” ” હોય

ખાલંત, કરંત, કહંત દ્વિત્વવર્તમાનને ટકાણે કવિતામાં વપરાય છે.

૪. દ્વિત્વભૂત (મુખ્યને ભૂતકૃં ને સાહકાં 'હો'નો ભૂતકાળ).

જાતિ.	એકવચન	નિશ્ચયાર્થ.	બહુવચન
નર (હું, તું, તે.)	ખાલ્યા હતા	(અમે, તમે, તેઓ)	ખાલ્યા હતાં
નારી	ખાલી હતી	"	ખાલી હતી
નાન્ય	ખાલ્યું હતું	"	ખાલ્યાં હતાં

સંશયાર્થ.

નર	ખાલ્યા હોત	"	ખાલ્યા હોત
નારી	ખાલી હોત	"	ખાલી હોત
નાન્ય	ખાલ્યું હોત	"	ખાલ્યાં હોત

૫. વિશેષભૂતવર્તમાન (મુખ્યને વિશેષભૂતકૃદંત ને સાહકાં

'હો'નો વર્તમાનકાળ). આ રૂપમાં જાતિ અને પુરુષ બેઠ બેઠ છે.

પુરુષ.	એકવચન	નિશ્ચયાર્થ.	બહુવચન
૧ હું	ખાલેલો, લી, હું, હું	અમે	ખાલેલા લી, લાં છિયે
૨ તું	" " " છે-હું	તમે	" " " છો
૩ તે	" " " છે	તેઓ	" " " છે

સંશયાર્થ.

૧ હું	ખાલેલો લી, હું હોઈ	અમે	ખાલેલા, લી, લાં હોઈએ
૨ તું	" " " હોય	તમે	" " " હો
૩ તે	" " " હોય	તેઓ	" " " હોય

૬. વિશેષદ્વિત્વભૂત (મુખ્યને વિશેષભૂતકૃદંત ને સાહકારક 'હો' નો

ભૂતકાળ).

જાતિ.	એકવચન	નિશ્ચયાર્થ.	બહુવચન
નર (હું, તું, તે)	ખાલેલો હતા	(અમે, તમે, તેઓ)	ખાલેલા હતા
નારી	ખાલેલી હતી	"	ખાલેલી હતી
નાન્ય	ખાલેલું હતું	"	ખાલેલાં હતાં

જાતિ

સંશયાર્થ

નર (હું, તું, તે)	ખાલેલો હોત (અમે, તમે, તેઓ)	ખાલેલા હોત
નારી	ખાલેલી હોત	ખાલેલી હોત
નાન્ય	ખાલેલું હોત	ખાલેલાં હોત

૭. ભવિષ્યવર્તમાન. (મુખ્યનો ભવિષ્યકૃદંત ને સાલકારક 'હો.' નો વર્તમાનકાળ). આ રૂપમાં ભતિ અને પુરૂષ બેઉ ભેદ છે.

પુરૂષ.	એકવં.	નિશ્ચયાર્થ.	બહુવં.
૧	હું	ઓલવાનો, ની, તું હું	અમે ઓલવાના, ની, ના છિયે.
૨	તું	” ” ” છે-હું	તમે ” ” ” છા
૩	તે	” ” ” છે	તેઓ ” ” ” છે

	સંસયાર્થ.
૧ હું ઓલવાનો, ની. તું હોઈ	અમે ઓલવાના, ની, નાં હોઈએ
૨ તું ” ” ” હોય	તમે ” ” ” હો
૩ તે ” ” ” હોય	તેઓ ” ” ” હોય

૮. ભવિષ્યભૂત. (મુખ્યનો ભવિષ્યકૃદં, ને 'હો.' નો ભૂતકાળ).

ભતિ.	એકવં.	નિશ્ચયાર્થ.	બહુવં.
નર (હું, તું, તે)	ઓલવાનો હતો	(અમે, તમે, તેઓ)	ઓલવાના હતા
નારી ”	ઓલવાની હતી	”	ઓલવાની હતી
નાન્ય. ”	ઓલવાનું હતું	”	ઓલવાનાં હતાં

	સંસયાર્થ.
નર (હું, તું, તે) ઓલવાનો હોત	(અમે, તમે, તેઓ) ઓલવાના હોત
નારી ” ઓલવાની હોત	” ઓલવાની હોત
નાન્ય. ” ઓલવાનું હોત	” ઓલવાનાં હોત

૬-૧૦-૧૧-૧૨. વર્તમાનભવિષ્ય, ભૂતભવિષ્ય, વિશેષભૂતભવિષ્ય અને દ્વિત્વભવિષ્ય—એ ચારેમાં ભતિ અને પુરૂષ બેઉ ભેદ છે.

૧૩૯. નિષેધરૂપ—ક્રિયાપદની સાથે ન, ના, નહિ, નવ, કે મદ આ નકાર બતાવનાર શબ્દો વાપર્યાથી જે રૂપ થાય છે તેને નિષેધાર્થ કે નિષેધરૂપ કહે છે:—જેમકે નથી, નહોય, નહિ થા, નવ કહેવાય, કરતા ના, ઓલશેા મા વગેરે.

પદચ્છેદમાં રૂકત નથી* [સં. (નાસ્તિ નો અપભ્રંશ)]. એને છ મૂળનું અકરણરૂપ કહે છે, કારણ કે એમાં અસ્તિ=છે, એની સાથે) નકાર ભળી ગયસો છે. (રૂપાખ્યાનમાં જેવું). પણ બીજાં રૂપોમાં ન, નહિ, વગેરેને છૂટા ક્રિયાવિશેષણ તરીકે લેવાય.

નથી જેવાં રૂપ—નાવે=ન આવે, નોય નો હે=ન હોય, નોતો=ન હતો—કવિતામાં વપરાય છે; એનું પદચ્છેદ કરતાં માંહેથી ન છૂટો પાડવો ભેઈએ.

૧૩૧. કાળના વિવિધ અર્થ તથા ઉપયોગ.

વર્તમાનકાળ.

૧. શુદ્ધવર્તમાન—

નિમ્નચાર્ય—તે આવે ને નચો, હું બોલું તે સાંભળો.

સંશયાર્ય—તે આવે તો ઠીક, હું બોલું તો માર્યો નહિ.

શક્યાર્ય—આ બાણમાંથી તે પેટી ન આવે (આવી શકે).

અનુસાર્ય—(રત્ન લેવી)—હું આવું, સાહેબ ?

ઈચ્છાર્ય—ઈશ્વર કરે ને તે જવતો રહે ને ભલો નીવડે.

૨. ભવિષ્યને અર્થ—તે આવે (આવશે) ત્યારે હું ખાઈશ. હું એકસો બઢિ નહિ. તે કાલે નહિ આવે.

૩. આહુભૂતકાળને અર્થ—(એક જાંડો કરીને છાકરો હતો)—તે રોજ નિશાળે આવે (આવતો), પણ પાઠ વાંચે (વાંચતો) નહિ.

૪. દ્વિત્વવર્તમાનકાળ (મિત્રરૂપ) ને અર્થ—કરે તેવું પામે=જેવું કરે છે તેવું પામે છે.

ભવિષ્યકાળ.

૧. શુદ્ધભવિષ્ય—

ભવિષ્યાર્ય—હોણ વરસાદ વહેલો થશે. તે કાલે આવશે.

ઈચ્છાર્ય—હું એ કામ કરીશ (ઈચ્છા).

સંશયાર્ય—તમે આવશો તો કામ થશે.

આજ્ઞાર્ય—(વિનયથી)—એટલું કામ કરશો. બોલશો મા.

૨. ભૂતકાળને અર્થ—કાશી કરીને એક છાડી હશે (હતી).

ભૂતકાળ.

૧. શુદ્ધભૂત—

નિમ્નચાર્ય—હું બોલ્યો, તે આવ્યો વગેરે.

(સંશયાર્યમાં ભૂત અને દ્વિત્વભૂતકાળનું સંકેતનું રૂપ, એકબીજાને ઠેકાણે વપરાય છે:—તમે બોલત (બોલ્યા હોત) તો ઠીક થાત).

૨. વર્તમાનને અર્થ—તમે નચો, હું આ આવ્યો (=આવું છું).

૩. ભવિષ્યને અર્થ—

(ભવિષ્યાર્ય-અશક્યતા)—વાંચ્યા પાઠ ને ઉચ્ચક્યાં નશીબ.

(સંશયાર્ય)—જે બોલ્યા (બોલશે) તો માર ખાશે.

(આજ્ઞાર્ય)—નહિ જવાય તોં જરા થોલ્યા (થોભને).

દ્વિત્વવર્તમાન.

૧. ચાલુકિયાને અર્થે—તે વાંચે છે, હું બોલું છું, વગેરે,
૨. શુદ્ધવર્તમાનને અર્થે,—સાધારણ નિયમ—જુદું બાલવાથી પાપ લાગે છે, સૂર્ય પૂર્વમાં ઉગે છે, ને પશ્ચિમમાં આથમી છે.

”મહાવરો, કે ટવ—તે રાજ મોડો બેઠે છે.

૩. ભવિષ્યને અર્થે—તે આવતી કાલે જાય છે (જવાનો છે).
૪. વળી આગળ થઇ ગયલી વાતનું વર્ણન કરતાં, જાણે હમણાં જ થતી હોય એવી રીતે આ કાળ વાપરવાનો ચાલ છે:—જેમકે પછી હું તેને માળે ચઢ્યો તો ત્યાં છોકરાં આગલે માળે રમે છે=(રમતાં હતાં), અને ઘણું કકલાણ કરે છે=(કરતાં હતાં) અને ‘વર્ણન-વર્તમાન’ કહે છે

૧૩૨. મિશ્રકાળના સામાન્ય અર્થ.

૧. દ્વિત્વવર્તમાનમાં ચાલુવર્તમાનનો, એટલે વર્તમાનકાળમાં કંઈ ક્રિયા શરૂ છે એવો અર્થ રહેલો છે.
 ૨. વર્તમાનભૂતમાં ચાલુભૂતનો, એટલે ભૂતકાળમાં કંઈ ક્રિયા થતી હતી પણ પૂરી થયલી નહિ એવો અર્થ રહેલો છે.
 ૩. ભૂતવર્તમાનમાં કંઈ ક્રિયા તરતજ કે થોડા વખત પહેલાં પૂરી થઇ છે એવો અર્થ રહેલો છે.
 ૪. દ્વિત્વભૂતમાં ગયલા વખતમાં કંઈ ક્રિયા થઇ રહેલી, અથવા ઘણા વખત ઉપર કંઈ ક્રિયા થયલી, એવો અર્થ રહેલો છે.
 ૫. વિશેષભૂતવર્તમાનમાં થોડા વખત અગાઉ કંઈ ક્રિયા થયલી તે વિષે તરતજ કહેતો હોય એવો અર્થ રહેલો છે. (તરત થયલી ક્રિયાના કરતાં આગળની ક્રિયાનો અર્થ વિશેષભૂતમાં છે.)
 ૬. વિશેષદ્વિત્વભૂતમાં ગયલા વખતમાં ઘણા વખત પહેલાં કંઈ ક્રિયા થઈ રહેલી એવો અર્થ રહેલો છે.
 ૭. ભવિષ્યવર્તમાનમાં આવતા વખતમાં કંઈ ક્રિયા હજી થવાની છે, પણ તેનો ઠરાવ થઇ ચૂકેલો છે એવો અર્થ રહેલો છે.
 ૮. ભવિષ્યભૂતમાં ગયા વખતમાં કંઈ ક્રિયા થવાની હતી, અથવા આવતા વખતમાં કંઈ ક્રિયાનો ઠરાવ થઈ ચૂકેલો, પણ તે પહેલાં કંઈ ખીજી ક્રિયા થઈ એવો અર્થ રહેલો છે.
- વર્તમાનભવિષ્ય, ભૂતભવિષ્ય, વિશેષભૂતભવિષ્ય અને દ્વિત્વભવિષ્ય—આ ત્રણમાં કાળના અર્થની સાથે સંશયાર્થ બળેલો રહે છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદ.

૧૩૩. સંયુક્ત ક્રિયાપદ—એ ક્રિયાપદ એવી રીતે સાથે આવે કે તેના મળી જવાથી, એ જુદી જુદી ક્રિયાનો અર્થ જતો રહી એક નવી સંયુક્ત ક્રિયાનો અર્થ દેખાય, ત્યારે તેને સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહે:—જેમકે પડી ગયો, વાંચી રહ્યો, મેલી દીકું. ચાલતો થયો, બોલ્યા જમ્યા વગેરે.

૧૩૪. સાવચેતી—કેટલીકવાર એ ક્રિયાપદ સાથે આવી સંયુક્ત જવાં દેખાય, પણ ખેડની ક્રિયા જુદી જુદી લઈ શકાય ત્યાં તેને સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહેવાય નહિ:—જેમકે ‘તે આજે મને મળી ગયો’=મળ્યો અને ગયો. ‘અહાલે અર્થે મળી અને ગયો’ એ ખેડનું પદચ્છેદ જાહેર કરવું. પણ ‘તે પોતાનાં સગાંવહાલાંમાં મળી ગયો’=એકઠો થઈ ગયો, કે ભળી ગયો’ અહાલે અર્થે મળી ગયો એ સંયુક્તક્રિયાપદ છે; અને એનું પદચ્છેદ* જુદું જુદું લઈને થાય નહિ.

વળી મિશ્રકાળમાં પણ એ ક્રિયાપદ આવે છે; પણ એમાં કાળસાધક સાધકારક (હો) માત્ર કાળનો ફેરફાર કરે છે, પણ મુખ્ય ક્રિયાપદનો અર્થ બદલાતો નથી; માટે એને પદચ્છેદ કરતાં સંયુક્ત કહેવાય નહિ,

૧૩૫. સંયુક્તક્રિયાપદમાં, મુખ્ય ક્રિયાપદને, એટલે પહેલાંને વિકૃત, અને બીજાને વિકારક કહે છે.

૧૩૬. વિકારક અને વિકૃત—સંયુક્તક્રિયાપદમાં જે ક્રિયાપદ મુખ્યક્રિયાપદની સાથે આવી તેના અર્થમાં ફેરફાર કરે છે (તે સાધકારક જેવો છતાં, અર્થનો ફેરફાર કરે છે માટે) તેને વિકારક કહે છે. અને મુખ્ય ક્રિયાપદ જેના અર્થમાં ફેરફાર થાય છે તેને વિકૃત કહે છે.

કોઈ કોઈ ક્રિયાપદના કેટલાક કૃદંતની સાથે બીજાં ક્રિયાપદો ખાસ અર્થનો વધારો કરવાને આવવાથી સંયુક્ત ક્રિયાપદ બને છે.

૧૩૭. ધણાંખરાં ક્રિયાપદનાં સંબંધક જૂતકૃદંતરૂપ અને કોઈ કોઈનાં વર્તમાનકૃદંત, જૂતકૃદંત, ને સામાન્યકૃદંત-રૂપની સાથે કોઈ અમુક ક્રિયાપદો વિકારક તરીકે આવે છે.

*પદચ્છેદમાં સંયુક્ત ક્રિયાપદના ખેડ લાગને (પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદને) જુદાં લેવાય નહિ, કારણ કે એમાં મુખ્ય ક્રિયાપદનો અર્થ પલટાય છે:—જેમકે હું મારો પાઠ વાંચી રહ્યો, એમાં વાંચ્યો એનો મૂળાર્થ બદલાઈને એની સાથે પૂર કરવાનો અર્થ સામેલ થયો, તેમજ ‘હું મારો પાઠ વાંચીને રહ્યો’ કે, ‘મેં મારો પાઠ વાંચ્યો અને રહ્યો’ એમ ખેડ ક્રિયાને જુદી પડાય નહિ, માટે એ વાક્યમાં ‘વાંચી’ અને ‘રહ્યો’નું જુદું પદચ્છેદ કરવું યોગ્ય દેખાતું નથી.

૧૩૮. હરેક ક્રિયાપદના ફલાણુ કૃદંતની સાથે ફલાણુંજ ક્રિયાપદ વિકારક તરીકે આવે એવા ચોક્કસ નિયમ નથી, પણ અહાવાં કેટલાંક સંયુક્ત રૂપને તેના કંઈ ખાસ અર્થ વળગેલા છે; માટે કયા કૃદંતની સાથે સાધારણ રીતે કયા વિકારક આવે, અને અર્થમાં શું વધારો કરે તે નીચે આપ્યું છે:—

(૧) ધણાખરા સંબંધક ભૂતકૃદંતની સાથે જ, ચૂક, નાખ, પડ, પાડ, લે, દે, રહે, શક વિકારક તરીકે આવે છે.
વિકારક. તેથી થતો અર્થવિકાર, ઉપયોગ તથા તેનાં ઉદાહરણ.

જ એ મુખ્યના અર્થમાં, ક્રિયાની સત્વર પૂર્ણતાના અર્થનો વધારો કરે છે; અને અકર્મક ને સકર્મક બિઠની સાથે વપરાય છે:—જેમકે થઇ જ, જાણી જ વગેરે.

ચૂક એ મુખ્યના અર્થમાં, સમાપ્તિ કે ક્રિયા કરી દીધેલી એવા અર્થનો વધારો કરે છે; અને અકર્મક ને સકર્મક બિઠની સાથે વપરાય છે:—જેમકે, થઇ ચૂક્યું, લખી ચૂક્યો વગેરે. (આ રૂપ ધણાખરે ભૂતકાળમાંજ વપરાય છે).

નાખ એ મુખ્યના અર્થમાં, ક્રિયા એકદમ ત્વરાથી કરવી એવા અર્થનો વધારો કરે છે; અને એ એકલાં સકર્મક સાથે વપરાય છે:—જેમકે, મારી નાખ, કહાડી નાખ, કહી નાખ વગેરે.

પડ એ મુખ્યના અર્થમાં, ક્રિયાના આચિન્તાપણાના અર્થનો વધારો કરે છે; અને અકર્મક ને સકર્મક બિઠની સાથે વપરાય છે:—જઈપડ, ખાલીપડ. (આ અર્થે ઉઠ પણ આવે:—ખાલી ઉઠયો).

લે એ મુખ્યના અર્થમાં, ઉતાવળથી કંઈ ક્રિયા કરી લેવી એવા અર્થનો વધારો કરે છે, અને અકર્મક ને સકર્મક બિઠની સાથે વપરાય છે:—દોડીલે, વાંચીલે વગેરે.

દે મુખ્યના અર્થમાં, ક્રિયાની પૂર્ણતાની સાથે ઉતાવળના અર્થનો વધારો કરે છે; અને અકર્મક ને સકર્મક બિઠની સાથે વપરાય છે:—જેમકે ખાલીદે, કહીદે, નાખીદે વગેરે.

રહે મુખ્યના અર્થમાં, તેની ક્રિયા પૂર્ણ થવી એવા અર્થનો વધારો કરે છે; અને અકર્મક ને સકર્મક બિઠની સાથે વપરાય છે:—જેમકે, ચાલીરહ્યો, ખાલીરહ્યો, વાંચી રહી વગેરે.

શક મુખ્યના અર્થમાં, શક્તિનો વધારો કરે છે; અને અકર્મક ને સકર્મક બિઠની સાથે વપરાય છે:—આશીશક વાંચીશક તથા અર્થે જાણીશક વપરાય:—

તે વાંચી જાણે છે=તેને વાંચતાં આવડે છે. આજળની તૈયારીને અર્થે મૂક, મેલ, રાખ, આ કુંદતની સાથે આવે:—આપીમૂક, રાખીમહેલ, કહીરાખ વં.

(૨) મુખ્યના વર્તમાન કુંદતની સાથે રહે અને થા એ વિકારક તરીકે આવે છે. અને કોઈવાર જ અને આવ કંઈ ખાસ અર્થે વિકારક તરીકે વપરાય છે.

રહે મુખ્યના અર્થમાં, ચાલુપણના અર્થનો વધારો કરે છે:—જેમકે, દોડતોરહે, ખોલતોરહે, વાંચતોરહે વં. આ અર્થ હુમેશાં વર્તમાનકાળમાં આવે અને અકર્મક ને સકર્મક ખેળની સાથે વપરાય. કોઈવાર ખાસ ક્રિયાપદમાં પૂર્ણતાની સાથે આચિન્તાપણનો અર્થ દેખાડે:—જેમકે ‘અહિં થી આવતો રહે,’ ‘તે જતો રહ્યો.’

થા મુખ્યના અર્થમાં, શરૂ કરવાના અર્થનો વધારો કરે છે; અને અકર્મક ને સકર્મક ખેળની સાથે વપરાય છે:—જેમકે, ચાલતો થા, ખોલતો થા, વાંચતો થા, વગેરે.

જા મુખ્યના અર્થમાં, ચાલુપણના અર્થનો વધારો કરે છે. અને અકર્મકને સકર્મક ખેળની સાથે વપરાય છે:—જેમકે ‘તે ખોલતો જાય છે ને લખતો જાય છે;’ ‘તે કામ ખમડતું જાય છે.’ (વર્તમાનકુંદત કોઈવાર સંબંધકબૂતના અર્થમાં અને કોઈવાર ક્રિયાવિરોધણ તરીકે વપરાયેલા હોય ત્યાં ‘જા’ ની સાથે લઈ સંયુક્ત કહેવાય નહિ:—જેમકે, થોડું દૂધ આપતો જા = ‘આપીને જા’ કે ‘આપ ને જા.’ ‘તે ચાલતો (ક્રિયાવિરોધણ) અચેક’ વગેરે.

આવ મુખ્યના અર્થમાં, અસલથી કંઈ કરતા આવેલા એવો મ્હાવરાના અર્થનો વધારો કરે છે; અને અકર્મક ને સકર્મક ખેળની સાથે વપરાય છે:—જેમકે, ‘તમારે એ વંશપરંપરા ચાલતું આવ્યું છે.’ તમે મૂળથી માંડે બહુ કરતા આવ્યા છો ને કરશો.’ (આવની સાથે પણ વર્તમાન કુંદત ક્રિયાવિરોધણ તરીકે આવે ત્યાં સંયુક્ત કિં કહેવાય નહિ:—તે ચાલતો (ક્રિયાવિં) આવે છે.

(૩) મુખ્યના ભૂતકુંદતની સાથે માત્ર કર અને જા, વિકારક તરીકે આવે છે. (વખતે રહે પણ આવે છે).

કર મુખ્યના અર્થમાં, ક્રિયાના ચાલુપણના અર્થનો વધારો કરે છે; અને અકર્મક ને સકર્મક ખેળની સાથે વપરાય છે:—જેમકે, ચાલ્યા કર, લખ્યા કર, વાંચ્યા કર, (ખોલ્યા રહ્યા).

જા મુખ્યના અર્થમાં, ચાલુપણના અર્થનો વધારો કરે છે; અને અકર્મક ને સકર્મક ખેળની સાથે વપરાય છે:—દોડ્યા જવું, વાંચ્યા જવું, ખોલ્યા જવું

(ચાલ્યા જવું=જવાં રહેવું. પૂર્ણતા). કોઈવાર આ કૃદંતની સાથે 'ન' ક્રિયાપદ વાપરી સહાર્થ દેખાડાય છે:—એ કેમ કહ્યું જાય=કહેવાય, વર્ણવ્યા જાય=વર્ણવાય, લખ્યા ન જાય=લખાય નહિ).

(૪) સામાન્યકૃદંતની સાથે જા, કર, આવ, લાગ-મંડ અને (માંડ) વિકારક તરીકે આવે છે.

જા મુખ્યના અર્થમાં યત્ન કે ઈચ્છાના અર્થનો વધારો કરે છે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાય છે:—જેમકે, 'હું દોડવા જતો હતો,' 'તે બોલવા ગયો.' વગેરે.

કર મુખ્યના અર્થમાં, એ પણ યત્ન કે ઈચ્છાના અર્થનો વધારો કરે છે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાય છે:—'તે ચાલવા કરતો હતો,' 'તેણે મને બોલાવવા કહ્યું.'

આવ મુખ્યના અર્થમાં, વખત પૂરો થવાનો કે તૈયારીના અર્થનો વધારો કરે છે; અને એકલાં અકર્મકની સાથે વપરાય છે:—જેમકે 'નિરાશનો વખત થવા આવ્યો છે' 'ચોખ્ખો ચડવા આવ્યો.' વગેરે.

લાગ મુખ્ય અર્થમાં, તે ક્રિયામાં સામેલ થવું કે મદદ કરવી એવા અર્થનો વધારો કરે છે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાય છે:—મને દોડવા લાગ. તેમજ—લાગ-મંડ શરૂ કરવાનો અર્થ દેખાડે:—તે દોડવા લાગ્યો. 'હું' તરત પાઠ વાંચવા લાગ્યો.

મંડ એ પણ શરૂ કરવું એવો અર્થ દેખાડવાને સામાન્યકૃદંતની સાથે આવે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાય છે:—'તે ચાલવા મંડ્યો.' 'હું' એકદમ કામ કરવા મંડ્યો.'

માંડ શરૂ કરવું એવો અર્થ દેખાડવાને સામાન્યકૃદંતની સાથે આવે અને છૂટા સકર્મક લઈએ તો આગળનો સામાન્યકૃદંત એનો કમ કહેવાય:—તેણે વાંચવા માંડ્યું એમાં 'માંડ્યું'ને છૂટું લઈ, 'વાંચવા' એ કૃદંતને એનો કર્મ કહેવાય. (આ રીતે ધાર-ઈચ્છ-માગ-ચાહ પણ આવે:—લેવા ધારે, કરવા ઈચ્છે વગેરે).

(૫) તાબે કરવું, કબજે કરવું, જમે કરવું, હવાલે કરવું અને કડે કરવું એ પણ સંયુક્ત ક્રિયાપદ જેવાં છે. એમાં 'તાબે,' 'કબજે,' 'જમે' 'હવાલે,' 'કડે' એ સાતમી વિભક્તિનાં નામ છે. તેમજ કામ આવવું, હાથ આવવું, ઠામ આવવું, ઠામ પાડવું, પાર પાડવું, પાર મૂકવું એમાં કામ, હાથ, ઠામ, પાર વગેરે શબ્દો પણ સાતમીમાં છે.

(૬) કેટલાંએક સંસ્કૃત, ફારસી બગેરે ભૂતકૃત કે વિરોધભૂતની સાથે કર કે
 જો મૂળ આવીને સંયુક્ત ક્રિયાપદ જેવાં થાય છે:—

કબુલ	કરવું	કબુલ	થવું	ફળીભૂત	કરવું	ફળીભૂત	થવું
કમી	કરવું	કમી	થવું	ખરતરફ	કરવું	ખરતરફ	થવું
કેદ (કેદી)	કરવું	કેદ	થવું	ખસ	કરવું	ખસ	થવું
ખરાબ	કરવું	ખરાબ	થવું	ખંધ	કરવું	ખંધ	થવું
ખરીફ	કરવું	ખરીફ	થવું	ભક્ષ	કરવું	ભક્ષ	થવું
ખાલસા	કરવું	ખાલસા	થવું	ભંગ	કરવું	ભંગ	થવું
ખેદાનખેદાન	કરવું	ખેદાનખેદાન	થવું	ભરમ	કરવું	ભરમ	થવું
ખુશ	કરવું	ખુશ	થવું	ભ્રષ્ટ	કરવું	ભ્રષ્ટ	થવું
ગુમ	કરવું	ગુમ	થવું	માન્ય	કરવું	માન્ય	થવું
ગુમ	કરવું	ગુમ	થવું	માફ	કરવું	માફ	થવું
ચકિત	કરવું	ચકિત	થવું	મુક્ત	કરવું	મુક્ત	થવું
ચાલુ	કરવું	ચાલુ	થવું	રદ	કરવું	રદ	થવું
છક	કરવું	છક	થવું	રાજી	કરવું	રાજી	થવું
જમ	કરવું	જમ	થવું	લીન	કરવું	લીન	થવું
જહોર	કરવું	જહોર	થવું	વસુલ	કરવું	વસુલ	થવું
જેર	કરવું	જેર	થવું	વશ	કરવું	વશ	થવું
તૃપ્ત	કરવું	તૃપ્ત	થવું	વ્યતિરિક્ત	કરવું	વ્યતિરિક્ત	થવું
તર	કરવું	તર	થવું	વિદાય	કરવું	વિદાય	થવું
તંગ	કરવું	તંગ	થવું	વિદિત	કરવું	વિદિત	થવું
તલ્લીન	કરવું	તલ્લીન	થવું	સર	કરવું	સર	થવું
દગ્ધ	કરવું	દગ્ધ	થવું	સંપાદન	કરવું	સંપાદન	થવું
દાખલ	કરવું	દાખલ	થવું	સાર્થક	કરવું	સાર્થક	થવું
દિફ્ફૂદ	કરવું	દિફ્ફૂદ	થવું	સાધ્ય	કરવું	સાધ્ય	થવું
ફૂર	કરવું	ફૂર	થવું	સિદ્ધ	કરવું	સિદ્ધ	થવું
નાખુદ	કરવું	નાખુદ	થવું	સ્વાધીન	કરવું	સ્વાધીન	થવું
નિવારણ	કરવું	નિવારણ	થવું	શર	કરવું	શર	થવું
ન્યાહાલ	કરવું	ન્યાહાલ	થવું	શાન્ત	કરવું	શાન્ત	થવું
ઠાર-ઠોર-ઠોર	કરવું	ઠાર-ઠોર-ઠોર	થવું	હાંસલ	કરવું	હાંસલ	થવું
પેદા	કરવું	પેદા	થવું	હોરાન	કરવું	હોરાન	થવું
પ્રગટ	કરવું	પ્રગટ	થવું	અદા	કરવું	અદા	થવું
પ્રસન્ન	કરવું	પ્રસન્ન	થવું	અર્પણ	કરવું	અર્પણ	થવું
પ્રાપ્ત	કરવું	પ્રાપ્ત	થવું	આધીન	કરવું	આધીન	થવું
પાયમાલ	કરવું	પાયમાલ	થવું	ઉત્પન્ન	કરવું	ઉત્પન્ન	થવું

ઉપર આપેલાં અને એવાં બીજાં સંયુક્ત જેવાં ક્રિયાપદોમાં પદ્મછેદ કરતાં, આ મૂળની પૂર્વેના શબ્દ છૂટો લઈ વિશેષણ કહેવાય; પરંતુ કર મૂળની સાથેથી જુદો પાડવો ઠીક નહિ. કારણ કે મૂળ અર્થ આગલા વિશેષણ કે કૃદંતમાં રહેલો છે અને જાણે તે બે મળીને મૂળે એક ક્રિયાપદ હોય એવું જણાય છે:—‘મેં આ પુસ્તક તેને અર્પણ કર્યું, એમાં કર્યું એ ક્રિયાપદમાં મૂળ અર્થ નથી પણ અર્પણ કર્યું=અર્પ્ય, એમાંજ ખરો અર્થ છે; માટે અર્પણ અને કર્યું એનું છૂટું પદ્મછેદ થાયજ નહિ.

(૭) વળી કેટલાંક ક્રિયાપદોમાંથી તેની ક્રિયાનું નામ જુદું પાડી સાથે કર વાપરી સંયુક્ત ક્રિયાપદ જેવાં સાધિત થાય છે:—જેમકે વિચારવું=વિચાર કરવો, ચોરવું=ચોરી કરવી, માગવું=માગણી કરવી, દેવું=દાન કરવું, પોષવું=પોષણ કરવું, વગેરે. આવાં સાધિત સંયુક્ત ક્રિયાપદોમાં ક્રિયાનું નામ જુદું પાડતાં તે કરેનો ખરો કર્મ થાય છે, અને મૂળ કર્મ છટ્ટી વિભક્તિમાં આવી તેનું સંબંધી થાય છે, એટલે પદ્મછેદમાં સંયુક્ત કહેવાની જરૂર નથી. (કેટલાંક અમુક નામની સાથે ખાસ ક્રિયાપદજ વપરાય છે:—ખા, દે, પાડ; ગાળ-છીંક=ઠોકર ખાની; માર-ઝોકા ખાવો; ડાલું-ગોથું ખાવું; ડામ-ભાર-ચપકો-દેવો; ઉત્તર-જવાબ દેવો, ગાળ દેવી; નામ પાડવું-છબી પાડવી-કાપો પાડવો. તેમજ ભર-ખંડણી ભરવી, દેવું ભરવું, નામ ભરવું, ડગલું-પગલું ભરવું, વગેરે.

કેટલાક ખાસ અર્થના સંયુક્ત ક્રિયાપદો અમુક વિશેષણની સાથે ખાસ ક્રિયાપદો વપરાઈ સાધિત થયેલા છે:—છૂટા પાડવા.

૧. સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં વિકારકની અસરથી વિદ્યતનો વર્ણ બદલાતો નથી; પણ પ્રયોગ બદલાય છે; એટલે વિકારક જો કર્તરિપ્રયોગનું હોય તો વિદ્યતનો પ્રયોગ કર્તરિ થઈ જાય છે. અને જો કર્મણિપ્રયોગનું હોય તો વિદ્યતનો પ્રયોગ કર્મણિ થઈ જાય છે (જેવું પ્રયોગ)—મેં પાઠ લખ્યો (સકર્મક કર્મણિ પ્રયોગ), હું પાઠ લખી રહ્યો (સકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ). હું દશ ચોપડીઓ લાવ્યો (સકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ), મેં દશ ચોપડીઓ લાવી નાખી (સકર્મક કર્મણિ પ્રયોગ). પદ્મછેદ કરતાં સંયુક્ત ક્રિયાપદનો કાળ વિકારક પરથી કહેવો.

પ્રયોગ.

૧૩૯. પ્રયોગ—વાક્યના કોઈ અધિકારી એટલે મુખ્ય સત્તા ધરાવનારા નામના ૩૫ પ્રમાણે ક્રિયાપદના ૩૫નું ફરવું અર્થાત્=ક્રિયાપદના ૩૫નું તે નામના ૩૫માં વપરાવું—અર્થ એસતા આવવું તેને પ્રયોગ કહે છે.

૧૪૦. ક્રિયાનાથ*—જે નામના ૩૫ પ્રમાણે ક્રિયાપદનું ૩૫ ફરે છે તેને ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ† કહે છે.

૧૪૧. ક્રિયાપદના ક્રિયાનાથ તરીકે કર્તા, કર્મ, ને કોષ્ટવાર તેનો ભાવ આવે છે; આ ઉપરથી ક્રિયાપદના ત્રણ રીતના પ્રયોગ થાય છે;— કર્તરિ‡ કર્મણિ અને ભાવે.

૧૪૨. કર્તરિપ્રયોગ—ન્યારે ક્રિયાપદનો કર્તા તેનો ક્રિયાનાથ હોય એટલે કર્તા પ્રમાણે તેને જાતિ, વચન ને પુરૂષ લાગે ત્યારે પ્રયોગ કર્તરિ કહેવાય;—જેમકે ‘મોતીરામ આવે છે. હું બેઠો છું, તે આવશે. હું પાંચ રૂપીઆ લાગ્યો’ એમાં ‘આવે છે. બેઠો છું, આવશે, લાગ્યો, એનો પ્રયોગ કર્તરિ છે.

ન્યારે અકર્મક ક્રિયાપદ હોય ત્યારે પદચ્છેદમાં અકર્મક કર્તરિપ્ર૦ અને સકર્મક હોય ત્યારે સકર્મક કર્તરિપ્ર૦ કહેવાય.

સચ્ચના—કર્તરિ પ્રયોગમાં કર્તા હમેશાં પહેલી વિભક્તિમાં હોય અને ક્રિયાપદ અકર્મક ને સકર્મક બેઉ આવે છે.

અકર્મક ક્રિયાપદનાં બધાં ૩૫નો પ્રયોગ કર્તરિ છે; પણ સકર્મક ક્રિયાપદનાં ભૂત, વિશેષભૂત, એ બેઉ ઉપરથી સાધિત થતા મિત્રકાળ અને આગ્રહ સામાન્ય ફ૦ સિવાયનાં બીજાં ૩૫૦ કર્તરિપ્રયોગમાં આવે છે.

*આ ક્રિયાનાથ શબ્દને ઉદ્દેશી તેનાં સંબંધે ક્રિયા થાય છે તેથી ક્રિયાનાથને ઉદ્દેશ્ય પણ કહેવાય. પરંતુ કર્તાને રથળે ઉદ્દેશ્ય શબ્દને પ્રાધાન્ય અપાય નહિ.

†ક્રિયાનાથ=ક્રિયાનો-ક્રિયાપદનો નાથ-એટલે ક્રિયાપદના ૩૫નો સત્તાધીશ. જેનાં ૩૫ પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં ૩૫ ફરે તે.

‡કર્તરિ, કર્મણિ, ભાવે એ સં. સાતમી વિભક્તિનાં ૩૫ છે. કર્તરિ-પ્રયોગ=કર્તામાં ક્રિયાપદના ૩૫નો પ્રયોગ—એટલે વપરાશ કે અનુસંધાન.

૧૪૩. કર્મણિ પ્રયોગ—ન્યારે કર્મ ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ હોય એટલે કર્મપ્રમાણે તેને જાતિ, વચન લાગે ત્યારે પ્રયોગ કર્મણિ કહેવાય:—રાજાએ ઠરાવ કર્યો, મેં ચોપડી વાંચેલી, તેણે વચન આપવું, તે બે ગુન્હા કર્યા છે; એમાં કર્યો. વાંચેલી, આપવું, કર્યા છે, એનો પ્રયોગ કર્મણિ છે.

કર્મણિ પ્રયોગ અને સહભેદમાં અર્થાન્તર નથી:—જેમકે ‘તેણે તે કીધું’ અને ‘તેનાથી તે કરાયું’ તેમજ ‘તે તે કરે છે’ અને ‘તેનાથી તે કરાય છે’ એમાં અર્થાન્તર તો નથી; પણ પ્રયોગાન્તર તો છેજ, માટે કર્મણિ પ્રયોગ અને સહભેદ જુદા છે.

વિશેષ ખુલાસો—સંસ્કૃત સહાર્થવાળા ભૂત કૃદંતનું રૂપ અપભ્રષ્ટ થતાં, ગુજરાતીમાં કારક ભૂતકાળને ઠેકાણે વપરાયું, અને સહરૂપની સાથેનો કરણાર્થ તૃતીયાનો પ્રત્યય કાયમ રહી, તે કર્તાર્થે પ્રથમાને રથગે તૃતીયામાં વપરાતાં, આ એક ખાસ ખૂબી ભરેલી રચના-ખીજ ભાષાઓથી તદ્દન જૂદી-ગુજરાતીમાં દાખલ થઈ. આને મૂળનો સહાર્થ લાગુ પાડી ભેદ (સહભેદ)નો પ્રયોગમાં સમાવેશ કરી દેવો ઠીક લાગતો નથી:—જેમકે તેન તત્ત્વ કૃતં=તેણે તે કરાયું, એમાં ‘કરાયું’ રૂપમાં સહાર્થ રહેતાં, ‘તત્ત્વ=તે’ તો સહક્રિયાનાથ થઈ પ્રથમામાં આવ્યો, એટલે એ સહભેદ ખરો; અને કર્તા તે કરણાર્થે તૃતીયા અને પાછળથી કરણાર્થે પંચમીમાં વપરાઈ, કર્તાને બદલે કરણ થયો; પણ એને કર્મણિપ્રયોગ સંજ્ઞા સંભવે નહિ. તેમજ વળી સ તત્ત્વ અકરોત્ત્વ એમાં તત્ત્વ કર્મવિભક્તિ દ્વિતીયા છે, અને ક્રિયાપદ કારક અર્થે મૂળભેદ છે. પણ કૃતં, કૃષ્ટં એવા ભૂતકૃદંતનું અપભ્રષ્ટ રૂપ, કારક ભૂતકાળ વાપરવાને બદલે, વપરાતું થતાં, કારક અર્થ રહે છેતે-સ: =તે-આ કર્તાર્થે પ્રથમાને બદલે, ‘કૃતં, કૃષ્ટં’ વગેરેની સાથેનું તૃતીયાનું રૂપ કાયમ રહી જતાં ‘તે તે કીધું’ અહાતું અગ્રેજી વગેરેને અનુસરતું સ્વરૂપ ન બંધાતાં, ‘તેણે તે કીધું’ એવું સ્વરૂપ ચાલુ થયું; પણ ‘કરાયું’ એ રૂપથી, ‘કીધું’ એ રૂપ જુદું પડી, તેમાં કારક અર્થ રહ્યો એટલે એને સહભેદ કહેવો એ તો અયુક્ત, પરંતુ એક નવાજ પ્રયોગ-વપરાશ થતાં, કર્મણિપ્રયોગ એ સંજ્ઞા એને યુક્તિસિદ્ધ લાગુ પડે.

તેમજ ‘તેનાથી તે કરાયું.’ એમાં તે સહક્રિયાનાથ થઈ, કર્મ ન રહેતાં ‘કરાયું’ નો વ્યાકરણીય કર્તા થયો એટલે એને કર્મણિપ્રયોગ કહેવો તે પણ, તેટલુંજ અયુક્ત ગણાય.

વળી કર્મણિ પ્રયોગ સંજ્ઞામાં કર્મજ નોંધએ અને તેની વિભક્તિ દ્વિતીયાજ નોંધએ કારણ ‘તેણે હું બનાવ્યો’ એમ નહિ કહેવાય, પણ ‘તેણે મને બનાવ્યો’ એમ કર્મ દ્વિતીયામાં લઇને બોલાય. એજ પ્રમાણે ‘તેણે તે (બનાવ્યું) કીધું’ એમાં પણ ‘તે’ ની વિભક્તિ પ્રથમા નહિ પણ દ્વિતીયાજ ખરી ગણાય.

સૂચના—કર્મણિપ્રયોગમાં કર્તા હમેશાં ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય અને ક્રિયાપદ, સકર્મક (મૂળભેદે કે પ્રેરકભેદે) ભૂત, વિશેષભૂત, એ બેઉ પરથી સાધિત થતા મિશ્રકાળ, અને વિધ્યથે સામાન્ય રૂપમાં આવે છે.

(અકર્મક ક્રિયાપદને કર્મ નથી એટલે તેનો કર્મણિપ્રયોગ થાયજ નહિ.)

(૧) ભૂત અને તેના મિશ્રકાળ—મેં પાઠ વાંચ્યો, તેણે વચન આપ્યું હતું, તમે કાપી લખી નથી, સુથારે પેટી ઘડી છે.

(૨) વિશેષભૂત અને તેના મિશ્રકાળ—મેં કાગળ લખેલો, તેણે પાઠ કરેલા છે, મેં તમને તે કહેલું હતું, વ૦

(૩) સામાન્યરૂપ—તમારે પાઠ વાંચ્યો, રાજાએ રાજ ચલાવ્યું, મારે કાપી લખવી—વિધ્યથ. (અહાવાં વાક્યોમાં સર્વનામનાં રૂપ ‘મારે, તારે, અમારે, તમારે,’ એ ત્રીજી વિભક્તિમાં છે.)

વળી સહ્યભેદમાં કર્તા ત્રીજીને ઠેકાણે કરણથે પંચમી વિભક્તિમાં આવે છે; અને કર્મ પ્રમાણે જાતિ, વચન લાગે, તે ઉપરથી પ્રયોગ કર્મણિ જેવો ધરાય; તો પણ એમાં કર્મ તો સહકર્તા થઈ ગયો અને તેનાં જાતિ, વચન લાગ્યાં એટલે પ્રયોગ કર્તરિ થઈ રહ્યો; માટે (મૂળભેદના કર્મણિ—કર્તરિ પ્રયોગથી જુદો બતાવવાને) એને પદઅછેદમાં કરેણે સકર્મક* કહેવાય:—જેમકે, મારાથી ચોપડી લખાઈ, તેનાથી પાઠ વંચાતો નથી, તમારાથી એવું કામ કરાચું વ૦

૧૪૪. અપવાદ—સકર્મક છતાં, કેટલાંએક ક્રિયાપદનો ભૂતકાળમાં પ્રયોગ કર્તરિ થાય છે; અને કર્તા પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે:—જેવાં કે, અડ, અડક, ઓચર, કમા (વું), ચૂક, જમ, ધાવ, પરણ, પામ, ખોલ, ખખડ, લણ, લાખ(વું), ભૂલ, ભેટ, મળ, રમ. લાવ, વળગ, વદ, વર(વું), વિસર, શિખ, સમજ, હાર, વ૦:—હું લાડુ જમ્યો, તે બે ગાય લાવ્યો, તું કેટલા પાઠ શિખ્યો ? તે આખો પાઠ સમજી (સહ્યભેદ—પાઠ સમજતો નથી: એમાં પ્રયોગ કરેણે સકર્મક.)

*કરેણે સકર્મક—સકર્મક ક્રિયાપદના સહ્યભેદમાં કર્તા કર્તાપણું ન ધરાવતાં કરેણે થઈ ગયેલો માટે ‘કરેણે સકર્મક.’

સકર્મક છતાં કેટલાંએકનો પ્રયોગ કોઇવાર કર્તારિ ને કોઇવાર કર્મણિ થાય છે:—જેવાં કે કરડ, જીત, ડંસ, (વદ, અને જણ) વગેરે; તે મને કરડયો, (કર્તારિ), જીટે પાંદડાં કરડયાં (કર્મણિ); તે દશ લડાઈ જીત્યો (કર્તારિ), તેણે સુરત જીત્યું (કર્મણિ) વગેરે.

૧૪૫. ભાવે પ્રયોગ—ન્યારે ક્રિયાપદનો ભાવ તેનો ક્રિયાનાથ હોય, એટલે કર્તા કે કર્મનાં જાતિ, વચન ક્રિયાપદને લાગતાં નથી, પણ તેના ભાવનાં જાતિ, વચન લાગે ત્યારે પ્રયોગ ભાવે કહેવાય:—તેનાથી દોડાતું નથી, મારાથી રહેવાશે નહિ, તારે જવું, વગેરે; એમાં 'દોડાતું' નથી, રહેવાશે નહિ, જવું" એનો પ્રયોગ ભાવે છે.

સૂચના.—ભાવે પ્રયોગમાં અકર્મક ક્રિયાપદના શક્યભેદનું રૂપ આવે છે, અને કર્તા કરણાદિ પંચમીમાં આવે છે, તે ઉપરથી એને પદ્મછેદમાં કરણે અકર્મક કહેવાય. ક્રિયાપદનો ભાવાર્થ નાન્યતરજાતિ ને એકવચનમાં છે, માટે આ પ્રયોગોમાં ક્રિયાપદ નાન્યતરજાતિના એકવચનમાં જ ગણાય.

અકર્મક ક્રિયાપદનું સામાન્યરૂપ આગાથે આવે ત્યારે તેનો પણ ભાવે—પ્રયોગ કહેવાય. અને તેની સાથે કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે:—તેણે ચાલવું, તમારે ઉભા રહેવું, મારે દોડવું વગેરે.

ક્રિયાપદનાં જાતિ, વચન અને પુરૂષ.

૧૪૬. ક્રિયાપદને પણ જાતિ, વચન અને પુરૂષ લાગે છે, કારણ કે એના મુખ્ય સંબંધી જે નામ કે સર્વનામ છે તેમાં જાતિ, વચન અને પુરૂષનો ભેદ રહેલો છે. આગળ (પ્રયોગમાં) બતાવ્યા પ્રમાણે કર્તા, કર્મ, કે ભાવ જે એના ક્રિયાનાથ થાય છે તે ઉપરથી ક્રિયાપદનાં જાતિ, વચન અને પુરૂષનું અંધારણ છે. ક્રિયાપદનાં કોઈ રૂપમાં જાતિનો ભેદ દેખાઈતો છે, અને કોઈ રૂપમાં પુરૂષનો ભેદ દેખાઈતો હોય છે. તેમજ કોઈમાં બે ભેદ દેખાઈતા છે. વચનનો ભેદ તો બન્નેમાં સાધારણ રીતે રહે છે:—

૧૪૭. જાતિભેદ—અવિકારી સિવાયના બધા કૃદંતમાં, તેમજ નિશ્ચયાર્થ ભૂતકાળમાં, અને નિશ્ચયાર્થ સંશયાર્થ—ભવિષ્ય વર્તમાન સિવાયનાં મિશ્રકાળનાં બધાં રૂપોમાં જાતિભેદ રહેલો છે (જેવું રૂપાખ્યાન).

૧૪૮. પુરૂષભેદ—ઉપર બતાવ્યાં તે સિવાયનાં બીજાં અર્થોમાં પુરૂષભેદ પ્રમાણે રૂપાખ્યાન થાય છે; (આ રૂપોમાં ક્રિયાપદના ક્રિયાનાથ પરથી તેની જાતિ કાઢી કહે પણ નિરર્થક:—‘છાકરી દોડે છે’ એમાં ‘દોડે છે’ એ નરજાતિ; પણ ‘છાકરી દોડે છે’ એમાં ‘દોડે છે’ એ નર્ણી જાતિ.) વચનનું પણ રૂપ એક સરખું હોય ત્યાં ક્રિયાનાથ ઉપરથી એકવચન કે બહુવચન ઓળખી શકાય:—જેમકે ‘છાકરી દોડે છે’ એમાં ‘દોડે છે’ એ એકવચન; ‘છાકરાઓ દોડે છે’ એમાં ‘દોડે છે’ એ બહુવચન.

૧૪૯. સંશયાર્થ દિત્વવર્તમાન, નિશ્ચયાર્થ અને સંશયાર્થ ભવિષ્ય-વર્તમાન, કર્તરિભૂતવર્તમાન, વિશેષભૂતવ૦, અને વર્તમાનભવિષ્ય, ભૂતભવિષ્ય, વિશેષભૂતભવિષ્ય ને દિત્વભવિષ્યમાં જાતિ અને પુરૂષ બેઉ ભેદ દેખાઈતા છે.

વિશેષ સૂચના.—ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ પુરૂષવાચક સર્વનામ હોય ત્યાં તે તે સર્વનામ ઉપરથી પહેલો, બીજો કે ત્રીજો પુરૂષ સહેલથી જણાય. પણ જ્યારે કોઈ નામ ક્રિયાનાથ હોય ત્યારે હમેશાં ત્રીજો પુરૂષ કહેવો. તેમજ ભાવકર્તામાં અને ભાવે પ્રયોગમાં ક્રિયાપદનો ભાવ ક્રિયાનાથ છે ત્યાં પણ ત્રીજો પુરૂષ છે.

નીચેના મનોચત્તમાં આપેલાં વાક્યોમાંનાં ક્રિયાપદનો વર્ણ, મૂળ, ભેદ, અર્થ, કાળ, પુરૂષ, જાતિ, વચન, અને પ્રયોગ કહો.

મનોચત્ત ૮ મો.

૧ તે આવે છે. ૨ હું ગયો હતો. ૩ તેઓ ચોપડી વાંચી રહ્યા છે. ૪ જમની બોલે છે. ૫ કાશીના પેટમાં દુખતું હતું. ૬ તેનાથી વંચાતું નથી. ૭ તેણે પાઠ ક્રીધા હશે. ૮ પોપટ પણ બોલી શકે છે. ૯ તારે છાનામાના ખેતી રહેવું. ૧૦ છબ્બે એ વાત કહી દીધી હતી. ૧૧. મારાથી ઈતિહાસ જૂઓળ વંચાયાં નથી. ૧૨ તે પાઠ લખતો હોય તો ઉઠાડતા ના. ૧૩ કાલે વહેલા આવજો ને નકશો જોઈ જજો. ૧૪. જેટલું આવડતું હોય તેટલું બોલી જાઓ. ૧૫ તમે વાંચ્યું હશે પણ મોઢે ક્યું નથી. ૧૬ કાલે ક્યારે આવવાના છો તે કહી દો. ૧૭જો આવવાનું હો તો વહેલા આવવું. ૧૮ અમે આવ્યા હોઈએ તો ઠીક, નહિતો ચાલ્યા જજો. ૧૯ કાલે હું દૂધપાક ને પુરી જમ્યા હતા, પણ પેટ ભરીને ખવાયું નહિ તેથી આજે વહેલી રસોઈ કરાવી છે. ૨૦ તમારે જમવું હોય તો આવી જાઓ.

૧૫૦. ક્રિયાપદનાં સંપૂર્ણ રૂપાખ્યાન.

(૧) (અપૂર્ણક્રિ.) 'હો' મૂળ, મૂળભેદ (અકર્મક-કર્તરિ પ્ર.)

કૃદંત.

સામાન્ય કૃં—હોવો, હોવી, હોવું, હોવા, હોવી, હોવાં.

કર્તૃવાચક કૃં—હોનારો, હોનારી, હોનારું, હોનારા-રી-રાં, હોનાર.

વર્તમાન કૃં—હોતો, હોતી, હોતું, હોતા હોતી, હોતાં.

ભવિષ્ય કૃં—હોવાનો, હોવાની, હોવાનું, હોવાના-વાની-વાનાં.

સંબંધકભૂં કૃં—હોઈ, હોઈને.

શુદ્ધકાળ.—વર્તમાનકાળ. ('હો' ને બદલે છ, મૂળ થાય).

નિશ્ચયાર્થ.

સંસાર્યાર્થ.

પુરૂષ એકવં

બહુવં

એકવં

બહુવં.

૧ હું છું અમે છીએ, છીએ

હું હોઈ અમે હોઈએ, હઈએ

૨ તું છે-છું તમે છો

તું હોય-હોઈ તમે હો

૩ તે છે તેઓ છે

તે હોય તેઓ હોય

આજ્ઞાર્થ—૨ ને પું એકવં-(તું) હો* બહુવં (તમે) હો-હોઓ.*

ભૂતકાળ-નિશ્ચયાર્થ.

ભતિ

એકવં

બહુવં

નર (હું તું, તે)

હતો

(અમે, તમે, તેઓ) હતા

નારી

હતી

"

હતી

નાન્યં

હતું

"

હતાં

ભૂતકાળ-સંસાર્યાર્થ.

ત્રણે

"

હોત, હત

"

હોત, હત

ભવિષ્યકાળ

નિશ્ચયાર્થ.

આજ્ઞાર્થ.

પુરૂષ એકવં

બહુવં

[હથું.

(શુદ્ધ આજ્ઞા બીજા પુરૂષમાં

૧ હું હોઈશ-હઈશ

અમે હોઈશું-હઈશું-

થાય છે.)

૨ તું હોશે-હશે

તમે હોશો-હશે

૨ ને પું એકવં તું હોને-હને

૩ તે હોશે-હશે

તેઓ હોશે-હશે

" બહુવં-તમે હોને-હને

મિશ્રકાળ—દ્વિત્વવર્તમાનકાળ (નિશ્ચયાર્થ).

પુરૂષ

એકવં

બહુવં

૧ હું હોઈ છું, હઈ છું

અમે હોઈએ છીએ, હઈએ છીએ, છીએ.

૨ તું હોય છે, હોઈ છું

તમે હો છો

૩ તે હોય છે

તેઓ હોય છે.

*આજ્ઞામાં 'હો-હોઓ' ને બદલે 'થા-થાઓ' પણ વપરાય.

આ સિવાય 'હો' નાં બીજાં મિશ્રકાળનાં ૩૫ વપરાતાં નથી, એને બદલે ધણીવાર 'થા' † નાં ૩૫ વાપરવાનો ચાલ છે.

હો મૂળ, શક્યભેદ (કરણે સકર્મક).

હો મૂળનાં, હોવાય, હોવાશે, હોવાતું, અહાવાં સહભેદે શક્યાર્થનાં ૩૫૦ વપરાતાં નથી; પણ એ અર્થ બતાવવાને એની સાથે સાલકારક 'શક' વપરાય છે:—હોધશકું, હોધ શક્યો, વ૦.

હો મૂળ, નિષેધરૂપ.

(હું-તું-તે) નથી

(અમે-તમે-તેઓ) નથી.

'હો' ને બદલે 'છ' મૂળ જેવો થઈ વપરાય છે ત્યાં એની સાથે નકાર છૂટો વાપરવાને બદલે ગુજરાતીમાં [સં નાસ્તિનો અપભ્રંશ] નથી* એ ૩૫ વપરાય છે.

નિશ્ચયાર્થ		વર્તમાનકાળ.		સંશયાર્થ.	
પુ. એકવ.	બહુવ.	એકવ.	બહુવ.	એકવ.	બહુવ.
૧ હું નથી	અમે નથી	હું ન હોઈ	અમે ન હોઈએ		
૨ તું ,,	તમે ,,	તું ન હોય	તમે ન હો		
૩ તે ,,	તેઓ ,,	તે ન હોય	તેઓ ન હોય		

(૨) (અપૂર્ણક્રિયાપદ) 'જોઈએ' † સહભેદ (કરણે સકર્મક).

કુંદંત.

વર્તમાન કું જોઈતો, જોઈતી, જોઈતું; જોઈતા. જોઈતી, જોઈતાં.

ભવિષ્ય કું જોઈવાનો, જોઈવાની, જોઈવાનું; જોઈવાના, જોઈવાની જોઈવાનાં.
(બીજાં કુંદંતરૂપ થતાં નથી.)

† નિશ્ચયાર્થ દ્વિત્વવર્તમાન સિવાયના બીજા બધા મિશ્રકાળોમાં 'હો' ને બદલે 'થા' વપરાય છે; પણ 'થા'માં એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં જવું એવો અર્થ રહેલો છે, માટે 'હો'નો મૂળાર્થ બતાવવાને ધણીવાર એનાં મિશ્રરૂપને બદલે આદો કાળ વાપરેલો દીઠામાં આવે છે; પણ તેવે અર્થે 'થા' વપરાતો નથી.

* નિષેધમાં ન, ના, નહિ, મા અહાવા નિષેધાર્થ ક્રિયાવિ૦, ક્રિયાપદની સાથે આવે ત્યારે તેનું છૂટું પદચ્છેદ થાય છે. માત્ર 'નથી' એને 'છ' મૂળનું અકર્ણરૂપ કહે છે, કારણ કે સંસ્કૃતમાં નાસ્તિ એટલે 'તે છે નહિ' એ ત્રીજી પુરૂષના એકવચનનું રૂપ છે, છતાં નથી એ, છે નહિ, છું નહિ, છો નહિ, એ બધાંને માટે વપરાય છે.

† 'જોઈએ' સં. યુજ્ઞ ધાતુના સહભેદ 'યુજ્યતે' નો અપભ્રંશ છે. એટલે ગુજરાતીમાં પણ સહભેદ—કરણે સકર્મક જેવો થાય છે. એનું મૂળભેદનું રૂપ નથી એટલે બહુથી એનો મૂળ 'જો' કહેવો નહિ. 'અમે જોઈએ' એમાં 'જોઈએ' નો મૂળ 'જો' પણ 'અમારે જોઈએ' એમાં 'જોઈએ' એ 'યુજ્યતે' નું અપભ્રંશરૂપ છે.

શુદ્ધકાળ—નિશ્ચયાર્થ ને સંશયાર્થ વર્તમાનકાળ—જોઈએ.

નિશ્ચયાર્થ જૂતકાળ—એને બદલે વર્તમાનજૂત વપરાય છે.
સંશયાર્થ જૂતકાળ—જોઈયત. નિશ્ચંને સંશં ભવિષ્યકાળ—જોઈશે, (જોઈશું).
મિશ્રકાળ—નિશ્ચં દ્વિત્વંવં—જોઈએ છે. * સંશં દ્વિત્વંવં—જોઈતો હોય.
વર્તમાનજૂતકાળ.

	નિશ્ચયાર્થ.		સંશયાર્થ.	
ભતિ	એકવં	બહુવં	એકવં	બહુવં
નર	જોઈતા હોતો	જોઈતા હતા	જોઈતો હોત	જોઈતા હોત.
નારી	જોઈતી હતી	જોઈતી હતી	જોઈતી હોત	જોઈતી હોત.
નાન્યં	જોઈતું હતું	જોઈતાં હતાં	જોઈતું હોત	જોઈતાં હોત.

ભવિષ્યવર્તમાનકાળ.

ભતિ	એકવં	બહુવં	એકવં	બહુવં
નર	જોઈવાની છે	જોઈવાના છે	જોઈવાનો હોય	જોઈવાના હોય.
નારી	જોઈવાની છે	જોઈવાની છે	જોઈવાની હોય	જોઈવાની હોય.
નાન્યં	જોઈવાનું છે	જોઈવાનાં છે	જોઈવાનું હોય	જોઈવાનાં હોય.

ભવિષ્યજૂતકાળ. (ધણે થોડો વપરાય છે).

ભતિ	એકવં	બહુવં	એકવં	બહુવં
નર	જોઈવાનો હતો	જોઈવાના હતા	જોઈવાનો હોત	જોઈવાના હોત.
નારી	જોઈવાની હતી	જોઈવાની હતી.	જોઈવાની હોત	જોઈવાની હોત.
નાન્યં	જોઈવાનું હતું	જોઈવાનાં હતાં	જોઈવાનું હોત	જોઈવાનાં હોત.

ઉપર આપ્યાં તે સિવાય જોઈએનાં બીજાં ૩૫ થતાં નથી. એતેજ સહજમેદે કર્મણિ (કરણે સકર્મક) છે, એટલે એનો કર્તા કરણાર્થે પંચમીમાં આવેલો જોઈએ અને કર્મ સહકાર્યે પ્રથમામાં આવે છે. પણ 'મારાથી જણાય છે—દેખાય છે, એને બદલે 'મને જણાય છે—દેખાય છે' એવાં ૩૫ વપરાય છે તે પ્રમાણે કર્તા ચતુર્થીમાં એનો સંબંધી થઈને આવે છે. એની સાથે 'મારે,' 'તારે,' 'તમારે,' એવાં સર્વનામનાં ૩૫ો ચતુર્થીનાં છે. ત્રીજાનાં નથી :—જેમકે રંગીલદાસને પાંચ રૂપિયા જોઈએ છે,' રંગીલદાસે જોઈએ છે' એમ બોલાય નહિ. તેને જોઈએ છે.

જોઈએ છે' ને બદલે 'જોઈએ છિએ' કોઈ વાપરે છે. પણ એનો પ્રયોગ કર્મણિ—કરણે સકર્મક છે એટલે ત્રીજો પુરૂષ જોઈએ.

(૩) (અકર્મક ક્રિા) 'પડ' મૂળ, મૂળભેદ (કર્તરિપ્રયોગ).
મૂળભેદ કૃદંત તથા ત્રણે અર્થનાં શુદ્ધ અને મિશ્રકાળનાં રૂપો, 'ખોલ' મૂળનાં રૂપ, આગળ કૃદંત અને કાળના પાઠમાં આવી ગયાં તે પ્રમાણે જોઈ લેવાં. (૧૨૦, ૧૨૪, ૧૨૮).

'પડ' મૂળ, શક્યભેદ (ભાવે પ્રયોગ).

શક્યભેદમાં ક્રિયાનાથ ક્રિયાપદનો ભાવ હોય છે એટલે તે ત્રીજો પુરૂષ નાન્યતર જાતિના એક વચનમાંજ રહે છે.

કૃદંત.—પડાવું, પડાનાર, પડાતું, પડાયું, પડાયલું, પડાવાનું, પડાય.

શુદ્ધકાળ	નિશ્ચયાર્થ	સંશયાર્થ.
વર્તમાનકાળ—	પડાય	પડાય
ભૂતકાળ—	પડાયું	પડાત
ભવિષ્યકાળ—	પડારો	પડારો
મિશ્રકાળ.	નિશ્ચયાર્થ.	સંશયાર્થ.
દ્વિત્વવર્તમાન—	પડાય છે	પડાતું હોય
વર્તમાનભૂત—	પડાતું હતું	પડાતું હોત
ભૂતવર્તમાન—	પડાયું છે	પડાયું હોય
દ્વિત્વભૂત—	પડાયું હતું	પડાયું હોત
વિશેષભૂતવર્તમાન—	પડાયલું છે	પડાયલું હોય
વિશેષદ્વિત્વભૂત—	પડાયલું હતું	પડાયલું હોત
ભવિષ્યવર્તમાન—	પડાવાનું છે	પડાવાનું હોય
ભવિષ્યભૂત—	પડાવાનું હતું	પડાવાનું હોત

(પડ, બળ, મર વગેરે ક્રિયાપદો ઉપરથી પાડ, બાળ, માર એવાં સકર્મક ક્રિયાપદ થાય છે (જેવું કર્મકરૂપ) તેના સહ્યભેદનાં રૂપો પણ આ રૂપને મળતાં હોય છે:—'મારાથી આપડા પડાય નહિ' અને 'કેરી પડાય નહિ.' માટે એવાં રૂપો મૂળ અકર્મકનો શક્યભેદ છે કે સાધિત-સકર્મકનો સહ્યભેદ છે તે અર્થપરથી જણાય.)

'પડ' મૂળ, પ્રેરક, કૃદંત.

સામાન્ય ક્રૂં—પડાવવો, પડાવવી, પડાવવું, પડાવવો-પડાવવી-પડાવવો.

કર્તૃવાચક ક્રૂં—પડાવનારો, પડાવનારી, પડાવનારૂં-વઃ પડાવનાર,

વર્તમાન ક્રૂં—પડાવતો, પડાવતી, પડાવતું, પડાવતા-પડાવતી-પડાવતાં.

ભૂત ક્રૂં—પડાવ્યો, પડાવી, પડાવ્યું; પડાવ્યા-વી-વ્યાં (કાળ તરીકે વપરાય).

વિશેષભૂત ક્રૂં—પડાવેલો, પડાવેલી, પડાવેલું; પડાવેલા-પડાવેલી-પડાવેલાં.

ભવિષ્ય કૃં—પડાવવાનો, પડાવવાની, પડાવવાનું; પડાવવાના—વાની—વાનાં.
સંબંધક ભૂત કૃં—પડાવી, પડાવીને.

‘પડ’ મૂળને પ્રેરકનો પ્રત્યય લગાડી કાળના પાઠમાં બતાવ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ અને મિશ્રકાળ બનાવાય. અકર્મક ક્રિયાપદ પ્રેરકરૂપમાં આવતાં, સકર્મક જેવો થઈ જાય છે, માટે ભૂત, વિશેષભૂત અને તેથી સાધિત થતા મિશ્રકાળો તથા વિધ્યથે સામાન્ય કૃદંતમાં આ રૂપનો પ્રયોગ કર્મભિષ્ટિ છે:—
જેમકે ‘ગાંસડી પડાવી,’ ‘ધર પડાવેલું,’ ‘કેરી પડાવવી.’ વગેરે.

(૪) (સકર્મક ક્રિ.) ‘લખ’ મૂળ, મૂળભેદ.

કૃદંત.

સામાન્ય કૃં—લખવો, લખવી, લખવું; લખવા, લખવી, લખવાં,
કર્તૃવાચક કૃં—લખનારો—નારી—નારું; લખનારા—નારી નારાં—નાર.
વર્તમાન કૃં—લખતો, લખતી, લખતું; લખતુ, લખતી, લખતાં.
ભૂત કૃં—લખ્યો, લખી, લખ્યું; લખ્યા, લખી, લખ્યાં.
વિશેષભૂત કૃં—લખેલો, લખેલી, લખેલું; લખેલા, લખેલી, લખેલાં.
ભવિષ્ય કૃં—લખવાનો, લખવાની, લખવાનું; લખવાના—વાની—વાનાં.
સંબંધક કૃં—લખી, લખીને.

શુદ્ધકાળ.—વર્તમાન કર્તરિપ્રયોગ.

ભવિષ્ય કર્તરિપ્રયોગ.

પુ.	નિશ્ચં ને સંશં	એકવ.	બહુવ.	પુ.	નિશ્ચં ને સંશં	એકવ.	બહુવ.
૧	હું લખું	અમે લખીએ		૧	હું લખીશ	અમે લખીશું	
૨	તું લખે	તમે લખો		૨	તું લખશે, (લખીશ)	તમે લખશો	
૩	તે લખે	તેઓ લખે		૩	તે લખશે	તેઓ લખશે	
૧	તું લખ	તમે લખો	આજ્ઞાર્થ.	૧	તું લખજે	તમે લખજો	આજ્ઞાર્થ.

ભૂતકાળ.

નિશ્ચં કર્મભિષ્ટિપ્રયોગ.

સંશં કર્તરિપ્રયોગ.

નતિ	એકવ.	બહુવ.	પુ.	એકવ.	બહુવ.
નર	લખ્યો	લખ્યા	૧	હું લખત	અમે લખત
નારી	લખી	લખી	૨	તું „	તમે „
નાન્યં	લખ્યું	લખ્યાં	૩	તે „	તેઓ „

(વિધ્યથ) સામાન્યરૂપ—કર્મભિષ્ટિપ્રયોગ.

એકવ.—(મારે-તારે-તેણે-અમારે વ.)

લખવો, લખવી, લખવું.

બહુવ.—” ” ” ”

લખવા, લખવી, લખવાં.

મિશ્રકાળમાં—લખ જેનો ભૂતકાળે પ્રયોગ કર્મણિ છે; તેને બદલે ખોલ, જમ વગેરે ક્રિયાપદો જેનો સકર્મક હોય તોપણ ભૂતકાળે પ્રયોગ કર્તરિ છે, તેના નિશ્ચયાર્થ અને સંશયાર્થ ભૂતવર્તમાન ને વિશેષભૂતવર્તમાનનાં રૂપમાં ભતિભેદ તેમજ પુરૂષભેદ પણ છે:—

હું ખોલ્યો-ખોલી-ખોલ્યું છું; ખોલેલો-લી-હું છું (જેવું પાને ૭૦, ૭૧).—

(સકર્મક ક્રિ.) ‘લખ’ મૂળ, મૂળભેદ.

મિશ્રકાળ. દિત્વવર્તમાન કર્તરિપ્રયોગ.

નિશ્ચયાર્થ.

સંશયાર્થ.

પુ. એકવ.	બહુવ.	અહિચે	એકવ.	બહુવ.
૧ હું લખું છું	અમે લખિયે	લખતો-તી-તું હોઉં	લખતા-તી-તાં હોઈએ	
૨ તું લખે છે	તમે લખો છો	લખતો „ હોય	લખતા „ હો	
૩ તે લખે છે	તેઓ લખે છે	લખતો „ હોય	લખતા „ હોય	

વર્તમાનભૂત-કર્તરિપ્રયોગ.

નિશ્ચયાર્થ.

સંશયાર્થ.

ભતિ	પુ. એકવ.	બહુવ.	એકવ.	બહુવ.
નર	(ત્રણે) લખતો હતો	લખતા હતા	લખતો હોત	લખતા હોત
નારી	„ લખતી હતી	લખતી હતી	લખતી હોત	લખતી હોત
નાન્ય	„ લખતું હતું	લખતાં હતાં	લખતું હોત	લખતાં હોત

ભૂતવર્તમાન-કર્મણિપ્રયોગ.

નર	લખ્યો છે	લખ્યા છે	લખ્યો હોય	લખ્યા હોય
નારી	લખી છે	લખી છે	લખી હોય	લખી હોય
નાન્યતર	લખ્યું છે	લખ્યાં છે	લખ્યું હોય	લખ્યાં હોય

દિત્વભૂત-કર્મણિપ્રયોગ.

નર	લખ્યો હતો	લખ્યા હતા	લખ્યો હોત	લખ્યા હોત
નારી	લખી હતી	લખી હતી	લખી હોત	લખી હોત
નાન્યતર	લખ્યું હતું	લખ્યાં હતાં	લખ્યું હોત	લખ્યાં હોત

વિશેષભૂતવર્તમાન-કર્મણિપ્રયોગ.

નર	લખેલો છે	લખેલા છે	લખેલો હોય	લખેલા હોય
નારી	લખેલી છે	લખેલી છે	લખેલી હોય	લખેલી હોય
નાન્યતર	લખેલું છે	લખેલાં છે	લખેલું હોય	લખેલાં હોય

વિશેષદિત્વભૂત-કર્મણિપ્રયોગ.

નર	લખેલો હતો	લખેલા હતા	લખેલો હોત	લખેલા હોત
નારી	લખેલી હતી	લખેલી હતી	લખેલી હોત	લખેલી હોત
નાન્યતર	લખેલું હતું	લખેલાં હતાં	લખેલું હોત	લખેલાં હોત

ભવિષ્યવર્તમાન—કર્તરિપ્રયોગ.

નિશ્ચયાર્થ.

પુ. એકવચન.	બહુવચન.
૧ હું લખવાનો-ની-નું છું	અમે લખવાના-ની-નાં છીએ
૨ તું લખવાનો-ની-નું છે	તમે લખવાના-ની નાં છો
૩ તે લખવાનો-ની-નું છે	તેઓ લખવાના-ની-નાં છે

સંશયાર્થ.

એકવચન.	બહુવચન.
૧ હું લખવાનો-ની-નું હોઉં	અમે લખવાના-ની-નાં હોઈએ
૨ તું લખવાનો-ની-નું હોય	તમે લખવાના-ની-નાં હો
૩ તે લખવાનો-ની-નું હોય	તેઓ લખવાના-ની-નાં હોય

ભવિષ્યભૂત—કર્તરિપ્રયોગ.

નિશ્ચયાર્થ.

ભૂતિ	એકવચન.	બહુવચન.
નર	(હું-તું-તે) લખવાનો હોતો	(અમે-તમે-તેઓ) લખવાના હતા
નારી	„ લખવાની હતી	„ લખવાની હતી
નાન્ય	„ લખવાનું હતું	„ લખવાનાં હતાં

સંશયાર્થ.

	એકવચન.	બહુવચન.
નર	(હું-તું-તે) લખવાનો હોત	(અમે-તમે-તેઓ) લખવાના હોત
નારી	„ લખવાની હોત	„ લખવાની હોત
નાન્ય	„ લખવાનું હોત	„ લખવાનાં હોત

હો. મૂળના ભવિષ્યકાળનાં રૂપથી આના બીજા ચાર મિશ્રકાળ સાધિત થાય છે (જેવું મિશ્રકાળ). તેમાં ભૂતભવિષ્ય અને વિશેષ ભૂતભવિષ્યનો પ્રયોગ કર્મણિ છે:—જેમકે ‘વાત લખી હશે,’ કાગળ લખેલો હશે, ‘નામ લખ્યાં હશે,’ વં.

કૃદંત—‘લખ’ મૂળ સહસ્રલેહ કર્મણિ પ્રયોગ (કરણે સકર્મક.)

સામાન્ય કૃં—લખાવો, લખાવી, લખાવું; લખાવા, લખાવી, લખાવાં.

કર્તૃવાં કૃં—લખનારો વં (ધણો વપરાતો નથી).

વર્તમાન કૃં—લખાતો, લખાતી, લખાતું; લખાતા, લખાતી, લખાતાં.

ભૂત કૃં—લખાયો, લખાઈ, લખાયું; લખાયા, લખાઈ, લખાયાં.

વિશેષભૂં કૃં—લખાયેલો, લખાયેલી, લખાયેલું; લખાયેલા-યેલી-યેલાં.

• ભવિષ્ય કૃં—લખાવાનો, લખાવાની, લખાવાનું; લખાવાના-વાની-વાનાં.

સંજ્ઞં ભૂત કૃં—લખાઈ, લખાઈને.

સહ્યભેદમાં કર્મ સહક થઈ, કર્તા જેવો થઈ જાય છે. અને ગુજરાતીમાં પહેલો, બીજો પુરૂષ (પ્રાણીવાચક શબ્દ) સહક તરીકે લઈ, આ રૂપ વાપરવાનો ધણો થોડો ચાલ છે. તેથી ધણાં સકર્મક દિયાપદનાં રૂપ આ ભેદમાં પુરૂષ પ્રમાણે ફરતાં નથી (હું મનાઈ છું, તું ગણાતો હતો, અમે કહેવાઈએ છીએ, અહાવાં કાઢનાં રૂપ છે.) માટે ત્રીજા પુરૂષનાં રૂપજ આખ્યાં છે.

નિશ્ચયાર્થ.

સંશયાર્થ.

વર્તમાન—લખાય

લખાય

ભૂત—લખાયો, લખાઈ, લખાયું વં

લખાત

ભવિષ્ય—લખારો

લખારો

દ્વિત્વવર્તમાન—લખાય છે

લખાતો-તી-તું હોય વં

વર્તમાનભૂત—લખાતો હતો, લખાતી હતી વં

લખાતો-તી-તું હોત વં

વર્તં ભવિષ્ય—લખાતો હશે, લખાતી હશે વં

લખાતો હશે વં

ભૂતવર્તમાન—લખાયો-ઈ-યું છે વં

લખાયો-ઈ-યું હોય વં

દ્વિત્વભૂત—લખાયો હતો, લખાઈ હતી વં

લખાયો-ઈ-યું હોય વં

ભૂતભવિષ્ય—લખાયો હશે વં

લખાયો હશે વં

વિં ભૂં વં—લખાયલો-લી-લું છે વં

લખાયલો-લી-લું હોય વં

વિં દ્વિં ભૂં—લખાયલો હતો,

લખાયલો-લી-લું હોત વં

ભવિષ્ય વં—લખાવાનો-ની-નું છે વં

લખાવાનો-ની-નું હોય વં

ભવિષ્યભૂત—લખાવાનો હતો વં

લખાવાનો-ની-નું હોત વં

દ્વિત્વભવિષ્ય—લખાવાનો હશે વં

લખાવાનો હશે વં

‘લખ’ મૂળ. નિષેધરૂપ.

નિષેધરૂપ બનાવતાં ન્યાં મિશ્રકાળમાં ‘હો’ ને બદલે ‘છ’ વચરાય છે તેનાં નિષેધરૂપમાં ‘નથી’ આવે છે:—લખતો નથી, લખાતું નથી, લખાવાનું નથી, લખાયું નથી, વં; બીજાં રૂપોમાં નકાર છૂટો આવે:—લખાયું ન હોય, લખાયું ન હતું.

‘લખ’ મૂળ પ્રેરકરૂપ.

(પ્રેરકના નિયમ પ્રમાણે પ્રત્યય લગાડ્યાથી આ રૂપો બને.)

પ્રેરકરૂપનો આગાર્થ અને સહ્યભેદના સામાન્ય કૃદંતનાં રૂપ મળતાં આવે છે:—જેમકે ‘તમારાથી અહાવો ગ્રંથ લખાવો સહેલ નથી’ એમાં લખાવો એ સહ્યભેદનો સામાન્ય કૃદંત છે; પણ ‘તમે ડિક્ટેશન લખાવો’ એમાં લખાવો એ પ્રેરકરૂપ છે.

અન્યથા (મકંથમ) શબ્દો.

ક્રિયાવિશેષણ.

૧૫૧. ઉપયોગ—ક્રિયાવિશેષણ, ક્રિયા વિષે કાળ (વખત), સ્થળ (ઠેકાણું), રીતિ (રીત), ન્યુનાધિક (ઓછું, વધુ), સ્વીકાર (હા કહેવી), નિષેધ-નકાર (ના કહેવી), પ્રશ્ન, અને કારણ કે પરિણામ બતાવે છે. આ ઉપરથી એના મુખ્ય ૮ વર્ગ પાડી શકાય:-કાળવાચક, સ્થળવાચક, રીતિવાચક, પરિમાણવાચક, સ્વીકારવાચક, નકારવાચક (નિષેધાર્થ), પ્રશ્નાર્થ અને કારણ કે પરિમાણદર્શક.

આ આઠ વર્ગનાં ક્રિયાવિશેષણ તેના પેટાવર્ગ સહિત નીચે આપ્યાં છે.

૧૫૨. કાળવાચક—(અમુક વખત)=ન્યારે, સારે, (જેવે, તેવે-જેવો, તેવો), જેવારે, તેવારે, અસારે, હમણાં, આવાર, આઘડી, તત્કાળ, તત્ક્ષણ, તરત, તરતાતરત, હવે, હવેપછી (આજ, આજે, કાલ, કાલે, પરમદહાડે, સ્હવારે, સાંજે, વડાણે, રાતે, બપોરે, મધરાતે), ઓણ, પોર, પરાર, હોણસાલ, કદી, કેદી, વળતી, પછી, હજી, પ્રથમ, પહેલાં, પૂર્વે, પછીથી, અગાઉ, અગાડી, અંતે, આખરે.

(દરમ્યાન)—હાલ, હાલમાં, પળમાં, પલકમાં, હજુમુધી; વગેરે.

(જાન્યુ વખત)—હમેશાં, સર્વદા, સદા, સર્વકાળ, રોજ, નિત્ય, નિરંતર, જાન્યુ, અહોનિશ ; (વખતની પુનરાવૃત્તિ),-વારંવાર, વારેવારે, વારેઘડીએ, ઘડીએઘડીએ, ઘડીઘડી, ક્ષણેક્ષણે, રોજરોજ, નિતનિત, દિનદિન, દહાડેદહાડે, ઘણીવાર, વારાફરતી, ફેરેફેરે, વર્ષોવર્ષ, એકાંતરે, બેવાર, ત્રણવાર, વગેરે.

૧૫૩. સ્થળવાચક—જ્યાં, ત્યાં, જહિં, તહિં, ક્યાં, કહિં, હ્યાં, અહિં, પણે, જ્યાં આગળ, ત્યાં આગળ, અહિં આગળ, અંતરિક્ષ, અંતરિયાળ, દૂર, આઘા, અળગા, આમ, આણીગમ, આણીતરફ, આણીકેર, આખાણુ, તેમ, તેણીગમ, તેણીતરફ, તેખાણુ, જેમ, જેણીગમ, જેતરફ, કેમ, કેણીગમ. કેણીતરફ, ઉગમણા, આથમણા. ઉત્તરાતા, દખણાતા ; (ધણા સ્થળવાચક નામયોગી અવ્યય ક્રિયાવિં તરીકે વપરાય છે; જેવું નામયોગી).

૧૫૪. રીતિવાચક—(સાધારણ રીત)—આમ, એમ, તેમ, જેમ, કેમ, આપ્રમાણે, તેપ્રમાણે, એપ્રમાણે, આસ્તે, ધીમે, હળવે, આસ્તેઆસ્તે, ધીમેધીમે, હળવેહળવે, પેરેપેરે, રહેતેરહેતે, થોડેથોડે, ઓચિન્તું, અકસ્માત, એકદમ, જોરજોરે. છાતીફાટ, સારીપેઠે. વ્યથ, ફેગટ, નકામું, (સારું, ઠીક, નહારું, સરસ, નરસ વગેરે. આ અર્થે ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાય છે).

(નિશ્ચયદર્શક—ખરે, ખરું, ખચીત, ખરેખર, અવશ્ય, જરૂર, નિશ્ચે, નક્કી, મુક્કરર, ખસુસ, બેધડક, નિશંક, નિસંશય, બેશક, બેફિકર.

(સંશયદર્શક)—કદાચ, કદાપિ, કદાચિત્, કદી, રખે, ધણુંકરીને, સોવસા, ચાલતાંસુધી, બનતાંસુધી, (તિરસ્કારવાચક)—ખેર, છો, છોને.

(અનુકરણવાચક)—ધમધમ, ચમચમ, છમછમ, ધબધબ, કડાકડ, તડાતડ, ધડાધડ, ફડાફડ, ધમદમને વં.

૧૫૫. માપ-પરિમાણવાચક (ન્યૂનાધિકદર્શક)—(ન્યૂનતા). થોડું, ઓછું, અલ્પ, જુજ, જરા, જરાતરા, જરાક, જરાએક; કિન્નિયત, કંઈક, લગાર, લગારેક, રજ, રજમાત્ર, થોડુંધણું, ધણુંખરું, સહેજ, બેશ; વગેરે. (અધિકતા)—ધણું, બહુ, વધારે, અતિશય, પુષ્કળ, વિશેષ, અધિક; (તૃપ્તિ)—બસ, એટલું, બરાબર, બહુ, પુષ્કળ, પૂરણ, ધણું, સંપૂરણ વં. (પૂર્ણતા)—છોક, તદન, બીલકુલ, જરેજર, રજેરજ, પૂરેપૂરું.

૧૫૬. સ્વીકારવાચક—(હા કહેવી—કબૂલ કરવું. એવા અર્થનાં)—હા*, હાસ્તો (હાજતો), ઠીક, બલે, સારું, વાર (હોવે).

૧૫૭. નકારવાચક—ના*, નહિ, ન (ના), મા, નવ.

નહિ, ન—ક્રિયાપદના કોઈપણ રૂપની સાથે વપરાય. ના (ના)—આજ્ઞાર્થ વર્તમાનકૃદંતની સાથે વપરાય. મા—આજ્ઞાર્થે શુદ્ધ વર્તમાન તથા ભવિષ્યની સાથે વપરાય. નવ—માત્ર કવિતામાં વપરાય.

૧૫૮. પ્રશ્નાર્થ—ક્યારે, કેવારે, ક્યાં, કેણીગમ, કેમ, કેટલું, કાં, કેમ (શામાટે-શાવાસ્તે); એમાં કાળ, સ્થળ, રીતિ, પરિમાણ, કારણ વગેરે અર્થો રહેલા છે, એટલે જુદો પ્રકાર ગણાય નહિ.

* 'હા' ને 'ના' નામ તરીકે પણ વપરાય:—'તેણે હા કહી—ના કહી.'

૧૫૯. કારણ કે પરિણામ દર્શક—જેથી કાંકે, કેમકે, તેથી, તેથી કરીને, એથી, અહાવા કારણદર્શક ક્રિયાવિશેષણ હંમેશાં બે વિચારને બોલે છે. માટે એને ઉભયાન્વયીમાં ગણેલા છે. (જેવું—ઉભયાન્વયી).

સૂચના.—ક્રિયાવિશેષણ—શબ્દ અવ્યય કહેવાય છે, એટલે એનું રૂપ ફરે નહિ, પણ કેટલાંએક વિકારી વિશેષણ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયલા હોય, ત્યારે ક્રિયાનાથ પ્રમાણે તેને જાતિદર્શક પ્રત્યય ઓ, ઈ, ઉં લાગે છે:—જેમકે ‘તે મોડો આવ્યો.’ ‘પેલી છોડીને ઘણી મારી,’ ‘દેર વહેલાં છૂટયાં,’ વગેરે.

વિવિધ અર્થે કોઈવાર ક્રિયાવિશેષણને પ્રત્યય લાગે છે:—આગળથી, પાછળથી, શરૂથી, ઓછાથી, હમણાથી વગેરે. (એમાં અપાદાનનો અર્થ છે.)

નામને કેટલીકવાર થી પ્રત્યય લાગી ક્રિયાવિશેષણ જેવાં થાય છે:—ઝડપથી, ઉતાવળથી, જલદીથી, વગેરે.

કેટલીએકવાર બે ત્રણ શબ્દો સાથે આવી ક્રિયાવિશેષણ જેવા થાય છે:—ઝડપઅંધ, વખતસર, ખાત્રીપૂર્વક, ખરુંજોતાં, કહેતાંવાર, ચડપ લઈને, ગુપચુપ, છાનામાના, યથાચોગ્ય, યથાર્થ, યથાશક્તિ, વગેરે (બોલ્યે.) વણદીકે, અને એવા બીજા શબ્દો.

પદચ્છેદને લગતી સૂચના.

કેટલાંક વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ તરીકે આવે છે; માટે એવા શબ્દો નામનો ગુણ બતાવે ત્યાં વિશેષણ કહેવાય, પણ ક્રિયાનો વધારો બતાવતા હોય ત્યાં તે ક્રિયાવિશેષણ કહેવાય:—તે ઘણું શોભે છે.

કેટલાંએક ક્રિયાવિશેષણની સાથે છટ્ટીના પ્રત્યય આવી નામની આગળ વપરાય છે, ત્યાં તેને વિશેષણ કહેવાં: આગળની (આગલી) વાત, પાછળની (પાછલી) તવારીખ, પોરનો ઉનાળો, ઉપરનો ગોખલો, હેઠેની શીડી, પાસેનો ઓરડો વગેરે.

માત્ર, ફક્ત (તેમજ ‘જ’ ને કોઈવાર કેવળ) ન્યારે નામની સાથે હોય ત્યારે વિશેષણ છે:—માત્ર નગીનદાસ, ફક્ત તું; (હું જ, તે જ, નગીનદાસજ વગેરે); પણ ન્યારે વિશેષણ કે ક્રિયાપદની સાથે સંબંધ રાખે ત્યારે ક્રિયાવિશેષણ ગણાય:—માત્ર ચાર, ફક્ત બોલી જાઓ,

એ કેવળ મૂર્ખ છે; એકજ, કરવુંજ—એમાં ‘જ’ ભાર કે (આગ્રહ) અતાવે છે, માટે નિશ્ચયદર્શક ક્રિયાવિશેષણ છે.

પણ, સુદ્ધાં, એ, બી, ન્યારે ‘પણ’ ના અર્થમાં આવે ત્યારે ક્રિયાવિશેષણ છે:—હું પણ, તમે સુદ્ધાં, તુંએ, તેબી,; (હુંઓ, તુંય, આમાં ઓ ને ય પણ ક્રિયાવિશેષણ (એ) જેવા છે).

નામયોગી.

૧૬૦. ઉપયોગ—નામ કે નામતરીકે વપરાયલા શબ્દોની પાસે આવી, તેનો ક્રિયાપદ વગેરેની સાથે, ઠેકાણું, વખત, કારણ વગેરેનો સંબંધ અતાવે છે.

ઠેકાણું અતાવનાર—અગાડી, અંદર, આગળ, આસપાસ, ઉપર, કને, તળે, નીચે, પર, પછાડી, પાછળ, પછવાડે, પાસે, પૂઠે, પૂઠળ, અહાર, મધ્યે, માંહે-મોઝાર, લગોલગ, વચ્ચે, વચ્ચોવચ્ચ, વાંસે, સમીપ, સંમુખ, સામે, સામા, સાથે, સોડે, દારે. હેઠે, હેઠળ.

વખત અતાવનાર—અગાડિ, અગાડી, આગળ, પછી, પછાડી, પછવાડે, પછાત, પાછળ, પૂઠે, પૂઠળ, પહેલાં, વાંસે.

(ઠેકાણું અને વખત અતાવનારા ધણા નામયોગી અવ્યયો, ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાય છે.)

અભાવ (ખાતલ)—વગર, વણ, વિના, સિવાય, પાખે, ઉપરાંત. કારણ—કારણ અતાવનાર—કરીને, થકી, લીધે.

નિમિત્ત—અર્થે, કાળે, વારતે, માટે, નિમિત્તે.

સંબંધ—વિષે, સંબંધી, સંબંધે. અવેજ—ખદલો—ખદલે, સાટે. સાધન—ચતે, વડે, મારફતે, હસ્તક, દ્વારા.

સાહિત્ય—સમેત, સહિત, સોત, સુદ્ધાં.

દિશા (અતાવનાર)—ગમ, ગમી, ભણી, તરફ.

રીતિ—પેઠે, ગોડે, માફક. મર્યાદા—છેડું—પર્યંત, લગી, સુધી.

*વગર, વણ, વિના, બિન વગેરે નામયોગી નામની પૂર્વે આવીને સામાસિક શબ્દ સાધિત કરે છે. એવા શબ્દો ધણુંકરીને ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે; માટે એમાંથી નામયોગી જુદો પાડવો નહિ, પણ એમાં ક્રિયાવિશેષણનો અર્થ રહેલો છે એટલે એને પદ્મચ્છેદમાં ક્રિયાવિશેષણ કહેવા:—જેવાં કે—વગરજેવેજેવે, વણ-માગે, વિણઅપરાધે, વિનાકારણ—(કારણે), બિનતકરારે, વગરકહાં, વગરવાંકે, વગર હરકતે વગ.

૧૬૧. નામયોગી અવ્યય મૂળે નામ છે; તેથી જે શબ્દની સાથે તે જોડાયલા હોય તે જઙ્ઘી વિભક્તિમાં હોય છે; અને ધણું કરીને ના, ની, કે ને, આ ત્રણમાંથી કોઈ પ્રત્યય આવે છે.

૧૬૨. ધણું કરીને નર કે નાન્યતર નામ પરથી થયલા જેવા નામયોગીની પૂર્વે ના, નર કે નાન્યતર નામની સાથે સાતમીનો પ્રત્યય 'એ' આવીને થયલાની પૂર્વે ને (જઙ્ઘી સાથે સાતમી), અને નારી જાતિનાં નામ જેવા નામયોગીની પૂર્વે ની આવે છે. આ પ્રત્યય કેષ્ઠવાર વપરાય છે અને કોષ્ઠવાર અધ્યાહાર રહે છે.

જેની પૂર્વે ના આવે એવા—કરતાં, વડે, વતે, વગર, વિના, સમૈત, સહિત, સંબંધી, સિવાય, (સોત, સુદ્ધાં).

જેની પૂર્વે, ની આવે એવા—જોડે, નીચે, પછવાડે, પાછળ, પાસે, પૂઠે, પૂઠળ, પૂર્વે, પેઠે, બહાર, મધ્યે, માંહે, વચ્ચે, સાથે, હેઠે. આ સિવાયના મીજાઓની આગળ પણ ની આવે છે, અને કોઈ ની ને બદલે, આમાંના કોઈની સાથે ના પણ વાપરે છે.

જેની પૂર્વે ને આવે એવા—અર્થે, કાજે, કારણે, બદલે, માટે, લીધે, વાસ્તે, વિષે, સાટે. સાર.

કરીને અને (વતી)—એની આગળ ત્રીજનો પ્રત્યય એ આવે:—હાથે કરીને, તેણે કરીને, (ચપ્પુએવતી—ચપ્પુવતી) આમાં 'કરીને, ખર્ચે—જોતાં 'એ' પ્રત્યયનો ભાગ ગણાય.

પદ્મછેદને લગતી સૂચના.

ધણાખરા ઠેકાણું ને વખત બતાવનાર નામયોગી, ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાય છે; માટે જ્યાં નામ કે સર્વનામની સાથે આવેલા હોય ત્યાં નામયોગી:—જેમકે 'તે મારી ઉપર છે,' હું જીનની અગાડી આવ્યો,' અને નામની સાથે નહિ આવતાં, માત્ર ક્રિયાપદનો વખત કે ઠેકાણું બતાવે ત્યારે ક્રિયાવિશેષણ કહેવાય:—'હું ઉપર બેઠો છું,' 'તે અગાડી આવ્યો.'

નામયોગીને જઙ્ઘીનો પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે તે વિશેષણ જેવા ગણાય:—બાન—વિનાનો છોકરો, ઘર—ઉપરનાં માણસો.

ઠેકાણું અને વખત ખતાવનાર ક્રિયાવિશેષણમાં જગા કે વખતનાં નામ જેવા અર્થે રહેલો, તેથી એની સાથે નામયોગી વપરાય છે:—ત્યાં આગળ, હવેપછી, હાંમુધી, અત્યાર લગી વ૦; આમાં નામયોગીને જુદાં લેવાય તો આગલા ક્રિયાવિશેષણને ‘નામ તરીકે વપરાયલો, સંબંધાર્થે પછી’ કહેવાય; અથવા એકને સાથે ક્રિયાવિશેષણ પણ કહેવાય.

ઉભયાન્વયી.

૧૬૩. ઉપયોગ—ઉભયાન્વયી અવ્યય ઘણું કરીને બે વાક્યને જોડે છે. બે શબ્દને જોડે ત્યાં બે વિચાર જુદા પાડી બે વાક્ય બનાવી શકાય:—જેમકે ‘રામદાસ ને લાલભાઈ આવ્યા હતા’=‘રામદાસ આવ્યો હતો અને લાલભાઈ આવ્યો હતો.’ કોઈવાર એવો અર્થ હોય છે કે બે વગર ક્રિયા શોભે નહિ કે થાય નહિ, ત્યાં જુદાં વાક્યો બને નહિ:—જેમકે “બે ને બે ચાર થાય” (એમાં ‘ને’ એક વાક્યમાં બે શબ્દને જોડે છે), (અને ‘બે ને બે’ એ આખું ‘થાય’ નો કર્તા લેવાય.

૧૬૪. ઉભયાન્વયી જુદા જુદા પ્રકારના સંબંધ ખતાવે છે. તે ઉપરથી એના મુખ્ય ૫ પ્રકાર કર્યા છે:—સમાનાર્થદર્શક, ભિન્નાર્થદર્શક, કારણદર્શક, પરિણામદર્શક, સંકેતદર્શક; વળી વાક્ય-વર્ધકને પણ એક મુખ્ય પ્રકારમાં લઈએ તો ૬ થાય.

૧. સમાનાર્થદર્શક—બે સરખી પંક્તિના વિચારને જોડે છે તે:—અને, ને, તથા, વળી, બીજું, વ૦ એના બે પેટાવર્ગ પડે.

સંગસૂચક—અને, તથા, ને, એક વિચારની સાથેજ વળગેલો બીજો વિચાર—એ બેની વચ્ચેમાં વાક્યયોગી આવે છે:—જાઓ અને વહેલા આવો.

વિશેષાર્થદર્શક—વળી, વળતી, હવે, પછી, પાછું, ત્યારબાદ, બીજું, એ ઉપરાંત. (એક વાતની સાથે કંઈ બીજું કહેવું એવે અર્થે વપરાય છે).

૨. ભિન્નાર્થદર્શક—બે જુદા અર્થના વિચારને જોડે છે તે:—એના પણ બે પેટા વર્ગ છે.

વિકલ્પસૂચક—કિંવા, વા, અથવા, અગર, કે, યાતો.

વિરુદ્ધાર્થસૂચક—પણ, પરંતુ, સામું, ઉલટું, તથાપિ, તોપણ, તેજતાં તેમજતાં, એમજતાં, બાકી, વ૦.

૩. વાક્યવર્ધક—કે, જે (કોઈનું કહેવાનું કે બોલવાનું શરૂ થતાં, કે કોઈનું કહેલું કે બોલેલું શબ્દશબ્દ ફરી પાછું બોલતાં વપરાય છે તે):—તેણે કહ્યું કે ‘તમે ક્યારે આવશો?’ તમારા મનમાં એવું છે જે દેવજીની ક્ષમા માગવી જોઈએ.

૪. કારણદર્શક—એક વાક્યના વિચારનું કારણ બીજા વાક્યમાં છે એવે અર્થે વાક્યને જોડે છે તે:—કારણકે, કારણજે, કેમકે, કેમજે, કાંકે, કાંજે, શામાટેજે, એટલામાટેકે, વગેરે.

૫. પરિણામદર્શક—બીજા વાક્યમાં પહેલા વાક્યનું પરિણામ છે એવે અર્થે બે વાક્યને જોડે છે તે:—માટે, તેમાટે, તેઉપરથી, તેથી, તેથીકરીને, એમાટે, એટલામાટે, એઉપરથી, એથી, એથીકરીને, એટલે વગેરે.

૬. સંકેતબોધક—બીજા વાક્યના વિચારનું ધોરણ પહેલાની શરત ઉપર રહેલું છે એવે અર્થે બે વાક્યને જોડે છે તે:—અહાવાં ઉભયાન્વયી ઘણુંકરીને જોડકાં હોય છે તેને પૂર્વાપર વાક્યયોગી કહે છે. તેમાં પહેલા અધ્યાહાર રહે પણ બીજા તો આવેલા જોઈએ:—જે-તો, જોકે-તોપણ, અગરજે-તોપણ, ન્યારે-ત્યારે, જેમ-તેમ, જેવો-તેવો-કે તરત, કદાચ-તોપણ, આમકરીને-કે તરત વગેરે. નહિતો, નીકર, બાકીતો-એકલા વપરાય છે; (એ વિરુદ્ધાર્થદર્શકમાં ગણાય).

વિશેષસૂચના—તો, એ વાક્યમાં કોઈ શબ્દની સાથે આવી વિવિધ અર્થ દર્શાવે છે:—‘હું તો આવ્યો,’ ‘બોલ તો ખરો,’ ‘મારાથી એવું બોલાયું તો ખરું’ વગેરે; અહાવાં વાક્યોમાં મારીમચરડીને જે આવે એવું એનું સંબંધી વાક્ય બનાવી, તો ને વાક્યયોગી કહેવા ધરાય; પરંતુ સંસ્કૃતમાં તુ જે આ અર્થે કેવળ ક્રિયાવિશેષણની પેઠે વપરાતો અવ્યય છે તેનો એ અપભ્રંશ છે; માટે જે નો સંબંધ ન હોય ત્યાં તો ક્રિયાવિશેષણ લેવાય.

વળી કોઈવાર આ તુ નો તે થયેલો જણાય છે; ત્યાં એને તો જેવો ગણી, ક્રિયાવિશેષણ લેવો:—એમ તે (=તો) કેમ ચાલે. તું તે કાણુ ?

વિશેષ ચેતવણી—કેટલાંએક નામયોગી, ક્રિયાવિશેષણ અને ઉભયાન્વયી, એકસરખા રૂપનાં છે; માટે નામસાથે હોય ત્યાં નામયોગી, ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે ત્યાં ક્રિયાવિશેષણ, અને એ વાક્યને જોડે ત્યાં ઉભયાન્વયી, એમ ઓળખી કાઢવાં:—જેમકે ‘તારા પછી કેમ આવે છે; ‘તું પછી આવજે’ ‘તે વાંચીને બેસી ગયો; પછી પાછો ઉભો થઇને બોલવા મંડ્યો.’

ઉદ્દગાર (કેવળપ્રયોગી).

૧૬૫. ઉપયોગ—હર્ષ, શોક, ગભરાટ, આશ્ચર્યતા, તિરસ્કાર, આશિષ વગેરે મનમાં એકાએક થઈ આવતો ઉછાળો બતાવવાને, વાક્યમાં બીજા શબ્દની સાથે સંબંધ ન રાખતાં છૂટાજ વપરાય છે. પદચ્છેદમાં એને સાધારણ રીતે કેવળપ્રયોગી અવ્યય કહે છે.

એના વિવિધ અર્થ પ્રમાણે ભાગ પાડી નીચે આપ્યા છે:—

હર્ષ (ની સાથે સંતોષ—સુખ,—હાસ, હાસહાસ; આહા; અહા, વાહ, વાહવાહ.

શોક (દુઃખ)—અં, ઉં, આં, અરે, અરેરે, અરેઅરે, ઓરે, ઓહો, હેં, ઓય, ઓયરે, ઓયઓય, હાય, હાયહાય, હાયરે.

ગભરાટ—હાયહાય, અરરર, હાયરે—આપ વં.

આશ્ચર્યતા—ઓહો, અધધધ, આપરે, મારે, હેં, આહા, વાહ, વાહવાહ, ઠીક, વાહરે વં; (આશ્ચર્યતાની સાથે કોઈવાર શક અને કોઈવાર નિશ્ચય બતાવનાર) ખરે, ખરેખાત, ખરેખર, નક્કી, નિશ્ચય, બેશક વં.

તિરસ્કાર—થુ; છી; મેર, છી, છટ્, છીટ્, હત્, ઉં; અં; ધિક્, ધિક્ધિક્, ફટ્, ફટ્ફટ્, પોષસિ, વાર્વાર, સુપ, બસ, વં.

આશિષ (ની સાથે સંતોષ અને હર્ષ)—ભલે, ઠીક, શાખાસ, વાહવા, ધન્ય, ધન્યધન્ય, કત્યાણુ, જયજય, વં.

સૂચના—આમાંના ધણાખરા એકનાએક શબ્દો, જુદે જુદે અર્થે વપરાય છે, માટે અર્થ પ્રમાણે જુદા જુદા વર્ગમાં લેવાય.

ચેતવણી—કેટલીકવાર નામ વગેરે શબ્દો ઉદ્દગાર તરીકે વપરાયલા હોય ત્યાં તેનો વાક્યમાં સંબંધ નહિ હોય, એટલે તેને પદચ્છેદમાં

કેવળપ્રયોગીજ કહેવા; વળી નામની આપતમાં સંબોધનનો અર્થ નહિ હોય ત્યાં ઉદ્દગારને સંબોધન વિભક્તિમાં લેવો નહિ: જેમકે 'અરે રામ ! તું મને દુઃખમાંથી છોડવ' એમાં રામ એ સંબોધન છે; પણ અરે રામ ! આ શું થઈ ગયું ! એમાં 'અરે રામ' એ કેવળપ્રયોગી અવ્યય જેવો છે, કારણ કે સંબોધનનો અર્થ નથી. અહાવા નામને ઉદ્દગારાર્થે પ્રથમ વિભક્તિમાં લેવાય. (જેવું પાનુ ૩૩—વિભક્તિ).

અરે રામ, શિવશિવ, હરીહરી, અરેઆપ, આપરે, મારે. બોલાઇરે વગેરે શબ્દોમાં લાચારીનો અર્થ રહેલો છે. કારણ કે કેવળ લાચારીથી માણસનું વલણ કોઈ મદદગાર (પરમેશ્વર કે સગાં સંબંધી) તરફ થઈ, સ્વાભાવિક રીતે અહાવા શબ્દો બોલાય છે.

કોઈવાર આશ્ચર્યતા(ની સાથે કોધાવેશ)ના અર્થમાં—શો ગજબ, શો કોપ, શી વાત, આતો શું.

લાચારી (નિરપાયપણું)—ખેર, છો, હશે, લાચાર, લાઈલાજ, નસીબ, ભવિષ્ય, કિસ્મત, ભાવિ, લખ્યાલેખ વગેરે.

હચ્કારો ને બુચ્કારો—ખોલવામાં ના કહેતાં હચ્ચ એવો ઉચ્ચાર વાપરે છે તેમજ હા કહેતાં બુચ્ચ-બુચ્ચ એવો ઉચ્ચાર વાપરે છે, એ ઉચ્ચારણને હચ્કારો ને બુચ્કારો કે મુચ્કારો નામ અપાય. (એ નકારવાં ને સ્વીકારવાં ક્રિયાવિશેષજી જેવા છે).

નીચેના મનોયતનમાં આપેલાં વાક્યોમાંથી દરેક જાતના અવ્યય બતાવેા, અને તેના ઉપયોગ કહેા.

મનોયતન ૯ મો.

તમારે માટે હું માળે આવતો હતો, પણ કહેરા આગળ ઠોકર વાગી તે નીચ પડ્યો. ૨ તેણે એવું પણ કીધું કે માર ખાતો તો ખેર, પણ હું પણ બ્રાહ્મણ ક્યારે કે ચાલતાં સુધી એને જીપીને ખેસવા ન દઉં. ૩ તમે વહેલા આવશો તો ઠીક, નહિ તો પછી પરતાશો. ૪ ઓ! અમણાં તમારી પાછળ આવ્યો. ૫ પહેલાં મારે ત્યાં આવજો. ૬ કેમ! તેને અહિંયાં નહિ જઈ? ૭ છાનામાના હું કહું તેમ કરોળી. ૮ ઠીક સમજ્યો, એમ તો એમ. ૯ ત્યારે તમે તો નહિ આવનાના કે? ૧૦ તુંજ આવજોની બાઈ, વળી કેમ બમ્મ્યો? ૧૧. હાલમાં જેમ છે તેમજ રહેવા દો, આગળ થઈ રહેશે. ૧૨ તું તે કેવો માણસ? જાની, હું આ આવ્યો.

*ના કહેતાં (અહ:૨-૬) અને હા કહેતાં (હ:૨-૬) અહાવા ઉચ્ચારો પણ બોલવામાં વપરાય છે.

પદ્મછેદ—તેની રીત, કઠિણ શબ્દો, નમુના.

૧૬૬. પદ્મછેદ—વાક્યના દરેક શબ્દને જુદો લઈ વ્યાકરણના સંબંધમાં તેને લગતી સઘળી બાબત કહેવી એનું નામ પદ્મછેદ કરવું અથવા વ્યાકરણ કરવું.

(૧) શબ્દના વર્ગ સારી રીતે ઓળખવા એ પદ્મછેદનો મૂળ પાયો; એની સાથે, નામ, સર્વનામ અને વિશેષણના પ્રકાર તથા, તેની જાતિ, વિભક્તિ ને વચન કહેવાં એનું નામ સાદું પદ્મછેદ.

(૨) શબ્દોના વર્ગ તેના પ્રકાર, નામ વગેરેની જાતિ વિભક્તિ વચન, ક્રિયાપદનો મૂળ, ભેદ, અર્થ, કાળ, પ્રયોગ વગેરે, તથા અવ્યયના પ્રકાર અને એ સર્વનો વાક્ય સંબંધ બતાવવો એનું નામ સંપૂર્ણ પદ્મછેદ.

સંપૂર્ણ પદ્મછેદ કરવાની રીત.

નામ—નામની સાથે તેનો પ્રકાર, જાતિ, અર્થસહિત વિભક્તિ તથા વચન અનુક્રમે કહી, પછી તેનો વાક્યસંબંધ કહેવો.*

સર્વનામ—નામ પ્રમાણે.

વિશેષણ—વિશેષણનો પ્રકાર કહી, પછી તેના વિશેષ્ય(ફલાણ્ય)પ્રમાણે જાતિવચન એમ કહેવું; અથવા વિશેષ્ય કહી, જાતિવચન છૂટાં કહેવાં.

ક્રિયાપદ—ક્રિયાપદનો વર્ણ, મૂળ, ભેદ, અર્થ, કાળ, પુરૂષ, જાતિ, વચન, અને તેનો કર્તા, કર્મ ને ક્રિયાનાય કહી, પછી પ્રયોગ કહેવો.

અવ્યય—અવ્યયનો, અર્થ, અને વાક્યનો સંબંધ કહેવો.

વિશેષ સૂચના:—ગુજરાતી ભાષાનું વલણ એવું છે કે કર્તા, કે કર્મ તરીકે આવતા સર્વનામ શબ્દો, ધણાખરા અધ્યાહાર રહે છે; એ ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી કે સંબંધ જોઈને કહેવા:—જેમકે ‘તમે કહ્યું હતું કે કાલે આવીશું અને નહિ આવ્યા તેથી ધણો દીલગીર છું’—એમાં રૂપ અને સંબંધ જોતાં ‘આવીશું’ નો કર્તા ‘અમે,’ ‘આવ્યા.’ નો કર્તા ‘તમે,’ અને ‘છું’ નો કર્તા ‘હું’—એ પ્રમાણે અધ્યાહાર સર્વનામો છે. તેમજ ‘તે’ ‘એ’ એવા, શબ્દ, ‘કહે’ ‘બોલ’ વગેરે સકર્મક ક્રિયાપદની સાથે ટૂંકાં વાક્યોમાં હમેશાં અધ્યાહાર હોય છે. વખતે ‘કહેવાનું’ કે ‘બોલવાનું’ એ—કર્મ, એમ કહેવાય.

*દરેકમાં બરાબર રીતે બોલવાની રીત, નમુના વાંચ્યાથી માલમ પડશે.

કવિતાનું પદ્યછંદ કરતાં પહેલાં, તેનાં એક બે ચરણ કે ન્યાં એક પૂર્ણ વિચાર પૂરા થતો હોય ત્યાં સુધીના ભાગ લઈ, તેને ગદ્યના વાક્યના રૂપમાં મૂકવું; એમ કરવાથી વિભક્તિ વગેરેના પ્રત્યયો ન્યાં ન્યાં ઘટતા હશે ત્યાં આવશે; તેમજ કોઈ પડતા મૂકેલા શબ્દો પણ લાવવા પડશે. પછી તે પ્રમાણે પડતા મૂકાયેલા શબ્દ, પ્રત્યયો ધ્યાનમાં લઈ, બધા શબ્દો યોગ્ય સ્થાનમાં મૂકી, પદ્યછંદ કરવું:—‘કરવું શું સરજી અહિં’=અહિં સરજીને (આપણે) શું કરવું; ‘નાખું બેઠું તેની દીશ’=તેની દિશાએ (તેણીએ) બેઠું નાખું; ‘મુખ વર્ણવ્યું નવ જાન’=મુખે વર્ણવ્યું જાન નહિ ‘કવિ ક્યમકરી વર્ણવે, (જો એ=જ્યારે એ) કહેતાં હારે ગિરા નાગભૂપ’ =કવિ (તેનું)રૂપ ક્યમકરી વર્ણવે, (જો એ=જ્યારે એ) કહેતાં ગિરા (અને) નાગભૂપ હારે (તો).

એટલે, કરીને, નામે, નામનો, છતાં, થયાં, આદિ=આદિક, ઈત્યાદિ વગેરે—ને લગતી સૂચના.

એટલે—આગલા શબ્દનો અર્થ સમજાવવાને વપરાયેલો હોય તો એ ‘સંયોજક શબ્દ’ ઉભયાન્વયી અત્યય જેવો છે; એની પૂર્વેના શબ્દ એની પછીના શબ્દને સમાન (વિભક્તિમાં આવે:—કૂપ. એટલે કુવે).

કરીને—એ ‘નામે, નામનો’ એવો અર્થ બતાવવાને કોઈ નામની સાથે આવે ત્યારે, અવ્યય કૃદંત સંયોજક તરીકે વપરાયેલો છે, અને બે નામને સમાન વિભક્તિએ બેડે છે:—મોતી કરીને એક છાકરો હશે તે વ.

નામે-નામનો (સં. નામ્ના)—આ ત્રીજી અને છઠ્ઠી વિભક્તિનું નામ, પછીના નામથી સાથે વિશેષણ જેવે સંબંધે આવી, તેને અને પૂર્વેના નામને સમાન વિભક્તિએ બેડે છે:—રામદાસ નામે છાકરો-લાલા નામના છાકરાને વ.

છતાં—છ ધાતુ ઉપર તાં પ્રત્યય આવીને અવિકારી કૃદંત જેવો થાય છે; અને તે ઘણીવાર ઉભયાન્વયી તરીકે વપરાય છે:—હું બોલ્યો ‘છતાં’ તારાથી.

*કરીને—આ રૂપને ‘કરવું’ ક્રિયાપદ સાથે નહિ પણ ‘કહેવું’ સાથે સંબંધ હોય એમ લાગે? ‘કશું’ ને બદલે અવર ભાગના સોડો ‘કીધું.’ (‘કર નો ભૂતકાળ) પણ વાપરે છે, ‘મैं તમને કશું’ ને બદલે ‘मैं तमने कીधुं.’ આ ઉપરથી ‘કરીને’ એમાં (કહીને-કહેવાઈને-કહેવાતો) એવા અર્થનો ભાસ હોય?

કરીને—‘ખાઈ કરીને’ આવજે=ખાવું વગેરે કામથી પરવારીને આવજે—એમાં ‘કરી’ નો છૂટો અર્થ નથી, આખો સંયુક્ત સંબંધક ભૂતકૃદંત કહેવાય.

રહેવાયું નહિ; તારી પાસે માણસ (છે-હતાં) છતાં તું ખેરાયો; પણ જ્યારે માત્ર અસ્તિત્વનો અર્થ બતાવવાને કોઈ નામ કે સર્વનામની સાથે આવે છે ત્યારે એને વર્તમાન કૃદંત તરીકે લેવો, અને તે નામ કે સર્વનામને એનો કર્તા જેવો ખણી કેવળપ્રયોગી પ્રથમામાં લેવાય:--હું 'છતાં' (છતે) તારે બોલવાની શી જરૂર? શાલા 'છતાં' પનોતી? કોઈવાર નામયોગી જેવો થઈ, આજળના નામ સાથે સંબંધ રાખે છે:--મારા બોલવા છતાં તારે બોલવું પડયું. કોઈવાર વિકારી વિરોધણ તરીકે પણ વપરાય છે:--છતે છાકરે આટલું દુઃખ; છતાં માણસે જાતે કામ કરવું પડે છે; છતી બાયડીએ હાથે રાંધવાનું વગેરે.

થયાં--આ જૂતકૃદંતનું ૩૫ અવિકારી છે, અને કોઈ પણ જાતિના નામની સાથે એજ રૂપે વપરાય છે:--તે 'દશ મિનિટ થયાં' ઉભો છે, હું 'દશ વરસ થયાં' બહુ છું. તું 'કેટલા દહાડા થયાં' માંદો છે? આની રીતે એ કૃદંત, આજળના નામની સાથે નામયોગીને સંબંધે વપરાયલો છે (એ નાન્યતર બહુવચન ૩૫ નથી પણ સાતમીના (આં) પ્રત્યયથી થયેલું અવિકારી ૩૫ જેવું છે).

કેટલાક જૂતકૃદંત 'શાપ' કે 'જાળ' ને અર્થે વિરોધણ જેવા, સંપ્રોધન નામની પેઠે છૂટા વપરાય છે, (સકર્મક હોય તો તેમાં સહાય રહેલો છે):--પીટયા, રડયા, છૂંદ્યા, મુઆ વગેરે.

'આદિ' 'આદિક' કોઈ નામની સાથે આવે છે ત્યારે, 'તેને આદિકે લઈને બીજા' એટલે 'તે અને તેવા બીજા' એવો એનો અર્થ થાય છે. ('આદિ' પ્રાકૃત શબ્દોની સાથે સંધિ કરી લખવો ઠીક નથી પણ છૂટો લખવો:--'અથાદિ, મનુષ્યાદિ' સારા લાગે; પણ 'ધોડાદિ, માણસાદિક' એ કાનને સારા લાગે નહિ. 'ઈત્યાદિ' 'વગેરે'--આ અન્યયશબ્દો ધણા દાખલારૂપે શબ્દો કલા પછી, કે વાક્યને અંતે આવે છે.

નમુના--૧. બાપુભાઈ ડાહ્યો છાકરો છે.

બાપુભાઈ--વિશેષનામ, નરજાતિ. કર્તાથે પ્રથમાનું એકવચન;

'છે' ક્રિયાપદનો કર્તા અને ક્રિયાનાથ.

ડાહ્યો--વિકારી ગુણવાચક વિશેષણ, એનો વિશેષ્ય 'છાકરો.'

છાકરો--સામાન્યનામ, નરજાતિ, ('બાપુભાઈ' ને સમાન) ક્રિયાપૂરણી

અર્થે પ્રથમા; 'છે' ક્રિયાપદનો ક્રિયાપૂરણી.

છે--અકર્મક ક્રિયાપદ, 'હો મૂળ, મૂળભેદ' નિશ્ચયાર્થ વર્તમાનકાળ, ત્રીજે પુરુષ, એકવચન; એનો કર્તા અને ક્રિયાનાથ 'બાપુભાઈ,'

અકર્મક, કર્તારિપ્રયોગ.

૨. તેણે બધા પાઠ કીધા છે.

તેણે—પુરુષવાચક સર્વનામ, ત્રીજો પુરુષ નરજાતિ, કર્તાથે તૃતીયાનું એકવચન, 'કીધા છે' ક્રિયાપદનો કર્તા.

બધા—બધાર્થ વિશેષણ, એના વિશેષ્ય 'પાઠ' પ્રમાણે જાતિ વ૦.

પાઠ—સામાન્યનામ, નરજાતિ, કર્માથે દ્વિતીયાનું બહુવચન; 'કીધા છે' ક્રિયાપદનો કર્મ અને ક્રિયાનાથ.

કીધા છે—સકર્મક ક્રિયાપદ, 'કર' મૂળ, મૂળભેદ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતવર્તમાનકાળ, નરજાતિ, ને બહુવચન; 'તેણે' કર્તા, 'પાઠ' કર્મ અને ક્રિયાનાથ; સકર્મક કર્મણિ પ્ર૦.

૩. આપાએ મને તેજ ઘડિયાળ આપવાનું કહ્યું હતું.

આપાએ—સામાન્યનામ નરજાતિ, કર્તાથે તૃતીયાનું એકવચન; 'કહ્યું હતું' ક્રિયાપદનો કર્તા.

મને—પહેલો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, સંપ્રદાનાથે ચતુર્થાનું એકવચન; 'આપવાનું' કૃદંતનો અનુપરચ કર્મ.

તે—દર્શક વિશેષણ, એનો વિશેષ્ય 'ઘડિયાળ.'

જ—નિશ્ચયદર્શક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

ઘડિયાળ—સામાન્યનામ, નારીજાતિ કર્માથે દ્વિતીયાનું એકવચન; 'આપવાનું' કૃદંતનો ઉપરચ કર્મ.

આપવાનું—લવિષ્યકૃદંત, સામાન્યકૃદંત-નામ તરીકે વપરાયેલો; કહ્યું હતું' ક્રિયાપદનો કર્મ અને ક્રિયાનાથ.

કહ્યું હતું—સકર્મક ક્રિયાપદ, 'કહે' મૂળ મૂળભેદ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વભૂતકાળ, નાન્યતરજાતિ. એકવચન, 'આપાએ' એ કર્તા, 'આપવાનું' એ કર્મ ને ક્રિયાનાથ, સકર્મક કર્મણિપ્રયોગ.

૪. કહેવું એ તો સહેલ છે.

કહેવું—સામાન્યકૃદંત નામ, 'એ' ને સમાનાર્થે પ્રથમા વિભક્તિ.

એ—દર્શક સર્વનામ, નાન્યતરજાતિ, કર્તાથે પ્રથમાનું એકવચન, 'છે' અધ્યાહાર ક્રિયાપદનો કર્તા અને ક્રિયાનાથ.

તો—નિશ્ચયદર્શક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

સહેલ—અવિકારી ગુણવાચક વિશેષણ, એનો વિશેષ્ય 'એ'—('છે' અધ્યાહાર ક્રિયાપદનો ક્રિયાપૂરણી).

૫. કાળિદાસ એક ઘણો નામાહિત કવિ થઈ ગયો.

કાળિદાસ—વિશેષનામ, નરન્નતિ, કર્તાથે પ્રથમાનું એકવચન, 'થઈ ગયો' ક્રિયાપદનો કર્તા અને ક્રિયાનાથ.

એક—સંખ્યાવાચક અમુક સંખ્યાથે વિશેષણ. એનો વિશેષ્ય 'કવિ.'

ઘણો—અઘ્રીથે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય; એ 'નામાહિત' વિશેષણના અર્થમાં વધારો બતાવે છે.

નામાહિત—અવિકારી ગુણવાચક વિશેષણ, એનો વિશેષ્ય 'કવિ.'

કવિ—સામાન્યનામ. નરન્નતિ. ('કાળિદાસ' ને સામાન) ક્રિયાપૂરણી અર્થે પ્રથમા; 'થઈ ગયો' ક્રિયાપદનો ક્રિયાપૂરણી.

થઈ ગયો—અકર્મક સંયુક્ત ક્રિયાપદ, 'થા-થઇળ મૂળ. મૂળભેદ. નિશ્ચયાથે જ્ઞાનકાળ, નરન્નતિ. (ત્રીજો પુરુષ) ને એકવચન; 'કાળિદાસ' એ કર્તા ને ક્રિયાનાથ, અકર્મક કર્તરિપ્રયોગ.

૬. મારાથી જરા અઢેલીને બેસાય છે ખરૂં.

મારાથી—પહેલો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય-(નર કે નારી-અનિશ્ચિત) નતિ, કરણાથે પંચમીનું એકવચન.

જરા—અધ્ધાથે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય, 'બેસાય છે' ના અર્થમાં વધારો બતાવે છે.

અઢેલીને—સંબંધકબૂતકૃદંત, રીત બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયેલો.

બેસાય છે—અકર્મક ક્રિં, બેસ મૂળ. શક્યભેદ, નિશ્ચયાથે દિત્વવર્તમાન-કાળ, નાન્યંબળં. ત્રીજો પુરુષ, એકવચન ક્રિયાપદનો ભાવ. 'બેસવાનું' એ કર્તા ને ક્રિયાનાથ, ભાવે પ્રયોગ.

ખરૂં—સ્વીકારવાચક ક્રિં વિં નિશ્ચયદર્શક તરીકે વપરાયેલો વં

૭. એ વાત (તમારે) અને કહેવી જોઈતી હતી.

કહેવી જોઈતી હતી—સંયુક્ત ક્રિયાપદ-સકર્મક, 'કહે' મૂળ, મૂળભેદ, નિશ્ચં. વર્તમાનબૂતં નારીં એક વં, 'તમારે' અધ્ધાહાર કર્તા. 'અને' અનુપરસ્થકર્મ, 'વાત' ઉપ-સ્થકર્મ અને ક્રિયાનાથ, સકર્મક કર્મણિ પ્રયોગ.

(ફૂડું ભેતાં):—'કહેવી' —એ સામાન્યકૃદંત, 'જોઈતી હતી' નો સહકર્તા અને ક્રિયાનાથ; અને 'જોઈતી હતી'—એ અપૂર્ણ ક્રિયાપદ યુક્ત ધાતુના સહભેદ યુજ્યસેનો અપભ્રંશ) સહભેદે સકર્મક વં; આમ ભેતાં 'તમારે'ની વિભક્તિ અતુર્થો એમ કોઈ ગણે છે).

વિરામચિહ્ન.

૧૧૭. વિરામચિહ્ન.—વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ જણાવવાને માટે તેમાં વચ્ચે વચ્ચે, ઓછા વસો શ્વાસ મૂકવાની (અટકાવની) જરૂર પડે છે; આવી રીતે અટકવાના જે વિગ્રામરચણો તે દર્શાવવાને માટે જે ચિહ્ન (નિરાનાઓ) વપરાય છે તેને વિરામચિહ્ન કહે છે. એમાંનાં મુખ્ય નીચે આપ્યાં છે.

, અદ્વવિરામ (લઘુવિરામ)—વાક્યના કોઈ અમુક ભાગે ‘એકબીજીથી જુદા પાડવાને વચમાં જે રહેજ અટકવું પડે તેનું ચિહ્ન:—કેટલાંક સાંધાં, જેવાકે કાણી, ઘુટણ, ને ઘુટી તો મળજરાની પેડે વળે છે.’

; અર્ધવિરામ (ગુરૂવિરામ)—ખે પૂર્ણ વિચારની વચ્ચે અદ્વવિરામ કરતાં વધારે અટકીએ, પણ એક શ્વાસ મૂકી ન હેતાં, પાછો બીજે વિચાર જણાવવો એવી રીતે અરધું અટકવાનું ચિહ્ન.

: વૃદ્ધિવિરામ—એક પૂર્ણ વિચારને પાછો બીજી રીતે દર્શાવતાં, કે તેને લગતી તેવીજ બાબતો કહેતાં, વચમાં ધણો શ્વાસ મૂકીએ, પણ એક મૂકી ન હેતાં બીજું શરૂ કરવું એવું બતાવનાર ચિહ્ન.

. પૂર્ણવિરામ (અંત્યવિરામ)—એક આખો વિચાર કહી રહ્યા પછી પૂરેપૂરો શ્વાસ મૂકી દેવો એવા અર્થનું ચિહ્ન.

? પ્રશ્નચિહ્ન—પ્રશ્નરૂપ વાક્યને અંતે મૂકવાનું ચિહ્ન:—‘શું કરો છો?’ —જાણવાક્ય પ્રશ્નરૂપ છતાં, આ ચિહ્ન મૂકાતું નથી:—તેણે પૂછ્યું કે તમે કયાં જાઓ છો.’

! ઉદ્ગારચિહ્ન—આશ્ચર્યતા વળે તેનું ચિહ્ન:—ઓહો! આ તે શું!

— લઘુરેખા—ખે પદને એક જેવા બતાવવાનું ચિહ્ન. આ લઘુરેખા શબ્દોને છૂટા પાડતાં, વિચલરેખા તરીકે પણ વપરાય.

— ગુરૂરેખા—વૃદ્ધિવિરામને જેવે અર્થે કંઈ વિશેષ કહેવાનું ચિહ્ન તે. કોઈવાર વૃદ્ધિવિરામ ને ગુરૂરેખા (:—) આ પ્રમાણે સાથે પણ આવે છે.

આ સિવાય કેટલાંક વિવિધ અર્થે વપરાતાં ચિહ્ન નીચે આપ્યાં છે.

= સમાનચિહ્ન—સરખાપણું બતાવવાનું ચિહ્ન:—સત=સાચું.

“ ” અવતરણચિહ્ન—કેંદ્રના કહેલા શબ્દો તેનાતેજ રૂપમાં લખી દેખાડવાનું ચિહ્ન:—મહેતાજીએ કહ્યું “સઘળા ઉભા થાઓ.”

() ચંદ્રકાર કૌંસ, [] કોણાકાર કૌંસ—જે વિશેષ બાબતો કાઢી લેતાં મૂળ અર્થ તૂટે નહિ તે, અને સમજીતીના શબ્દો, કૌંસમાં લખાય છે. પેઠાના મુદ્દા બતાવવાને આંકડા કે અક્ષરો પણ કૌંસમાં મૂકાય.

’ લોપચિહ્ન—કોઈ અક્ષર લખવામાં પડતો મૂકેલો બતાવે તે.

* કુલ, † કચારી. ‡ દિકચારી વગેરે ટીકાચિહ્ન કહે છે.

 સૂચનાચિહ્ન—ખાસ સૂચના બતાવવાને વપરાય છે.

શબ્દસાધન—પદભંજન (વ્યુત્પત્તિ).

૧૧૮. મૂળે સંસ્કૃત ધાતુ ઉપરથી થયેલા સાધિત શબ્દોના મુખ્ય આઠ વર્ગનું વર્ણન. ઉપર શબ્દવિન્યાસમાં આવી ગયું; એજ ભાગમાં શબ્દસાધન અને પદભંજનનાં પણ સમાવેશ છે.

૧. શબ્દસાધન—[સં. શબ્દ + સાધન = સાધનું + કરવું] વ્યાકરણના આ ભાગમાં ઉપસર્ગ, પ્રત્યય ઈત્યાદિએ કરીને કોઈ ધાતુ-મૂળ ઉપરથી શબ્દો બનાવવા વિષેનો વિચાર આવે:—જેમકે સં. કૃ ધાતુનો કર થઈ, પ્ર ઉપસર્ગ, અને અન્ પ્રત્યય લાગીને 'પ્રકરણ' શબ્દ થયો.

૨. પદભંજન—(સં. પદ = શબ્દ + ભંજન = ભાંગવું — શબ્દવ્યુત્પત્તિ)—આમાં શબ્દને ભાંગીને તેનું મૂળ-પ્રકૃતિ, આગમ, પ્રત્યય વગેરે પૃથક્પૃથક્ કરી દેખાડવાં એ વિષેનો વિચાર આવે.

(આ વિષયને લગતાં ખાસ પુસ્તકો હોવાને લીધે, વિસ્તારથી ન લેતાં, ઉપસર્ગી-ઉપસર્ગ, પ્રત્યય, તેમજ સિદ્ધ સાધિત વગેરે આપ્યા છે).

૧૬૬. સિદ્ધ-સાધિત, આશ્રયદાયક, ઉપસર્ગી વગેરે.

(૧) સિદ્ધ શબ્દ—જે પોતે મૂળ શબ્દ છે, એટલે જેનું મૂળ જણાતું નથી, અથવા કોઈ બીજા શબ્દથી વ્યુત્પન્ન થયો નથી તે. એમાંના કોઈ આશ્રયદાયક અને કોઈ ઉપસર્ગી કહેવાય છે.

આશ્રયદાયક—મૂળે સંસ્કૃત ધાતુઓ, જે બીજાને આશ્રય આપીને પોતાની સાથે મળી જવા કે વળગી રહેવા દે છે તેને આશ્રયદાયક કહે છે:—જેમકે કૃ-કર, મૃ-મર વગેરે.

ઉપસર્ગી.—જે ટૂંકાં રૂપો છૂટા શબ્દ તરીકે વપરાતાં નથી, પરંતુ આશ્રય-દાયકની પૂર્વે કે પછી તેની સાથે વળગેલાં રહે છે, તેવાં રૂપોને ઉપસર્ગી કે અનુસર્ગી કહે છે. એના મુખ્ય બે વર્ગ છે:—ઉપસર્ગ અને પ્રત્યય.

૧. જે અક્ષર કે અક્ષરો શબ્દની પૂર્વે આવીને તેના અર્થમાં ફેરફાર કરે છે, તે પૂર્વજ કહેવાય; એમાં મુખ્ય ઉપસર્ગ છે.

૨. જે અક્ષર કે અક્ષરો શબ્દને છેડે આવીને તેના અર્થમાં ફેરફાર કરે છે તે અનુજ કહેવાય; એમાં મુખ્ય પ્રત્યય છે.

(૨) સાધિત શબ્દ—સિદ્ધ શબ્દ ઉપરથી, ઉપસર્ગ, પ્રત્યય ઈત્યાદિએ કરીને વ્યુત્પન્ન થાય છે તે. આ સાધિતશબ્દો બે પ્રકારના છે:—પ્રાત્યયિક-ચૈત્તિક અને સામાસિક. (બીજા ફલક શબ્દો પણ છે.)

પ્રાત્યયિક—જે શબ્દો, આશ્રયદાયકની સાથે પ્રત્યય મળેથી (પૂર્વે ઉપસર્ગ પણ આવે) સાધિત થાય છે તે:—કારણ, પ્રકરણ.

સામાસિક—બે કે અધિક શબ્દોના સમાસ (સાથે આવવા)થી થાય છે તે:—વિદ્યાભ્યાસ, પુરતકાલ્ય, માખાપ, અષ્ટાંગયોગ, વગેરે.

ફલકીયો આલેખા પ્રયોગ પરથી અર્થ સમજાય એવા:—ધોડો વગેરે.

ઉપસર્ગ. (પૂર્વગ.)

૧૭૦. મૂળ સંસ્કૃતના સાધારણ ઉપસર્ગ ગુજરાતીમાં શુદ્ધ રાખ્દોમાં ઢીકામાં આવે છે; તેના સામાન્ય અર્થ આમાં દાખલા સાથે બતાવ્યા છે; (પણ કોઇ વાર તે અર્થની અસર જતી રહે છે) :—અતિ (પુષ્કળ, ઉપરાન્ત, પેલી તરફ) અત્યુત્તમ, અત્યંત; ગુણાતીત; અધિ (ઉપર); અધિપતિ; અન્ન (પાછળ, બળતું) અનુચર; અનુકૂળ; અંતર (વચ્ચે); અંતર્ધ્યાન; અપ (ઉતરતું, ખોદું); અપમાન, અપરાધ; અભિ (યોગ્ય—અતિશય, બાણી); અભિપ્રાય. અભિમાન, અભ્યાગત; અવ (નીચે, ઉતરતું) અવતાર, અવગણના આ (ચારેતરફ પુષ્કળ, મર્યાદા, ઉંચું; વિરૂદ્ધાર્થ); આસ્થાદન; આમરણાન્ત; આરોહણ; આગમન; ઊત (ઉંચું, ચઢતું); ઉત્પન્ન, ઉત્કૃષ્ટ; ઝપ (ઉતરતું, પાસે) ઉપાધ્યક્ષ, ઉપકાર; ઉપનયન; દુઃ (ખોદું) : દુર્વ્યસન; નિ (વિરોધ—પૂર્ણ, નીચે) : નિવાસ, નિઘ્રહ, નિપાત; નિઃ (વિના) : નિષ્કળ; પરા (પુર, સામું-ઉલટું-તરફ) : પરાક્રમ; પરાવર્તન; પરિ (ચેમેર, બહુ) : પર્યટ્ન, પરિભ્રમ; પ્ર (વિરોધ, આગળ) : પ્રયત્ન, પ્રમુખ; પ્રતિ (સામું. હરેક, તરફ) : પ્રત્યુત્તર, પ્રત્યેક પ્રતિધાવન; વિ (વિરોધ, વિના, વિરૂદ્ધાર્થ) : વિખ્યાત, વિધવા, વિરમૃતિ; સં (સાથે, સમ્યક્—પુષ્કળ); સંજમ, સંધ્યા, સંન્યાસ.

કેટલાએક, વિરોધણ અને ક્રિયાવિરોધણના અર્થના, ઉપસર્ગ જેવા થઇ, રાખ્દની પૂર્વે આવે છે તેવા પૂર્વગ; (આમાંના ધણાખરાથી સામાસિક રાખ્દો બને છે) :—અ-અન્ (વિના, નહિ) : અપુત્ર, અનર્થ; કુ (નહાર) : કુમાર્ય; પર (પારકું) : પરત્ની; પરમ (મોટું) : પરમેશ્વર; સ-સહ (સહિત—સાથે) સકામ, સહચરી; સ્વ (પોતાનું) : સ્વજન; સત્ (સાચું) : સદ્વાસના; મૃ (સાડ) : મૃપુત્ર; ન (નહિ) : નપુંસક; નાના (જુદા જુદા) : નાનાપ્રકાર; પુનઃ (ફરીથી) : પુનર્લગ્ન. સ્વયમ્ (પોતે) : સ્વયંભૂ; ચિરં (બહુકાળ) : ચિરંજીવી; અઘ્ (નીચે) : અધોગતિ; ઊર્ધ્વ (ઉંચે) : ઉર્ધ્વગતિ; પશ્ચાત્ (પછીથી) : પશ્ચાત્તાપ; પુરસ્ પૂર્વઃ (પુરોહિત); મિથ્યા (નકામું) : મિથ્યાવાદ.

અન્ નો ‘અણ’ કુ નો ‘ક’ મુ નો ‘સ’ અને ‘ન’ એટલા, ગુજરાતી રાખ્દો સાથે આવે છે :—અણગમતું, સપુત, કટેવ, નકામું.

ફારસી, હિન્દુસ્તાની તથા અરબી ઉપસર્ગો—કમ (ઓછું) : કમજોર; ખુબ (સાડ) : ખુબસુરત; ખુશ (આનંદી) : ખુશમિલજ; ગેર (વિના) : ગેરવાજબી; દર (હરેક) : દરસાલ, દરેક; ના (નહિ) : નાપાક; નેક (સાડ) : નેકનામ; નીમ (અરધો) : નીમહકીમ; પેશ (પૂર્વનું, આગળ) : પેશવા, પેશકરી, પેશખખર; બદ (ખરાબ) : બદશી; બે (નહિ) : બેવકુફ; સર (માથું—ઉપરી) : સરકારકુન; ખિન્દ (હિન્દુસ્તાન—વિના) : ખિન્-મજ્બૂરી; લા (આરંભ—નહિ); લાઈલાજ.

પ્રત્યય, (અનુગ).

૧૭૧. નામ, સર્વનામ ને વિશેષણની જાતિ, વિભક્તિ, વચન વગેરેના, તેમજ ક્રિયાપદના કાળ વગેરેના પ્રત્યયનો વિચાર આગળ આવી ગયો; પરંતુ મૂળ-ધાતુ તેમજ તે ઉપરથી સાધિત થયેલાં નામ વગેરે શબ્દોને અમુક અમુક પ્રત્યયો લાગી જે વડે અનેક ખીજ શબ્દો સાધિત થાય છે તેવા પ્રત્યયોનો વિચાર આ ભાગમાં આવે છે.

પ્રત્યય બે પ્રકારના છે—કૃત (કૃદન્ત) અને તદ્ધિત (તદ્ધિતાન્ત).

કૃત પ્રત્યય—ધાતુ પર આવીને જે વડે નામ, વગેરે સાધિત થાય છે તે.

તદ્ધિત પ્રત્યય—ધાતુ પરથી થયેલા સાધિત નામ વગેરેને લાગી જેવડે ખીજ અનેક વર્ણના શબ્દો સાધિત થાય છે તે.

૧૭૨. શુદ્ધ સંસ્કૃત (કૃત) પ્રત્યય—૧. (ધાતુ પર આવીને નામ બનાવે એવા),—અ-દેવ; અક-इका-પાલક, કારિકા; કારિકા-અન-અના-દર્શન, રચના; इन्-ई-વાદિન, વાદી; इर-इरा-રઘિર, મહિરા વૃ-ર્તા કર્તૃ, -કર્તા; ति-इ શકિત. કૃતિ, હાનિ; ऋ-क्षेत्र, સ્ત્રેત્ર.

૨. કેટલાએક ખીજ સાધિત શબ્દની સાથે પ્રત્યયની પેઠે આવી સામાસિક શબ્દો બનાવે છે (જુઓ સમાસ) તેવા અનુગઃ—કૃ ધાતુનો કર-કાર-કરી ભયંકર ગ્રંથકાર, પીઠાકારી; મૃ ધાતુનો મર-વિશ્વંસર; ધૃ ધાતુનો ધર-ધારી-ધરા ચક્રધર, જઠાધારી, વસુધરા ઈ નો ઈર-ઘારી-ઘરા ભયહર-હારી-હરા; પાલ-યજ્ઞપાલ; ગમ્ ધાતુનો ગ-ભગ-વિહગ; ચર્ ધાતુનો ચર-વનચર, વ્યોમચર; જન્ ધાતુનો જ-પંકજ, દા ધાતુનો દ-સુખદ; ક્ષા ધાતુનો ક્ષ્ય-ગૃહસ્થ; જ્ઞા ધાતુનો જ્ઞ-સર્વજ્ઞ.

૧૭૩. શુદ્ધ સંસ્કૃત (તદ્ધિત) પ્રત્યયો (નામની સાથે આવીને વિશેષણ વગેરે બનાવે એવા):—इक-વાર્ષિક; इत-મેહિત; ईन કુલીન; इन-इ-શાસ્ત્રિન-શાસ્ત્રિ; उ, उक-ભિક્ષુ. ભિક્ષુક મય-તેજોમય; मत-बत-मान-बान-શ્રીમાન, ધનવાન, ય-તાલવ્ય; पून्य અનીય-દર્શનીય, હસનીય. (વિશેષણની સાથે આવી ભાવવાચક નામ બનાવે એવા):—ता-સત્યતા; त्व-મહત્વ; य—પ્રાધાન્ય.

કેટલાએક શબ્દ, પ્રત્યયની પેઠે આવી સામાસિક શબ્દો બનાવે છે:—अंकित નામાશ્રિત; आतुर શોકાતુર; आकुल ભયાકુલ; कारक-સુખકારક; दायक-દુઃખ-દાયક. सूचक, दर्शक, वाचक વગેરે.

૧૭૪. ગુજરાતી પ્રત્યયો. ૧. (ધાતુપર આવીને નામ બનાવે એવા):—आव, आठ, आवट-બનાવ, ચળકાટ, બનાવટ; आर्ध-અર્ધાધ; आलु, आली, आलू-વેચાણ, કહાણી, ઉઘરાણું; आभलु, आभली-દળામણ, પહેરામણી; आरौ-

ખંધારો; કંધારો, ધટારો; આરી-કટારી; પથારી; આવ-પડાવ, ખનાવ, ઠરાવ; જુ; જી, જુ-માજુ, શીવજી, દળજી; ત-રમત, ગમત, તી-ચઢતી-તર ચણતર.

૨. (ધાતુપર આવીને વિશેષણ બનાવે એવા):—આઉ, ઇતો, કણો ણિઆઉ, જણિતો, મારકણો; (નામની સાથે આવીને વિશેષણ બનાવે એવા:—ઈ, ઇયો; ઇત, ઇતો, ઇલો, એલ, સુખી, દુખિયો, માનીતો, હઠીલો, છકેલ; આળ, આળ, આળો—વાચાળ, દયાળુ, રૂપાળો; મણો—દયામણો; વાળો—પૈસાવાળો.

૩. (વિશેષણની સાથે આની ભાવવાચક નામ બનાવે એવા):—આઈ, આણ, આગ—ઉચાઈ, લંબાણ, ખટારા; પણ, પણ, પો—સાચાપણ, ગળપણ, અંધાપો; (નામ ઉપરથી બીજા નામ બનાવે એવા)—આઈ-શેઠાઈ; ગરો—ગર (કર) કહ્યાગરો, ચુરગર; વાળો (પાળ)—ગોવાળો (ગોપાળ), ઘોડાવાળો. વાર-ઉમેદવાર. રેન્-રંજરેન્.

શાળ (શાળા) શાળી—ઘોડશાળ, પાઠશાળા, ભાવ્યશાળી. વાડ, વાડી, વાડો, કાઠીઆવાડ, આંખાવાડી, ઢેડવાડો. વટ, વટો, વટી,—ધગવટ, ભોજવટો કુકાવટી.

૪. (નામની સાથે આવી લઘુતાનો અર્થ બતાવે એવા પ્રત્યયો. એમાં જુલ-લાલન, અથવા તિરસ્કારનો પણ અર્થ આવે છે):—

ડો-ડી-ડું—(લઘુતા):—ગામ-ગામડું; પલંગ-પલંગડી.

(જુલ-લાલન):—મુખ-મુખડું; સાહેલી-સાહેલીડી;

વહાલો-વહાલીડો; હેઉ-હેઉડું;

(તિરસ્કાર):—હુમમ-હુમમડો, તરકડો, વ૦.

લો-લી-લું—(લઘુતા):—ખજ-ખજલો; પજ-પજલું; ચંદ્ર-ચાંદ-ચાંદલો.

વો-વી-વું—(લઘુતા):—છાડ-છાડવો; ધડો-ધાડવો; ગાડ-ગાડવું.

ઈયો-લિયો—(જુલ-લાલન):—રાજ-રાજયો; ચંદ્ર-ચાંદ-ચાંદલિયો;

મેહુ-મેહુવલિયો; નાથ-નાવ-નાવલિયો.

ટો-ટી-ટું—(તિરસ્કાર):—જોગી-જોગટો; ખાવો-ખાવટો.

(ઈ-અ) નો આ (તિરસ્કાર) ધાંચી-ધાંચો; પ્રાણાણ-ખામણો.

૧૭૫. દારસી હિન્દુસ્તાની વ૦ પ્રત્યયો—અંદાજ (ફંકનાર) તીરંદાજ; ખોર (ખાનાર)—હરામખોર; ખાના (ઠેકાણું)—ખખરચીખાના; ગી, ગિરિ; ગર, ગાર (સં. કૃ) માંદગી, ગુલામગિરિ, સોદાગર, ગુનાહગાર, ચી-જી-તખલચી-જી; જાદા (જનિત)—શાહજાદા; દાન (જાણનાર)—કદરદાન; દાન-દાની (વાસણ)—કલમ-દાન, મચ્છરદાની; દાર (સં. છ.)—દુકાનદાર; નામા (ખત-શાહનામા ખંદ (બંધ.)—હુથિયારખંધ; ખર (લાવનાર)—પેગખર (સંદેશો લાવનાર); ખાજ (રમનાર)—દગલખાજ; ખાન (રાખનાર) મહેરખાન; મંદ (સં. મત્ત)—દોલતમંદ; વાન-વાર—ગાડીવાન, ઉમેદવાર; રતાન (સં. રથાન) આખાદ—અરખરતાન, જફરાખાદ; આલર, ભેર—જોરાવર, જોરભેર.

૧૭૬. સિદ્ધ અને સાધિત (શુદ્ધ-અશુદ્ધ) શબ્દો.

થોડાએક જાણવા જેવા ધાતુ તેના કેટલાક સાધિત શબ્દોની સાથે નીચે આપ્યા છે. (અપભ્રંશ શબ્દો શુદ્ધની સાથે કૌંસમાં છે)

સં.ધાતુ. સાધિત શબ્દો (શુદ્ધ-અશુદ્ધ).

અર્થ (માંગવું) : અર્થ, અનર્થ, સ્વાર્થ, પરાર્થ, પરમાર્થ, વ્યર્થ, પ્રાર્થના.

અંક (આંકવું) : અંકિત, અંક-આંક, આંકડો, આંકણી, અંકુશ, અંકુર.

અંજ (આંજવું) : અંજન, આંજણી, નિરંજન, વ્યંજન, વ્યંજના.

અટ (જવું) : અટણ, (અથડાવું), પર્યટન, દેશાટણ, આંટો, આંટી.

અસ્ (હોવું) : અસ્તિ, આસ્તિક, નાસ્તિક, આસ્તા, સત્તા, (છત, અછત).

ઙ-અય (જવું) : અન્વય, પ્રત્યય, ઉદય, સાન્વય, અભિપ્રાય; અયન—

રામાયણ, ઉત્તરાયન (ઉતરાણ), દક્ષિણાયન, ક્ષત્ર—પ્રેત, અતીત.

ઈર (જવું, આવવું) : પ્રેરવું, પ્રેરણા, પ્રેરક, પ્રેરિત.

ઈષ્-ઈચ્છ (ઈચ્છવું) : ઈચ્છિત, ઈચ્છા, સ્વેચ્છા, શુભેચ્છક, હિતેચ્છ.

ઈક્ષ્ (જોવું) : ઈક્ષણ, પરીક્ષા-પરખ, પરીક્ષક-ખ, રખ, પ્રેક્ષક, પ્રેક્ષણ-પેખવું, નિરીક્ષ (નિરખવું), અપેક્ષા, ઉપેક્ષા, ઉત્પ્રેક્ષા.

ઉષ્ (તપવું) : ઉષ્ણ (ઉતું), ઉષ્કાળ (ઉનાળો), ઉષ્મા, ઔષધ, (ઓસડ).

ઋ (આપવું) : અર્પણ (આપવું), સમર્પણ, દૃષ્ટ્યાર્પણ, આર્પિત, સમર્પિત.

કટ (ઘેરવું) : કટી (કેડ), પ્રકટ (પ્રગટ), કટાર, કટક.

કથ્ (કહેવું) : કથન (કહેણ), કથા, કથની (કહેણી, કહેવત, કુથલી).

કમ્-કામ્ (ઈચ્છવું) : કામના, મનકામના, કાન્ત (કથ), કાન્તિ, કામ.

કમ્પ્ (કાંપવું) : કંપ (કાંપવું), અનુકંપ, સંકંપ, ધરતીકંપ, કંપારી, કંપારો.

કલ્ (કળવું) : કલા (કળા), નિકાલ, નિકળવું, સંકલના (સાંકળ), અકળ.

કાશ્ (વિકાશવું) : પ્રકાશ, અવકાશ, આકાશ, વિકાશવું, વિકાશ.

કૃ (કરવું) : કૃતિ, કર્તા, કર, કાર્ય, (કારજ-કાજ), કારક, કરણ, કારણ, કર્મ.

કૃષ્ (ખેંચવું) : કૃષ્ટ, ઉત્કૃષ્ટ, નિકૃષ્ટ, આકર્ષણ, ઉત્કર્ષ, અપકર્ષ, કર્ષણ (કસણ).

કૃ (ફેંકવું, વિખેરવું) : કીર્તિ, કીર્ણ, (કીરણ), ક્રદ્-ક્રંદ (રોવું), આર્કંદ.

ક્રમ્ (જવું) : ક્રમ, ક્રમણ, પરાક્રમ, પરિક્રમા, અનુક્રમ, કાન્તિ, સંકાન્તિ.

ક્રી (વેચવું) : ક્રય, વિક્રય (વકરો-વેચવું, વેચાણ), કન્યાવિક્રય.

ક્રમ્ (અકળાવું) : અકળામણ, અકળાવું. [પ્રખ્યાત, વિખ્યાત

ચ્યા (વર્ણન કરવું) : ખ્યાતિ, આખ્યાન, વ્યાખ્યાન, (વખાણ), રૂપાખ્યાન,

ગણ્ (ગણવું) : ગણ-ગણિત, અંગણિત, ગણના, ગણતરી, અગણિત.

ગમ્ (જવું) : ગતિ, ગત, સંગતિ, (સંગત, સદ્ગતિ, ગમન, સંગમ, આગમ, આગમન (આવવું), સહગમન (ધણીની સાથે બળી મરવું તે), (ખગ, વિહગ=પક્ષી)

ગ્રહ્ (પકડવું) : ગ્રહણ (ધરણ), ગ્રાહ=મગર, ગ્રહ, વિગ્રહ, ગ્રાહક (ધરાક), સંગ્રહ (સંધર), પ્રતિગ્રહ, આગ્રહ, અનુગ્રહ, અગ્રાહ (અધર).

મસ્ (મહણ કરવું) : મ્હાસ=કોળિયો (ગરાસ), ગરાસીઓ, ખમ્હાસ, રોગમસ્ત.
ચર્ (જવું) : ચરણ, સચરવું, આચાર, વિચાર, જળચર, ભૂચર, ખેચર.

ચલ્ (ચાલવું) : ચાલ, ચલિત, અચળ, ઉચ્ચાલન (ઉચ્ચાળો), નિશ્ચલ.

ચિ-ચય્ (એમું કરવું) : ચિતા, સંચય, (સાંચો) સંચ, સંચિત, નિશ્ચય.

ચિત્, ચિત્ત (વિચારવું) : ચિત્ત, ચિન્તા, ચેત, ઓચિન્તુ, નિશ્ચિન્ત.

ઝડ્ (ઢાંકવું) : ઊઝ, ઊઝ-ઊઝી, ઊઝા, આઝઘાદન, પ્રઝઘાદન (પિછોડી).

ઝિડ્ (છેદવું) : છેદ, છિદ્ર, ઝિત્ત, પરિઝિત્ત, પદઝ્છેદ, સમઝ્છેદ, છીંડું, અવિચ્છિન્ન.

જા-જન્ (જન્મવું) : જન્મ, જાત, પ્રજા, જન (જણ), જનેતા, જનની, પૂર્વજ.

અનુજ, વંશજ, તનુજ, સહજ (સહેજ), કજ (કંજ), પંકજ, જલજ, અંડજ.

જી-જય (જીતવું) : જીત, જય (જે), વિજય, દિગ્વિજય, પરાજય, અજીત.

જીવ્ (જીવવું) : જીવન, જીવિત, જીવિકા, આજીવિકા, ચિરંજીવી, નિર્જીવ, સજીવ.

તપ્ (તપવું) : તાપ, પ્રતાપ, પરિતાપ, તપત-તાપ, પશ્ચાત્તાપ (પસ્તાવો).

તુલ્ (તોળવું) : તુલા, તોલ, તોળાટ, તોલો, અતુલ્ય-અતોલ, તુલના.

તુટ્ (તોડવું) : ત્રોટક, તુટ, તુટક, તોડ, તોટો, તુટીચાર.

તૃ (તરવું) : તરણ-તારણ, તરણિ, અવતાર, તારો, ત્રાતા, તીર્થ, તરાયો.

દહ્ (બાળવું) : દહન, દગ્ધ (દાઘેલ), દાઝ, દાઝવું, દાઝના, દાહ, અગ્નિદાહ.

દા (આપવું) : દાન, દાતા, દેવું, દેણ, આદાય, દાપુ, દાવો, સુખદ, શાન્તિપ્રદ.

દિવ્ (પ્રકાશવું) : દેવ, દેવ, દેવી, દેવતા, દિવસ, દિન, દિનકર, દિવાકર, દિવ્ય.

દિશ્ (દેખાડવું) : દિશા, દેશ, ઉપદેશ, ઉદ્દેશ, આદેશ.

દુહ્ (દોહવું) : દોહન, દુગ્ધ (દૂધ), દોહિતૃ (દુહિતા, દુત્તિ, દીકરી).

દૃશ્ (દેખવું) : દૃષ્ટ, દૃષ્ટિ, અદૃષ્ટ, દર્શન, દેખાવ, દર્શક, દર્શણિક, નિદર્શના.

ધા (ધારણ કરવું) : ધાતા, વિધાતા, સંધાન, (સાંધણ, સાંધવું), અનુસંધાન, પ્રધાન.

ધૃ (ધારણ કરવું) : ધર, ધરણી, ધરા, આધાર, ધરો, ધરી, ધરતી, ધર્મ, ધરવું.

નશ્ (નાશ પામવું) : નાશ, વિનાશ, સત્યાનાશ, અવિનાશી, નષ્ટ.

નીનય્ (દોરવવું) : નીતિ, નયન (નેણ), નાયક, નેતા, (પરિનતી) પરણવું.

પચ્ (પકવવું) : પાચન-પચવું, પાક, પકવાન, પકોડો, પકવ (પાકું).

પત્ (પડવું) : પતિત, પાતક, ઉત્પત્તિ, વિપત્તિ, આપત્તિ-આપદા.

પા-પાલ્ (પાળવું-રક્ષવું) : પાલન, ભૂપ-ભૂપાળ, ગોપાળ (ગોવાળ), પ્રતિપાળ.

પા-પીવ્ (પીવું) : પાન-પાનીય-પાણી, અનુપાન, પુષ્ (પોષવું); પોષણ, પુષ્ટ, પુષ્ટિ.

પૂ-પૂર્ (ભરવું-પૂરું કરવું) : પૂરવું, પૂર્ણ (પૂરું), પૂર, પૂરક, સંપૂર્ણ, અપૂર્ણ, પૂરણી, પૂરાવો.

બંધ્ (બાંધવું) : બંધન (બાંધણ, બાંધો), બંધુ, બંધી, નિબંધ, સંબંધ, પ્રતિબંધ.

બુધ્ (બાળવું) : બોધ, બૌધ, બુદ્ધિ (બુજ), સંબોધન, વિબુધ, અબુધ (અબુજ).

ભજ-ભજ્-ભજન (ભાંગવું) : ભાગ, ભાગીઓ, ભાંજણી, ભાગાકાર, ભંજાણ, ભંજારો.

ભજ્ (ભજવું) : ભજન, ભજનિક, ભક્ત (ભગત), ભક્તિ.

ભાષ્ (બોલવું) : ભાષા, પરિભાષા, ભાષણ (ભાખવું), ભાષ્ય, સંભાષણ, હુભાધિયો.

- भी-भीत (भीडीतुं) : भीति, ष्डीक, भीडीक-भीक, भय (भे-भो), भेलक, अलभय, निर्भय.
 भू (थतुं) : भूत, भाव, भव, भू, भूमि, प्रभु, विभु, स्वभाव, प्रभाव, निभाव.
 भृ (भरतुं) : भरलु, भारो, भार, भारलु, भरती, विश्वभर, आभार.
 भ्रम् (भभतुं) : भ्रम (भरम), भ्रमलु, भरभावुं, भ्रमर (भभरो), भभरडो.
 मद् (गर्व थवो) : मदन, मध, महिरा, महंध, मादक, मत्त (मातेलो), उन्मत्त.
 मन् (विचारतुं) : मन, मानव, मनुष्य, मत, मति, मनन, मानसिक, मनोमय.
 मरु-मज्ज (डूणडी मारवी-डंडा जतुं) : मज्जन, निमज्जन, मज्ज, निमज्ज.
 मा (भापतुं) : माप, मात्रा, मान-दिनमान-रात्रिमान, अनुमान, प्रतिमा, अनुपम, उपमा, मित, अमित, परिमित, मिति, प्रमाणा, समान, सामान्य.
 मील् (मणतुं) : मिलाप, मेलाप, मेण-मेण, मणतुं-लणतुं, संमेलन.
 मुच्-मुच्च् (छातुं) : मुक्त, मुक्ति, मोचन, (मूकतुं), मुक्ता (माती).
 मृ (भरतुं) : मृत्यु, (मोत), मार, मारो, मारलु, अभृत, अभर.
 यज् (पूजतुं) : यजन, याजक, यजमान, याग, यज्ञ (जगन), याज्ञिक.
 युज् (जेतुं) : युक्ति (जुक्ति), योजना, प्रयोजन, योग (जेग), उद्योग, उपयोग, नियोग, प्रयोग, वियोग, संयोग, संयोजक, संयुक्त.
 रक्ष् (रक्षतुं-राभतुं) : रक्षक (रभो), रक्षलु, रक्षा, अंगरक्षक, अंगरभुं, पंगरभुं.
 रज्-रज्ज (भुरा करतुं) : रक्त. आरक्त, विरक्त, रंजन, राग, रंग, मनोरंजक.
 रम् (रभतुं, आनंद करवो) : रमत, रमय, रमणीय, रम्य, रमा, रमकडुं.
 राज् (शोभतुं) : राज, राज, राजी, विराज (भिराजतुं), राजमान-राजश्री.
 रुध् (आडे आवतुं) : रोध, विरोध, विरोध, रुधन-रुधातुं, अवरोध.
 लक्ष् (निहाणतुं) : लक्ष, लक्षलु, सलक्षलु (सलभलु), अपलक्षलु, कुलक्षलु, विलक्षलु.
 लग् (लागतुं) : लाग, लगी, लग्न-लगन, लागली, अलग्न-अलग्न (अणगु).
 लभ् (मेणवतुं) : लाभ, लाभालाभ, लब्ध, सुलभ, दुर्लभ, अलब्ध.
 लिख् (लभतुं) : लेख, लेखलु, लेखक आणेभतुं, क्षपितंग.
 लि (गणी जतुं) : लीन, लय, प्रलय, महाप्रलय, तल्लीन, लीला.
 वच् (भोलतुं) : वचन (वेलु), वाचा, वाक्, वाक्य, वाणी, वालु.
 वद् (भोलतुं) : वदतुं, वदन, वाद, वादित (वाज्त्र), संवाद, विवाद, अपवाद.
 वर्ण् (वर्णन करतुं-रंगतुं) : वर्णन, वर्ण (वरलु-वान), सुवर्ण, (सुनुं), अवर्ण.
 वस् (वसतुं) : वसित, वास, प्रवास, सहवास, निवास, अवास, अपवास.
 वह् (वहेतुं) : वाहन. वाहक, वहलु, प्रवाही, विवाह, वहेल, वहालु.
 विद् (वल्भतुं) : विदित, वेदना, विद्या, विद्यमान, वैद्य, निवेदन.
 विश् (पेसतुं) : प्रवेश (पेसतुं), वेश, आवेश, समावेश (समातुं).
 वृत् (होतुं, वर्तन) : वर्तलुक, वृत्ति, आवृत्ति, प्रवृत्ति, निवृत्ति, वर्तुल, वृत्तान्त.
 शास् (शिक्षा करवी) : शासन, शास्त्र, शास्त्री, शास्त्रीय, शिष्य, शिष्या.

शि-शय् (सूबु) : शयन, शयनगृह, शय्या (सम्भन, सेज, सेन्डी).

शुच् (शोक करो) : शोचना, शोच, अपशोच, शोक.

शुध् (शोधन करे) : शुद्ध, विशुद्ध, शोध, शोधन, शुद्धि, अशुद्धि, परिशोध.

शिक्ष् (शिक्षा करे) : शिक्षा-शिष्याभ्याम्, शिक्षक, शिष्यवृत्तं, शिष्यवर्णी.

श्रु (सांभरणे) : श्रवण (सुणु), श्रुति, श्रौता, श्रौत.

सह् (सह्ये) : सहन, सह्य, असह्य, दुरसह्य, सहक, सह्यभेद.

सज्ज्-सज्ज् (तैयार थवुं) : सम्भन=तैयार, साम.

स्था (ठेला) : स्थिर, स्थिति, स्थान (स्थाणुं, थाणुं, थान, ठाम), उत्थानं (ठठवुं), प्रस्थान, उपस्थान, उपस्थ, अनुपस्थ, अतःस्थ.

स्ना (नहावुं) : स्नान (सनान), स्नात, अस्नात.

साध् (साधवुं) : साधन, साधना, साध्य, साधु, साधक.

सु (जन्मवुं) : सुत, सुता, प्रसुता, प्रसव, सुवाच, सोयाणी.

सूच् (यितवुं) : सूचना, सूच, सूचक.

सृ (सरवुं) : सार, असार, निसर, प्रसार, (प्रसरवुं), संसार. सृज् (सर्जवुं) : सृष्टि, सर्ज, विसर्ज. स्तृ (झेलावुं) : विस्तार, प्रसार (पाथरवुं).

स्तम् (भंध करे) : स्तम्भन (थोभवुं, थंभवुं), स्तम्भ (थांभलो).

स्मृ (याद करे) : स्मर-स्मर-संस्मर, स्मृति, स्मार्त, विस्मृति (विसर).

स्फुट् (झेडवुं, छूट् पाडवुं) : स्फोटन, धटस्फोटन, स्फोट-झेड, झेडो-झेडलो, विस्फोटक.

सिच्-सिच् (सीयवुं) : सिञ्चन, (सीयाणु), अभिषेक.

हन्-भूकृ-व (भारवुं) : हानि (हणुवुं), हत्या, विघ्न, घात, घातकी, घाणु, घा, आघात, प्रत्याघात (पडवो), उपेक्षघात, कृतघ्न, विश्वासघात.

ह (हरवुं) : हरण, हार, संहार, प्रहार, विहार, निहार. आहार, उध्धार, प्रतिहार, अवहार, उपहार, परिहार, व्यवहार, अध्याहार, अनुहार, अभिहार.

क्षी (नाश थरो) : क्षय=भे, क्षे-भे, अक्षय-अभे, क्षिति, क्षितिज.

ज्ञा (नणुवुं) : ज्ञान. नणु, विज्ञान, अनुज्ञा, प्रज्ञा, संज्ञा (सान), आज्ञा (आणु), अवज्ञा, ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञात, अज्ञ, अज्ञात (अनणु), कृतज्ञ, सर्वज्ञ.

(२). संख्यावाचक शब्दो (शुद्ध संस्कृत.)

एक १, द्वि २, त्रि ३, चतुर् ४, पञ्च ५, षट् ६, सप्त ७, अष्टौ (अष्टन्) ८, नव ९, दश १०; एकादश ११, द्वादश १२, त्रयोदश १३, चतुदश १४, पंचदश १५, षोडश १६, सप्तदश १७, अष्टादश १८, ऊनविंशति १९, विंशति २०, एकविंशति २१, विंशति २०, चत्वारिंशत् ४०, पंचाशत् ५०, षष्टि ६०, सप्तति ७०, अशीति ८०, नवति ९०, शतम् सौ, सहस्रं डण्णर, अयुतं दशडण्णर, नियुत-लक्षं लाण्ण, प्रयुत दशलाण्ण, कोटि डेड, अर्बुद दशडेड; अब्ज, पद्म, खर्व, निखर्व, महापद्म, शकु, जलाधि, अंत्य, मध्य, परार्ध.

સમાસ.

૧૭૭. સમાસ—ખે કે વધારે શબ્દ સાથે આવી એક જેવા વપરાય ત્યારે તેનો સમાસ થયો કહેવાય. અહાવા સમૂહને સામાસિક શબ્દ કહે છે:—માખાપ, રાજમહેલ, મહાભારત, ચતુર્વેદ, પંચાનન, વગેરે. એમાંના પહેલા શબ્દને પૂર્વપદ અને છેલ્લાને ઉત્તરપદ કહે છે; (વચ્ચે તે મધ્યમપદ). સમાસના પદો નુદા પાડી, તેનો સંબંધ બતાવવો તે ક્રિયાને વિગ્રહ (છૂટા પાડવું) કહેવાય.

સંસ્કૃતમાં સમાસ ઘણા છે અને નવા પણ ઘણા બનાવી શકાય. તેમજ ગુજરાતીમાં કેટલાક સંસ્કૃત સમાસજ વારંવાર વપરાય છે.

૧૭૮. સમાસ ૭ પ્રકારના છે—દ્વંદ્વ, તત્પરૂપ, કર્મધારય, દ્વિગુ, બહુવીહિ, અવ્યયીભાવ, અને મધ્યમપદલોપી.

દ્વંદ્વ*—ખે કે વધારે નામ, સમાન વિભક્તિને સંબંધે જોડાયલાં હોય અને તેનો વિગ્રહ કરતાં તેમની વચ્ચે 'ને' અથવા 'અને' ઉભયાન્વયી મૂકી શકાય તો તેને દ્વંદ્વ સમાસ કહેવો:—માતાપિતા, માખાપ, બાઈબહેન, સાચુનુહુ, ધણી-ધણીઆણી, હાથપગ, જલસ્થલગિરિઆકાશ વગેરે.

આમાં પરસ્પરસંબંધ ધરાવનારા શબ્દોના સમાસને ઇતરેતર દ્વંદ્વ કહે છે:—રામકૃષ્ણ, ધણીધણીઆણી, ખાણુણીપરાઈ; અને નુદાનુદા શબ્દોના સમૂહ થઈ સમાસ થયલા હોય તેને સમાહારદ્વંદ્વ કહે છે:—હરિહર, જળસ્થળ; (વચ્ચે 'કે' મૂકાય તો વૈકલ્પિક દ્વંદ્વ કહેવાય:—ખેત્રણુ=ખે કે ત્રણુ).

આ સમાસમાં વિભક્તિનો પ્રત્યય તો માત્ર ઉત્તરપદનેજ લાગે:—'માખાપનું' હેત=(માનું અને ખાપનું હેત), 'ધીગિળનો' ભાવ, વગેરે.

એકાર્થ—એક અર્થનાં, કે સમાર્થ-મળતા અર્થનાં, તેમજ વિરુદ્ધાર્થ-ઉલટા અર્થનાં ખે નામ હોય એવા દ્વિગુ શબ્દોનાં જોડકાં ગુજરાતીમાં છે, તે દ્વંદ્વ સમાસ છે:—

એકાર્થ—આદરસત્કાર, કોલકરાર, ગાંડુધેલું, છાકરાછિયાં, પૈસોટકો.

સમાર્થ—અચક્રામચક્રો, ઉચલપાચલ. ગુપચુપ. ભેળસેળ, સગાંબહાલાં.

વિરુદ્ધાર્થ—સારાસાર, સત્યાસત્ય, જ્યાજન્ય, લાભાલાભ, ખરખોટું વગેરે.

તત્પરૂપ—જ્યારે કોઈ સમાસમાં પૂર્વપદ ઉત્તરપદનો અર્થ ખુલ્લો કરી દેખાડવું હોય, તેમાં વચ્ચે પહેલી સિવાયની કોઈ વિભક્તિનો સંબંધ હોય તેજ ખરેખરે તત્પરૂપ; અને આને વિભક્તિતત્પરૂપ કહે છે:—વિશ્વંભર, ખેચર.

*પરસ્પર ક્રિયાનાં જોડકાં, 'દોડાદોડ, મારામાર, વગેરે' સમાસમાં ન લેવાય.

†શબ્દના પહેલા અક્ષરને બદલે 'ખ' મૂકી કોઈ પણ શબ્દ ખેવડાવવાની રીત છે, તે સમાસમાં ન લેવાય:—કામખામ, ખાધુંખાધું, ઉપરખુપર, તું ખું વગેરે. તેમજ મૂળ શબ્દ પાછળ આવી, પૂર્વે તેનો પહેલો અક્ષર 'અ' બનાવી જોડકાં કરે છે તે પણ સમાસમાં ન આવે:—આનુખાનુ, આરણુકારક.

દ્વંદ્વમાં જ્યારે વિકલ્પ હોય, એટલે વચમાં 'કે' મૂકાય તે વૈકલ્પિક દ્વંદ્વ.

એનું પૂર્વપદ બીજીથી સાતમી સુધીની કોઈ પણ વિભક્તિમાં આવે છે, આ પરથી એના ૬ પ્રકાર થાય:—દ્વિતીયાત્પુરૂષ, તૃતીયાત્પુરૂષ, ચતુર્થીત્, પંચમીત્, ષષ્ઠીત્, સપ્તમીત્.

૧. દ્વિતીયાત્પુરૂષ—જેમાં પૂર્વપદ, ઉત્તરપદની સાથે દ્વિતીયાને સંબંધે જોડાયેલો હોય તે—એમાં પૂર્વપદ દ્વિતીયાને સંબંધે (સંસ્કૃતને ધોરણે) ખાસ 'આશ્રીત, અતીત, પતીત, ગત, પ્રાપ્ત, આરૂઢ, આપન્ન,' એવા અત્યાર્થ ભૂતકૃદંતની સાથે કોઈ શબ્દ જોડાયેલો હોય તેનેજ દ્વિતીયાત્પુરૂષ કહે છે: કૃષ્ણાશ્રીત, ગુણાતીત, નરકપતીત, હસ્તગત. સુખપ્રાપ્ત, રથારૂઢ, મોહાપન્ન.

પણ જેના ઉત્તરપદમાં સકર્મક ક્રિયાપદનું લક્ષણ હોય, એટલે તે છૂટા નામ તરીકે વપરાતો ન હોય, અને પૂર્વપદ દ્વિતીયાને સંબંધે તેનું ક્રમ થતું હોય, તેવાને ઉપપદત્પુરૂષ કહે છે:—અંથકાર=(અંથને જે બનાવે તે) બચકર, વિશ્વંભર, સુખદ, કુંભકાર, (કુંભાર), બચહર, મન્મથ, દ્વારપાલ, વગેરે.

૨. તૃતીયાત્પુરૂષ—જેમાં પૂર્વપદ, ઉત્તરપદની સાથે કરણ (સાધન) ને સંબંધે તૃતીયા વિભક્તિમાં લઈ શકાય તે:—મદાન્ધ (મદે કરીને અંધ), આજ્ઞાન્ધિત, લોભમોહિત, ચિન્તાતુર, ધનયુક્ત, શોકસંયુક્ત, વ્યાસકૃત, દેવદત્તા, અનુભવ-સિંધ, રૂઢિરાસ્ત, પત્રાચ્છાદિત.

૩. ચતુર્થીત્પુરૂષ—જેમાં પૂર્વપદ, ઉત્તરપદની સાથે તાદર્થ્ય (નિ માટે) ને સંબંધે ચતુર્થી વિભક્તિમાં લઈ શકાય તે:—ભૂતબલી=(ભૂતને માટે બલી), યજ્ઞસ્તંભ, શાલાપત્ર, અશરણશરણ, દેવપાત્રી.

૪. પંચમીત્પુરૂષ—જેમાં પૂર્વપદ, ઉત્તરપદની સાથે અપાદાન (કારણ, મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન વગેરે) ને સંબંધે લઈ શકાય તે:—મરણશોક=(મરણથી થતો શોક), મૃત્યુભય, નતિબ્રજ, સંસારતારણ.

૫. ષષ્ઠીત્પુરૂષ—જેમાં પૂર્વપદ, ઉત્તરપદની સાથે સામાન્ય (સ્વાધાર-પરાધાર નિષ્ઠ) સંબંધે લેઈ શકાય તે:—ઈશ્વરભક્તિ (ઈશ્વરની ભક્તિ, દેવ-સેવા, વિદ્યાભ્યાસ. ધરધણી; તેમજ અંથકર્તા (અંથનેા કર્તા), સુખઠાતા, કુંભઠર્તા એ ષષ્ઠીત્પુરૂષ છે—આને ભૂલે, દ્વિતીયાત્પુરૂષમાં લેવા નહિ.

૬. સપ્તમીત્પુરૂષ—જેમાં પૂર્વપદ, ઉત્તરપદની સાથે સ્થાનને સંબંધે લેઈ શકાય તે:—જળકીડા, વનચર, ગ્રામચર, વનવાસ, ખેચરાં

તેમજ જેનું પૂર્વપદ નકારદર્શક 'અ' કે 'અન' ઉપસર્ગ હોય તેને નભૂત્પુરૂષ કહે છે:—અનર્થ, અનીતિ, અસુર, અમિત્ર, અનાચાર, અધર્મ.

કર્મધારય—જે સમાસના પૂર્વ અને ઉત્તરપદની વચ્ચે વિશેષણ વિશેષ્યના જેવો સંબંધ હોય—એટલે પૂર્વપદ ગુણવાચક વિશેષ હોય તેને કર્મધારય કહે છે:—પરમેશ્વર, દીર્ઘદૃષ્ટિ, શુભવાસના, પરસ્ત્રી, મહાલય વગેરે.

† તૃતીયાથી સપ્તમી સુધીના—જેમાં પ્રત્યય રહેલો હોય તેને અદ્યુક્ (અ= નહિ+દ્યુક્=ઘોષ) ત્પુરૂષ કહે છે:—ખેચર, યુધિષ્ઠિર વગેરે.

પણ જે સમાસમાં પૂર્વપદ વિશેષણ જેવા અર્થનો છતાં કોઈ ઉપસર્ગ માત્ર હોય તેો તેને પ્રાદિતરપુરુષ (ઉપસર્ગિકત૦ કર્મધા૦) કહે છે:—કુમાર્ગ, દુરવપ્ન, સુનીતિ, દુરાચાર, અપરાધ, વિનાશ, અધિપતિ વ૦.

વળી કોઈવાર ઉપમાને અર્થે નામ પણ સમાન વિભક્તિએ વિશેષણ તરીકે વપરાય, કર્મધારય જેવા સામાસિક શબ્દો અને છે, તેમાં ઉપમાવાચક શબ્દ વખતે પૂર્વપદ હોય અને વખતે ઉત્તરપદ હોય, તે ઉપરથી તેના ઉપમાનપૂર્વપદ અને ઉપમાનોત્તરપદ એવા બે વર્ગ પડે.

ઉપમાનપૂર્વપદ—જેના પૂર્વપદમાં ઉપમાનો અર્થ હોય તે:—કમળનેત્ર=કમળના જેવી આંખ; ચંદ્રપ્રભા=ચંદ્રના જેવી કાન્તિ; ધનશ્યામ વ૦.

પણ જેના પૂર્વપદમાં ઉપમાને બદલે વિષયક એટલે ‘છે એવી’ ભાવના કરાય તેને સંભાવના કે વિષયપૂર્વપદ કહે:—દેવબુધિ=દેવ છે એવી બુધિ; પુન્યભાવ, જ્ઞાનભાવ વગેરે. અને પૂર્વપદમાં ઉત્તરપદના ભાવનું આરોપણ થાય ત્યાં અવધારણપૂર્વપદ કહેવો:—વિદ્યાધન=વિદ્યા એજ ધન, નિશામ્ભરી વ૦.

ઉપમાનોત્તરપદ—જેના ઉત્તરપદમાં ઉપમાનો અર્થ હોય તે:—મુખચંદ્ર=મુખચંદ્ર (ઈવ, જેવું-તેવું), નરસિંહ વ૦.

દ્વિગુ—(વિશેષણ વિશેષ્યનો સંબંધ છતાં) ન્યારે પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય ત્યારે તેને દ્વિગુ કહે છે:—ત્રિભુવન, પંચતાંત્ર, ષડ્રિપુ, સપ્તદ્વીપ, અષ્ટાક્ષ, નવખંડ, નવનિધિ, દશદિકપાલ.

બહુવ્રીહિ—ન્યારે કોઈ સમાસનાં બન્ને પદ કે બેમાંથી કોઈ પણ એક છૂટું લઈએ તો તેની સાથેના નામનો ગુણ બતાવે નહિ, પણ આખો સમાસ વિશેષણ થઈ, કોઈ નામનો ગુણ બતાવે ત્યારે તે બહુવ્રીહિ કહેવાય:—‘કમળનયન કૃષ્ણ,’ એમાં ‘કમળકૃષ્ણ’ ‘નયનકૃષ્ણ’ એમ લઈએ તો કંઈ અર્થ આવે નહિ; પણ આખે સમાસ ‘કમળનયન’ એટલે ‘કમળના જેવાં નયન છે જેનાં એવો’ (કૃષ્ણ), એવી રીતે ‘કૃષ્ણ’નો ગુણ બતાવે માટે એ બહુવ્રીહિ. વળી એને ટૂંકમાં યોગબવાની રીત એ છે કે એના વિશેષ્યની સાથે સંબંધ બતાવતાં—એનો વિગ્રહ થતાં, તત્પદાપેક્ષક સર્વનામ ‘જે’ પહેલી સિવાયની કોઈ પણ વિભક્તિમાં આવે:—જેમકે ‘કમળનયન’ (કૃષ્ણ) એટલે કમળના જેવી આંખ છે જેની એવો (કૃષ્ણ); ચંદ્રવદન=ચંદ્રના જેવું મ્હોડું છે જેનું એવો; મેઘનાદ=મેઘના જેવો નાદ છે જેનો એવો; દીર્ઘબાહુ. આનનુબાહુ; અપુત્ર (સ્ત્રી)=પુત્ર નથી જેને એવી સ્ત્રી; સુપુત્ર; અનન્ત, સાન્ત, અનાદિ, અનંજ, અકર્મક, સકર્મક, શ્યામગાત્ર વ૦—એમાં જેનો વિગ્રહ થતાં ખેડ પદ એકજ વિભક્તિમાં મૂકાય તેને સમાનાધિકરણ બ૦ કહે છે:—દિગંબર=દિક્=દિશા છે અમ્બર જેનું એવો; દીર્ઘબાહુ વ૦. અને વિગ્રહ થતાં ખેડ પદ બુદી બુદી વિભક્તિમાં લેવાય ત્યાં વ્યધિકરણ બ૦:—ચક્રપાણિ ચક્ર છે પાણિમાં જેના; શશિશેખર વ૦.

(પણ 'મેઘશ્યામ' એ વિશેષણ થઈ કૃષ્ણનો અર્થ દર્શાવે છે તથાપિ 'મેઘના' જેવો છે શ્યામ જે તે' એમ પ્રથમા બોલાય, માટે એ કર્મધારય; બહુગ્રીહિ નહિ.)

અવ્યયીભાવ—જેનું પૂર્વપદ અવ્યય હોય, અને આખો સમાસ અવ્યયરૂપે પણ વપરાતો હોય તે:—પ્રતિદિન, હરધડી, યથાશક્તિ, દરરોજ.

મધ્યમપદલોપી—જે સમાસનો વિગ્રહ થતાં, વચ્ચે કોઈ શબ્દ કે શબ્દ અધ્યાહાર હોય તે મૂકવા પડે તેને મધ્યમપદલોપી કહે છે:—દલપતકાવ્ય=દલપત-કૃત-કાવ્ય, વરાળયંત્ર=વરાળથી ચાલતું યંત્ર, મનુસ્મૃતિ: વેદનીતિ, નર્મકવિતા, મૃગ-જળ=મૃગને લલચાવનારું જળ, ચિન્તામણી, કલ્પદ્રુમ, કલ્પવૃક્ષ, (ગોળકેરી, દહિં-વડા, ખમણદોકળાં, પવનચક્રી) વગેરે.

આ બધા સમાસમાંના બે ત્રણ કે તેથી વધારે સમાસ એકઠા મળી એક આખો સામાસિક શબ્દ થયેલો હોય તે **મિશ્ર સમાસ** કહેવાય:—શુભોપમાયોગ્ય—(એમાં 'શુભોપમા' એ કર્મધારય, અને આખો સમાસ ચતુર્થીતત્પુરૂષ છે); ત્રિભુવનપતિ, સ્વદેશાભિમાની વગેરે.

૧૭૬. કર્મધારય અને બહુગ્રીહિમાં તદ્દાવત ઝાઝાવો છે :—કર્મધારયનું એક પદ બીજા પદનો ગુણ બતાવે અથવા બેમાંનું એક કોઈ ત્રીજા નામનો ગુણ બતાવે, પણ તે આખો સમાસ તે ત્રીજા નામનો ગુણ બતાવે નહિ; અને બહુગ્રીહિમાં તો બેમાંનું કોઈપણ પદ છૂટું લેતાં કોઈ ત્રીજા નામનો ગુણ નજ બતાવે. પણ આખા સમાસનો ભાવજ તે ત્રીજા નામનો ગુણ બતાવે:—જેમકે 'મેઘશ્યામ (કૃષ્ણ)' એ કર્મધારય છે, એમાં 'મેઘ'માં ઉપમાનો અર્થ રહેલો છે; અને 'શ્યામ' એ છૂટું કોઈ ત્રીજા નામનો ગુણ બતાવી શકે. પણ 'કમળનયન' (કૃષ્ણ)—એમાં આખો સમાસનો ભાવ એજ 'કૃષ્ણ'નો ગુણ બતાવે માટે એ બહુગ્રીહિ કહેવાય.

નીચે આપેલા શબ્દોના સમાસ ઓળખી તે સમજાવો.

મનોયત્ન ૧૦ મો.

અકાર્ય, અખંડ, અજ, અધોગતિ, અધમાધમ, અનર્થ, અનંગ, અનચ્ચુ, અપકીર્તિ, અપંગ, અફલ, અભ્ર, અદ્વપણ, અદ્વપણુદ્ધિ, અવિચાર, અશ્રુપાત, અહ-મતિ, અંકગણિત, અંગવિકાર, અંગકૃતિ, અંત:પુર, અંતજ, અંધશ્રદ્ધા, કમલમુખ, કારાગ્રહ, કર્તતાવલી, કુસંપ, કંઠગત, કંઠપારા. ખગેશ, ખેદયુક્ત, ગતપ્રાણ, ગવાત્ર, ત્રયાશ્રાધ, ત્રામાન્તર, ધનફલ, ચતુર્ચુગ, ચતુર્ભુજ, ચતુરશિરોમણિ, ચંદ્રવદન, ચંદ્રા-નના, જગદાધાર, જગદંબા, તપોધન, તપોધમ, દંડહરત, દિવ્યાંબર, દુર્વ્યસન, ધર્માચરણ, ધર્મધ્વંસ, ધર્માન્ધ, નયનપથ, નવરસ. નવરસવિભૂષિત, નવાહુકુર, નાનાવિધિ, પદભ્રષ્ટ, પરમધર્મ, પરાત્ર, પુરુષોત્તમ, પદ્મપાણિ, પાદપાણિ, ફલાધીન, ભક્ષહસ્ત, ભયાકુલ, ભ્રાતૃભાવ, મદનારિ, મનહર, માયાતીત, માયાવિષ્ટિત, યોગદર્શન, વિષયાસક્ત, વસુન્ધરા, વ્યવહારકુશલ, વ્યાઘ્રભય, વ્યોમચર, શયનગૃહ, ષટ્પદ, ષટ્સ-યુક્ત. સંત્રહસ્થાન, સહચરી, હરિહર, જ્ઞાનામૃત, જ્ઞાનવિગ્નય, જ્ઞાનામૃતભોજન.

વાક્યવિચાર

૧૮૦. વાક્યવિચારના બે મોટા ભાગ પાડી શકાય :—વાક્યરચના અને વાક્યપૃથક્કરણ.

૧૮૧. વાક્યરચના—વાક્યમાં શબ્દો કયે નિયમે ગોઠવવા તે. એમાં શબ્દોનો ક્રમ, અન્વય અને અધિકાર એ વિષેની બાબતો આવે.

૧૮૨. વાક્યપૃથક્કરણ—વાક્યને તોડી તેના ભાગ જુદા કરી, તેના વિવિધ સંબંધ ખુલ્લા કરી દેવાડવા તે.

(૧) વાક્યરચના.

૧૮૩. ક્રમ (શબ્દાનુક્રમ)=વાક્યમાં શબ્દોનું નિયમ પ્રમાણે આવવું તે. —વાક્યમાં કર્તા, ક્રિયાપદ, અને ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો કર્મ—તેમજ અપૂર્ણ અર્થના અકર્મક ક્રિાના ક્રિયાપૂરણી એ ત્રણ મુખ્ય છે. તેથી ગુજરાતીમાં કર્તા પહેલો આવે, કર્મ અથવા ક્રિયાપૂરણી હોય તે વચમાં, અને ક્રિયાપદ છેડે આવે, એવો સામાન્ય ક્રમ છે; ‘ઘોડો દોડે છે,’ ‘છાકરો પાઠ વાંચે છે,’ ‘કાશી મહેતાજી યથ.’

૧૮૪. (૧) કર્તાની સાથે વિશેષણ કે વિશેષણના જેવા શબ્દોનો સમૂહ ગુણ બતાવવાને આવે તો તે કર્તાના નામની પૂર્વે આવે છે; કર્મની સાથે પણ ગુણ-વાચકનો એજ સાધારણ નિયમ છે:—‘આડ કરવાની ટેવવાળો ને કરડકણો ઘોડો ચાલતો નથી.’ ‘આજસુ ને મોડો ઉઠનાર છાકરો એકે પાઠ તૈયાર કરી શકે નહિ.’ (૨) પણ જો કોઈના ગુણ કે સ્થિતિનું વર્ણન કરવું હોય, કે સ્થિતિ બતાવવી હોય તો વિશેષણ ક્રિયાપૂરણી યથ પાછળ આવે:—‘રંગીલદાસ ભલા છે,’ ‘તે માંદો છે.’ (૩) છઠ્ઠી વિભક્તિનું નામ કે સર્વનામ અને વિશેષણ બેઉ કોઈ નામની સાથે આવે તો છઠ્ઠી વિભક્તિવાળો શબ્દ પહેલો આવે:—‘રાત્નનો વડો કુંવર’ (૪) અને તેની સાથે જો કોઈ સંખ્યાવાચક વિશેષણ આવે, તો તે હમેશાં ગુણવાચકની પૂર્વે આવવો જોઈએ, અને છઠ્ઠી વિભક્તિવાળો શબ્દ તો પહેલોજ આવે:—‘રાત્નના બે ન્હાના કુંવર,’ ‘વર્ગના બે ઉપલા છાકરા.’

૧૮૫. (૧) સાધારણ વાતમાં, વખત બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ ઘણીવાર પહેલો આવે:—‘ઓણ વરસાદ થોડો થયો,’ ‘હાલ માંદગી ચાલે છે,’ (૨) ક્રિયાપદની સાથે કોઈ ક્રિયાવિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણ જેવો શબ્દસમૂહ, તે ક્રિયામાં, સ્થળ, સમય, નિમિત્ત વગેરે અર્થનો વધારો બતાવવાને આવતો હોય, તો તે ક્રિયાપદની પૂર્વે અર્થ અને મરોડ પ્રમાણે કર્મની પહેલાં કે પછી આવે:—‘રામદાસે મને બહુ સમજાવ્યો,’ ‘તે દરવરસે, નિશાળના કામમાં, માન મેળવવાને, ઘણું ખરચે છે;’ (૩) પણ નકારવાચક શબ્દો આજ્ઞાર્થે ને નિશ્ચયાર્થે વખતે છેડે આવે અને ક્રિયાપદ પૂર્વે ન્તય:—‘તમે ખાલશો મા,’ ‘તે તો આવ્યો નહિ.’ (૪) તેમજ મિશ્રકાળમાં તો મુખ્યનો કદતજ પહેલો આવે, છતાં નિષેધરૂપ થતાં, વખતે સાહ્યકારકનું નિષેધરૂપ પહેલું આવે:—‘હું નહોતો જાણતો,’ ‘તે નથી આવ્યો.’

૧૮૧. પ્રશ્નાર્થ—પ્રશ્નાર્થ વાક્યમાં શબ્દાનુક્રમ નિશ્ચયાર્થ વાક્યના જોવાનું છે; માત્ર અંતે પ્રશ્નનું ચિહ્ન આવે છે; જેમકે—નિશ્ચયાર્થ ‘તે પાઠ વાંચ્યો છે.’ એનું પ્રશ્નાર્થ—‘તે પાઠ વાંચ્યો છે?’; પણ આ અર્થ ખુલ્લો ખતાવવાને આદિ કે અંતે ‘શું’ ‘કે’ એવા પ્રશ્નવાચક શબ્દો વાપરવાની રીત છે:—જેમકે ‘શું તે પાઠ વાંચ્યો છે?’ ‘કેમ પાઠ વાંચ્યો છે?’ ‘પાઠ વાંચ્યો છે શું?’ ‘પાઠ વાંચ્યો છે કે?’ પ્રશ્નની સાથે આશ્ચર્યતાનો અર્થ સામેલ થતાં, અંતે ‘કે શું’ વાપરે છે:—‘તે પાઠ વાંચ્યો છે કે શું?’ અને પ્રશ્નની સાથે સંદેહનો અર્થ સામેલ થતાં, છેડે ‘કે કેમ’ ‘કે નહિ’ અને (‘કે નહિ’નું દૂકું રૂપ) ‘કેની’ આવે છે:—‘પાઠ વાંચ્યો છે કે કેમ-કે નહિ-કેની?’ (‘ની’ એકલો આગ્રહ ખતાવે:—જાઓની, ખાઓની વગેરે).

૧૮૭. ગુજરાતીમાં વાક્યના જુદા જુદા ભેદો અને ટંબ ધણી કરીને ખોલવામાં રહેલા છે, પણ શબ્દરચના ધણીખરી બદલાતી નથી. અગત્યના શબ્દ ઉપર ધણીવાર ભાર મૂકીને ખોલાય છે અથવા તો તે શબ્દ પહેલો મૂકવાનો ચાલ છે; અહાવી રીતે ક્રિયાપદ કે કર્મ પણ પહેલો આવે:—‘વાંચ્યું’ તે લેસન ને ઉઘડ્યું નશીબ,’ ‘જુગોળ’ તો તે વાંચી છે.’

૧૮૮. સંયુક્તવાક્યમાં—‘કે’ અથવા ‘જે’ થી શરૂ થતું નામ-ઉપવાક્ય હમેશાં મુખ્યની પછી આવે; પણ જો એને છેડે ‘એવું,’ ‘એમ,’ ‘એ, તે’ એવાં સર્વનામ વાપરીએ તો તે પહેલું મૂકાય:—‘કાણે કહ્યું કે (જે) એ ખોટું છે?’ ‘એ ખોટું છે એમ કાણે કહ્યું?’

વાક્યરચનામાં મુખ્ય અન્વયના નિયમ જાણવા જરૂરના છે.

૧૮૯. અન્વય = એકબીજાની સાથે રૂપમાં મળતા આવવાનો સંબંધ. અહાવી જાતના રૂપવિકારના બે મુખ્ય સંબંધ છે. ૧ વિશેષ્ય ને વિશેષણનો; ૨ ક્રિયાનાય ને ક્રિયાપદનો.

૧૯૦. વિશેષ્ય-વિશેષણ.—(સામાન્ય) વિશેષ્યની જાતિ, વચન અને વિભક્તિ પ્રમાણે વિશેષણનાં જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ હોય છે, પણ વિભક્તિના પ્રત્યય વિશેષણને લાગતા નથી:—રાતા પૂલનું, કાળો ઘોડો.

(૧) એક કરતાં વધારે વિશેષ્ય, સંજ્ઞાતીય-એકજ જાતિના હોય અને સમાનાર્થદર્શક અવ્યય ‘ને-અને’ થી જોડાયલા હોય તો વિશેષણ તેજ જાતિના બહુવચનમાં આવે:—ગુરૂ ને શિષ્ય (બિહુ) ડાહ્યા છે.

(૨) એક કરતાં વધારે વિશેષ્ય, વિભક્તીય-જુદી જુદી જાતિના હોય અને સમાનાર્થદર્શક અવ્યય ‘ને-અને’ થી જોડાયલા હોય, તો વિશેષણ નાન્યતરજાતિના બહુવચનમાં આવે છે:—‘ભાત, દાળ, અને શાક સારાં હતાં’; ન્યારે જુદી જુદી જાતિનાં નામનો સમાજ થયેલો હોય ત્યારે પણ વિશેષણ આ રૂપમાંજ આવે:—‘બધાં માળાપને પીટવાં નહિ,’ ‘તે ધણીધણીઆણી ડાહ્યાં છે.’

(૩) પણ જો બે નામની વચ્ચે બિનાર્થદર્શક 'કે' આવતો હોય તો, તેની પાસેના નામની જાતિ વિશેષણને લાગે છે:—‘ધરડો બાપ કે મા’; ‘છાકરી કે છાકરો ડાહ્યો હોય’ વગેરે.

(૪) માન આપવાને સાડ નારીજાતિના નામની સાથે વિશેષણ નાન્યતરના બહુવચનમાં આવે છે:—‘મહારાણી બહુ બલાં હતાં,’ ‘ગોરાણી ડાહ્યાં છે’.

(૫) વિશેષ્યને વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગતાં, તેનું વિશેષણ જો વિકારી હોય તો તેમાં એક અને બીજો નો આ થઈ જાય છે; અને એક કરતાં વધારે વિકારી વિશેષણ હોય તો તે બધાંનું રૂપ બદલાય; લુચ્ચા; ચોટ્ટા અને ધુતારા માણસથી દૂર રહેવું વગેરે.

૧૬૧. સર્વનામ—સર્વનામનાં જાતિ, વચન, જે નામને માટે તે વપરાયલું હોય તે ઉપરથી ઠરે છે; અને વિભક્તિ તો વાક્યના સંબંધ પ્રમાણે હોય:—‘કોઈએક ગાંડો છાકરો હશે. તેને તેની મા જમવા તેડી ગઈ. સાથે તેની ન્હાની બહેન પણ હતી.’

૧૬૨. કોઈ વાક્ય કે રાખદના સમૂહની પછી દર્શક સર્વનામ એ કે તે વપરાય છે; એ તેનો ભાવાર્થ બતાવે છે માટે નાન્યતર જાતિના એકવચનમાં છે, અને તેની સાથે વિશેષણ ને ક્રિયાપદ પણ એજ રૂપે આવે છે:—‘તેઓ આગગાડીને રસ્તે આવ્યા એ ડાહ્યું કીધું;’ ‘ઉભા રહીને કોપી લખવી એ અધરું છે.’

૧૬૩. ધણાં એકજ જાતિનાં નામ એકવચનમાં હોય તો પણ તેને દર્શાવવાને છેડે ‘એ’ આવે તો તે પેલાં નામની જાતિના બહુવચનમાં ગણાય; ને વિશેષણ અને ક્રિયાપદ પણ તે રૂપે આવે:—‘છગન, લલ્લુ, અને મણિલાલ એ સારા મણુતા હતા;’ પણ જુદી જુદી જાતિનાં રૂપ હોય તો નાન્યતરજાતિનાં બહુવચનમાં આવે:—‘રામદાસકાકા, છાટીબહેન, અને માજી મોડાં આવ્યાં.’

૧૬૪. સંબંધી સર્વનામ ‘જે’ અને તેની પાછળ દર્શક સર્વનામ ‘તે’ આવે છે તેની જાતિ એક છે, પણ વાક્યનો સંબંધ જુદો હોવાને લીધે વિભક્તિ તો જુદી હોઈ શકે;—‘જે કાલે આવ્યો હતો તેને ખોલાવો,’ ‘જેને ખોલાવ્યો હતો તે કયાં?’

૧૬૫. ક્રિયાનાથ અને ક્રિયાપદ.—ક્રિયાનાથનાં જાતિ, વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં જાતિ વચન હોય છે.

૧૬૬. નામ—ક્રિયાનાથ—(૧) એકજ જાતિનાં બે કે વધારે નામ, ક્રિયાનાથ તરીકે આવે, તે એકવચનમાં હોય, તો પણ તેમની વચ્ચે જો સમાનાર્થદર્શક અવ્યય (અને, ને, તથા) આવેલો હોય, તો ક્રિયાપદ તેની જાતિના બહુવચનમાં આવે:—‘જગન્નાથ, લલ્લુ ને મોતીરામ મોડા આવ્યા;’ (૨) પણ જો જુદી જુદી જાતિનાં નામ હોય તો ક્રિયાપદ નાન્યતરજાતિનાં બહુવચનમાં આવે:—

‘આને તમે ઈતિહાસ, કવિતા અને વ્યાકરણ વાંચ્યાં નથી’ (વખતે છેલ્લાં પ્રમાણે પણ રૂપ ફરે).

૧૯૭. ને બિનાર્થદર્શક (કે, અથવા, વા) આવે તો છેલ્લા પ્રમાણે ક્રિયાપદનું રૂપ ફરે; પણ ઘણુંકરીને તે નામના પછી ‘કોઈ, કંઈ કશું’ વાપરવાનો ચાલ છે અને તે પ્રમાણે ક્રિયાપદ નાન્યતર જતિના એકવચનમાં આવે:—‘સસરો કે વહુ કોઈ આવ્યું નથી;’ ‘ઈતિહાસ કે ભૂગોળ કંઈ કીધું નથી,’ ‘અણિત, લેખાં, વાંચન, કશું આવડતું નથી.’

૧૯૮. બે કરતાં વધારે જુદી જુદી જતિનાં નામની વચ્ચે સમાનાર્થદર્શક (અને, ને) અવ્યય વાપરીને પણ તેની સાથે ‘એમાંનું કોઈ-કંઈ કશું’ વાપરવાનો ચાલ છે; ત્યાં પૂર્ણ ક્રિયાપદ નાન્યતર જતિના એકવચનમાં આવે:—જેમકે ‘શેલું, પાધડી, અને દુપટ્ટો એમાંનું કશું આણ્યું નથી.’ ‘ગાડી, ઘોડો કશું આણ્યું નથી.’

૧૯૯. સર્વનામ-ક્રિયાનાથ—(૧) ક્રિયાનાથમાં જુદા જુદા પુરૂષના સર્વનામ હોય, તો તેમાં ને પહેલો પુરૂષ હોય તો ક્રિયાપદ પહેલા પુરૂષના બહુવચનમાં આવે છે:—‘હું ને તે આવીશું’ ‘તું ને હું બેઉ વાંચીશું’ ‘હું ને તમે જઈએ છીએ’ ‘હું, તું ને તે જઈશું.’ (૨) વળી પહેલા પુરૂષના સર્વનામની સાથે બીજી કોઈ નામ આવેલું હોય તોપણ ક્રિયાપદ પહેલા પુરૂષના બહુવચનમાં આવે:—‘હું ને રંગીલદાસ આવીશું.’ (૩) પણ ને પહેલો પુરૂષ ન હોય, અને બીજા પુરૂષ સર્વનામની સાથે ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામ કે કોઈ નામ હોય, તો ક્રિયાપદ બીજા પુરૂષના બહુવચનમાં આવે:—‘તું ને તે આવતા હો તો ચાલો,’ ‘રંગીલદાસ ને તું આવશે તો ઠીક.’

૨૦૦. માનાર્થ—(૧) એકવચનમાં ક્રિયાનાથની સાથે માનાર્થે ક્રિયાપદ બહુવચનમાં આવે:—‘મહારાજ પધાર્યા,’ ‘બાપાજીને બોલાવ્યા?’ (૨) ને નારી જતિનું નામ હોય તો માનાર્થે ક્રિયાપદ નાન્યતરના બહુવચનમાં આવે:—‘રાણીજી બોલ્યાં,’ ‘સાસુજીને કેમ ચિઠ્ઠ્યાં?’

૨૦૧. વિભક્તિ—(૧) બે કે વધારે નામ એકજ વિભક્તિમાં આવે, તો ઘણુંકરીને છેલ્લા નામને વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગે છે:—જેમકે, ‘ઘણીઘણીઆણી અને છોકરાંનો એકજ સ્વભાવ છે,’ ‘ગરીબ અને તવંગરને સરખાજ ન્યાય આપવો.’ (૨) પણ ને એવી રીતે સર્વનામ આવતાં હોય તો પ્રત્યેકને છૂટા પ્રત્યય લાગે છે:—જેમકે, ‘મારો, તમારો અને તેનો એકજ વિચાર છે.’ કોઈવાર રૂપ ન ફરે તો છેડે પણ આવે:—‘હું, તું, અને તેથી કંઈ થાય નહિ.’

૨૦૨. કોઈવાર નામને પણ જુદા જુદા દર્શાવવાને, એકજ વિભક્તિમાં હોય, તોપણ પ્રત્યય પ્રત્યેકને છૂટા લાગે છે;—રામદાસને, તેના ભાઈને, બહેનને, એ બધાંને તેડી લાવજો.

૧૦૩. સામાન્યકૃદંત—આ કૃદંત ન્યારે કોઈ સકર્મક ક્રિયાપદનો કર્મ થઈને આવે છે, અથવા કોઈ નામયોગીની પૂર્વે આવી વિભક્તિનો પ્રત્યય લે છે, ત્યારે હમેશાં એને છેડે ‘વા’ આવી અવિકારી જેવો થાય છે. (સકર્મક છતાં કર્મ પ્રમાણે ૩૫ બદલાતું નથી:—‘તે ચોપડી વાંચવા ઈચ્છે છે’ ‘તમે શાપર ભાષણ કરવા માગો છો’ ‘તે શુદ્ધ બોલવા કરે છે.’

૧૦૪. વર્તમાનકૃદંત—આ કૃદંતની સાથે ‘કે’ ‘ને’ ‘કને’ આવા અવ્યયો પ્રત્યય તરીકે આવીને તેમાં ભૂતકૃદંતના જેવા અર્થની સાથે તરતનો અથ સમાેસ કરે છે; જેમકે ‘તે ઉઠતી કે-ઉઠતીને-ઉઠતીકને દોડી’=તે ઉઠીને તરત-ઉઠી અને તરત દોડી.’

૧૦૫. આથી પણ વધારે તરતનો અર્થ બતાવવાને આ કૃદંતના અવિકારી (જેને છેડે ‘તાં’ આવે છે એવા) ૩૫ની સાથે ‘જ’ ‘વારને (ની વારને)’ ‘વારનેજ’ ‘વેળેજ’ ચઢાવા શબ્દો પ્રત્યય તરીકે આવે છે:—જેમકે ‘કેટલાંક પ્રાણી ઇંડાંમાંથી નીકળતાંજ-નીકળતાંવારને-નીકળતાંવારનેજ (વેળેજ) મરી નય છે.’

૧૦૬. આ કૃદંત, ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વાપરેલો હોય ત્યારે જો એમાં રીતિનો અર્થ હોય છે, તો વિકારી વિશેષણની પેઠે ક્રિયાનાથ પ્રમાણે એની જાતિ ફરે છે. જેમકે, ઘોડો ‘લંગડાતો’ ચાલે છે; છાકરી ‘ચાળા કરતી’ દોડે છે.’ (સકર્મક કૃદંત છતાં પોતાના કર્મ પ્રમાણે ૩૫ ફરે નહિ). પણ જો વખત કે કારણ બતાવવાનો અર્થ હોય તો ત્યાં આ કૃદંતનું અવિકારી ૩૫ એટલે જેને છેડે ‘તાં’ આવે તેજ ૩૫ વપરાય છે. એ ખરેખરેતાં નાન્યતરનું બહુવચનનું ૩૫ નથી પણ ‘આં’ પ્રત્યયથી બનેલું છે—(‘તાં’ પ્રત્યયમાં સાતમીનો પ્રત્યય ‘આં’ બળેલો છે):—છાકરો ‘ચાલતાં (ચાલતામાં)’ પડી ગયો, સૂર્ય ‘ઉગતાં (ઉગતામાં)’ ઉઠે, રાત ‘પડતાં (પડતામાં)’ આવે, તે પાલખ ‘બાંધતાં (બાંધતાંમાં)’ નીચે પડયો. (સકર્મક કૃદંત છતાં પોતાના કર્મ પ્રમાણે ૩૫ ફરે નહિ). આ કૃદંત બેવડાં ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ક્રિયાના ચાલુપણાનો કે દરમ્યાનનો વિશેષ અર્થ આવે:—‘લંગડાતો લંગડાતો’ પાલખ ‘બાંધતાં બાંધતાં’ વગેરે. પણ અમુક વખત બતાવે ત્યાં આ અર્થ આવે નહિ.

૧૦૭. બૂનકૃદંત—આ કૃદંત (નામતરીકે) ન્યારે કારણાથે તૃતીયામાં કે પંચમીમાં આવે ત્યારે એની સાથે મૂળનો કર્તા છઠ્ઠીમાં આવે છે;—જેમકે મારે ગયે—મારા ગયાથી, તારે આવે—આગ્યે=આવ્યાથી વગેરે. તેમજ કર્તા પોતાને ૩૫ે રહી પ્રથમામાં પણ આવે:—હું ગયે=હું ગયાથી, તું આવે—આગ્યે=તું આવ્યાથી, તે નાઠે=તે નાઠાથી વગેરે.

૧૦૮. ક્રિયાવિશેષણ—વિકારીવિશેષણ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે કોઈ ક્રિયાપદની સાથે વાપરવું હોય, તો તેનાં જાતિ, વચન, કે ક્રિયાપદન કર્તા કે

કર્મ, જેની સાથે તે સંબંધ રાખતું હોય તે પ્રમાણે હોય છે:—ઘાડો ઉતાવળો દોડે છે, તે છાડી કામ સાફ કરે છે.

૨૦૯. જ્યાં ક્રિયાપદનો ભાવાર્થ, કર્તા ને ક્રિયાનાથ હોય, ત્યાં ક્રિયાવિશેષણ હમેશાં નાન્યતર ભતિનાં એકવચનમાં આવે:—જેમકે ‘મારા પેટમાં થણું દુખે છે,’ ‘તેનાથી સાફ વંચાય છે.’ વગેરે.

૨૧૦. નામ-નામયોગી—એક કરતાં વધારે નામ (કે સર્વનામ) ની સાથે એક જ નામયોગી સંબંધ રાખતો હોય, તો ધણું કરીને છેલ્લા નામની સાથે વાપરે છે:—જેમકે ‘આગ અને રેલ આગળ કંઈ રહેતું નથી,’ ‘મારે, તારે ને રંગીલદાસને વારતે રહેવા દઇને વાત કરજે’ વગેરે. વખતે ચઢાવીને બોલતાં પ્રત્યેકની સાથે પણ વાપરે છે.—‘મારે વારતે, તારે વારતે ને રંગીલદાસને વારતે, રાખીને વાત કરજે’ વગેરે.

૨૧૧. વાક્યયોગી—બે કરતાં વધારે શબ્દ કે બે કરતાં વધારે વાક્યને જોડતાં, વાક્યયોગી છેલ્લાની પૂર્વે આવે:—જેમકે, ‘હું, તું, અને તે’; ‘પાન, સોપારી ને એલચી’; ‘સાપ, કેડ કે જળની રેલ’; ‘કાશી દરરોજ રહેવારના ધરધોલો કરે, આખો દહાડો નિરાળે બેજો, અને રાતના ભરતાં સીવતાં શિખે’ વગેરે.

૨૧૨. અધિકારનો ભાગ, વિભક્તિ, કૃદંત, કાળ વગેરેના પાઠમાં પ્રત્યેકની નીચેજ આવી ગયેલો છે (જેવું પ્રત્યેકના ઉપયોગ).

નેઇએ, હો અને પડ, નો સાહકારક તરીકે ઉપયોગ.

૨૧૩. નેઇએ*—આ ક્રિયાપદ અગત્ય કે ફરજ બતાવવાને મુખ્ય ક્રિયાપદના સામાન્યરૂપની સાથે સાહકારક જેવો થઇને આવે છે; મુખ્યનો કર્તા કારણાર્થે ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે; અને સામાન્યકૃદંત જો અકર્મક હોય તો તે નેઇએનો ક્રિયાનાથ થાય, અને પ્રયોગ ભાવે છે:—‘તેણે જવું નેઇતું હતું,’ પણ જો સામાન્યરૂપ સકર્મક હોય તો તેનો કર્મ એનો ક્રિયાનાથ થાય છે અને પ્રયોગ કર્મણિ જેવો છે:—‘તેણે કોપી લખતી નેઇતી હતી.’

*નેઇએ એ મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય ત્યારે એ, જમ, મળ જેવાં મૂળે સહબોદનાં રૂપો અકર્મક થઇને ભાષામાં વપરાયલાં છે તેવો ગણાય, અને એનું સંબંધી નામ ચતુર્થીમાં આવે:—‘માણસને કામ નેઇએ.’ આ ઉપરથી એના સાહકારક તરીકેના ઉપયોગમાં પણ ભૂલે કર્તા ચતુર્થીમાં વપરાવા લાગ્યો હશે; અને તેમ લેતાં પદચ્છેદમાં એની સાથેનું સામાન્યરૂપ એનો સહકર્તા થાય અને સંબંધી નામ, કર્તા નહિ, પણ સંબંધાર્થે ચતુર્થી કહેવાય. તોપણ એ ચતુર્થીનો ઉપયોગ ઠીક ‘લાગતો નથી; કારણ કે ‘નેઇએ’ અધ્યાહાર રહેતાં, વિધ્યર્થસામાન્યકૃદંતની સાથે તો ત્રીજાજ આવે:—તેણે જવું, તેઓએ વાંચવું.

૨૧૪. હો*—આ ક્રિયાપદ ઈચ્છાનો અર્થ બતાવવાને મુખ્યના સામાન્યરૂપની સાથે સાદ્યકારક જેવો થઈને આવે છે. એની સાથે કર્તા તૃતીયા વિભક્તિમાં ન આવતાં, સંબંધી થઈને, સંબંધાર્થે ચતુર્થોમાં આવે છે, અને ‘નેઈએ’ની પેઠે એને ક્રિયાનાથ તે સામાન્યરૂપ થાય છે:—મારે જવું છે; તેને પાઠ લખવો હતો; તેઓને ખાલવું હતું વગેરે.

આ ક્રિયાપદ જ્યારે સામાન્યરૂપની સાથે આવી અવશ્ય દ્રવ્ય બતાવે છે ત્યારે ‘નેઈએ’ની પેઠે એની સાથે પણ કર્તા તૃતીયા વિભક્તિમાં આવે છે: જેમકે ‘તેણે એ કામ કરવું હતું (કરવું નેઈતું હતું), તારે ખાલવું હતું (ખાલવું નેઈતું હતું).’ માથે આવેલું કામ—એવો અર્થ બતાવવાને આ ક્રિયાપદની સાથે સામાન્યરૂપને બદલે ભવિષ્યકૃદંતનું રૂપ વપરાય છે: ‘તેણે (તેને) એ કામ કરવાનું હતું’ ‘તારે અહિં રહેવાનું હતું’ વગેરે.

૨૧૫. પડ*—આ ક્રિયાપદ અગત્યનો અર્થ બતાવવાને મુખ્યના સામાન્યરૂપની સાથે સાદ્યકારક જેવો થઈને આવે છે. એની સાથે કર્તા ‘હો’ની પેઠે સંબંધી થઈને, સંબંધાર્થે ચતુર્થોમાં આવે છે, અને ‘નેઈએ’ની પેઠે, એનો પણ ક્રિયાનાથ તે સામાન્યરૂપ થાય છે:—જેમકે ‘મારે જવું પડ્યું’ ‘તેને દશ પુસ્તકો વાંચવાં પડ્યાં.’

વાક્યપૃથક્કરણ.

૨૧૬. એક પૂર્ણ વિચાર જણાય એવા શબ્દસમૂહને વાક્ય કહે છે. પૂર્ણ વિચાર કહેતાં (૫૧માં કહ્યા પ્રમાણે) બે બાબત નેઈએ (૧) વિચારનો વિષય ને (૨) તે વિષયને વિષે જે કહેવાનું તે. આથી વાક્યના મુખ્ય બે ભાગ ઠરે—(વિષય પક્ષ) કર્તૃપક્ષ,† અને (વિધાનપક્ષ)—ક્રિયાપક્ષ.†

૧. કર્તૃપક્ષ.—જે વિષય વિષે કંઈ કહેવામાં આવે તે.

૨. ક્રિયાપક્ષ.—તે વિષય વિષે જે કંઈ કહેવાય તે.

કર્તૃપક્ષમાં મુખ્ય કર્તા અને ક્રિયાપક્ષમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ, આમ બે શબ્દ વગર વાક્ય બને નહિ; કર્તા અને ક્રિયાપદ:—‘પક્ષી ઉડે છે,’ ‘તે ગયો.’ વગેરે.

જોડો અને પડને છૂટા લઈ, એના રૂપ પ્રમાણે અકર્મક ક્રિયાપદ કહીએ, તે સામાન્યરૂપ એનો કર્તા થાય, અને ચોથી વિભક્તિનું નામ સંબંધાર્થે જણાય.

કર્તાને ઉદ્દેશીને ક્રિયા થાય ત્યાં કર્તા એ ઉદ્દેશ્ય-એટલે ક્રિયાનાથ, તેમજ કર્મ કે ભાવને ઉદ્દેશીને ક્રિયા થાય ત્યાં કર્મ કે ભાવ એ ઉદ્દેશ્ય એટલે ક્રિયાનાથ થાય, આથી કર્તાને ઉદ્દેશ્ય સંજ્ઞા લાગુ પડે નહિ.

†ખરે જોતાં વિચારનો વિષય તે ‘વિશેષ્ય’ અને તેને વિષે કહેવાનું તે ‘વિશેષક’; જેમકે સમુદ્ર-ખારો, અને એને જોડનાર ‘છે’ ‘હોય છે’ એવા ક્રિયાપદ-શબ્દ આવે તો સંબંધક ‘કહેવાય; એટલે ન્યાયપક્ષે વાક્યના વિશેષ્ય, વિશેષક, અને સંબંધક એવા ત્રણ ભાગ પડે. પણ ધણાખરા ક્રિયાપદમાંજ વિશેષક અને સંબંધક સમાયલા રહે છે; એટલે વ્યાકરણમાં વિશેષ્ય=કર્તા, ને તેની સાથેના શબ્દો મળી કર્તૃપક્ષ; અને સંબંધક=ક્રિયાપદ ને તેની સાથેના શબ્દો મળી ક્રિયાપક્ષ; એ બે ભાગ પાડ્યા છે.

૨૧૭. વાક્ય ત્રણ પ્રકારનાં હોઈ શકે—સાદુ, સાન્વય, અને સંયુક્ત.

૨૧૮. સાદુ વાક્ય—જેમાં એકજ કર્તૃપદ અને એકજ ક્રિયાપદ આવે તે—‘રામજી સિધાવ્યા,’ ‘ઘોડો દોડે છે.’

૨૧૯. કર્તૃપદ—કર્તૃપદમાં નામ, સર્વનામ વિશેષણ અને નામ જેવા શબ્દ, શબ્દનો સમૂહ કે આપું વાક્ય (જેવું કલમ ૧૯૨) કર્તા તરીકે આવે; આ કર્તાને, કર્તૃપદ કે ‘સાદો કર્તા’ કહે છે.

નામ—‘રામદાસ આવ્યો,’ ‘ઝાચ બરાડે છે,’ ‘ઝાડ ઉગે છે,’ વગ.

સર્વનામ—‘તેઓ બહાર ગયલા છે;’ ‘હું એકલો છું.’ એ ઠીક છે.

વિશેષણ—‘પૈસાદાર દુખિયા છે,’ ‘ગરીબ સુખી છે.’

કૃદંત (કૃદંત શબ્દ સમૂહ)—કહેવું તો સહેલ છે; રાત્રે વાંચવું ઠીક નથી.

વાક્ય—ચોમાસામાં વરસાદ આવે (એ) કુદરતી નિયમ છે.

૨૨૦. કર્તૃપદમાં કર્તાની સાથે વિશેષણ કે વિશેષણ જેવા શબ્દો, તેના ગુણ ખતાવવાને આવે તે, ‘કર્તાવિવર્ધક’ કહેવાય; આ વિશેષણ અને કર્તૃપદ સાથે લઈએ તો તેને ‘પૂર્ણ કે વિવર્ધિતકર્તૃપદ’ એટલે ‘કર્તૃપદ’ કહેવાય.

કર્તાવિવર્ધક—કર્તાવિવર્ધક તરીકે વિશેષણ, છટ્ટી વિભક્તિનું નામ કે સર્વનામ, સમાનાર્થે પ્રથમા વિભક્તિનું નામ, વિશેષણ જેવા શબ્દસમૂહ, ને સંબંધી વિશેષણિક વાક્ય વિવિધ રીતે આવે છે.

વિશેષણ—રાતો ઘોડો ઠીક દોડે છે.

છટ્ટી વિભક્તિનું નામ—સર્વનામ:—રાખનો કુંવર ડાહ્યા છે. તેની છોકરી માંદી છે.

સમાનાર્થે પ્રથમા:—પેઢીવાળાનો છોકરો રામદાસ ગાંડો નિકળ્યો.

શબ્દસમૂહ (કૃદંતવિશેષણ)—ખીમાં ગોઠવવાનું કામ અધરું છે.

વિશેષણિક—શબ્દસમૂહ—‘પેલા ખુણામાંનો છોકરો ઉંચે છે.’

સંવિગ વાક્ય—(જે) કાલે આવ્યો હતો તે (છોકરો) આ રહ્યો.

૨૨૧. ક્રિયાપદ—ક્રિયાપદમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ છે. ક્રિયાપદમાં અકર્મક અને સકર્મક એવા બે વર્ગો છે. કેટલાંએક અપૂર્ણ અર્થનાં અકર્મક ક્રિયાપદ, જેવાં કે હો, થા (નિવડ-નિકળ), દેખા (ભાસ-લાગ), રહે, એવાં ક્રિયાપદોની સાથે દોષ નામ નામ કે વિશેષણ જેવા પૂરક શબ્દો આવે ત્યારે તેનો અર્થ પૂર્ણ સમજાય; આ શબ્દો તેના ક્રિયાપૂરણી કહેવાય. (એવાં અકર્મક ક્રિયાપદ થોડાં છે તેથી ક્રિયાપૂરણીનો ભાગ જુદો ન પાડતાં ક્રિયાપૂરણી અને ક્રિયાપદ સાથે લઈ તેને ક્રિયાપદમાં પણ ગણે છે.)

ક્રિયાપૂરણીમાં નીચેના શબ્દો આવે—

નામ—‘દિવાન થયો,’ ‘હું નોકર રહ્યો,’ ‘તું મૂર્ખ બન્યો.’

વિશેષણ—‘તે માંદો દેખાય છે.’ ‘છોકરો ખાંડો નિકળ્યો.’

છટ્ટી વિભક્તિનું નામ—સર્વનામ—‘આ ચોપડી ભગવાનની છે,’ ‘ચેલી મારી છે.’

વિશેષણ જેવો શબ્દસમૂહ—‘તાર કામ ચોરી કરવાનું નથી.’

૨૨૨. સકર્મક ક્રિયાપદની સાથે પણ તેનો પૂર્ણ અર્થ બતાવનારા શબ્દો આવે છે. આ ખંડેજોમાં ક્રિયાપૂરણી જેવાજ પૂરક શબ્દો છે; પણ સકર્મક ક્રિયાપદનો મેટો જથ્થો છે તેથી એની સાથે ક્રિયાપૂરકને જુદો વર્ગ પાડી બતાવવા જરૂરના છે; એને કર્મ એજ સામાન્ય સંજ્ઞા આપી છે:—તે ચોપડી વાંચે છે. (ક્રિયાપૂરણી અને કર્મ એજ ક્રિયાપદના પૂરક છે).

૨૨૩. કર્મ જે વર્ગના શબ્દો કર્તા તરીકે આવે છે તેજ વર્ગના શબ્દો કર્મ તરીકે આવે છે; અને એ પણ કર્તાની પેઠે તેટલીજ રીતે વધારી શકાય. અને તેને ‘કર્મવિવર્ધક’ કહેવાય. વળી કેટલાંએક દ્વિકર્મી ક્રિયાપદને એ કર્મ લાગે છે તેમાં ખરો-પાસેનો તે ઉપરથી, અને જેના સંબંધી કંઈ ક્રિયા થાય તે અનુપરથી કર્મ:—‘તેણે મને પૈસા આપ્યા.’

કર્મ—સાદો કર્મ:—

નામ—‘મહેતાજીએ છોકરાને બોલાવ્યો.’ ‘તેણે ગાયને મારી.’

સર્વનામ—‘તેણે મને મોકલ્યો’; ‘તમે તે લીધું છે.’

વિશેષણ—‘પૈસાદારને બધા ગણે’; ‘તમે હાથું કીધું.’

ક્રૂંદંત—(ક્રૂંદંત શબ્દસમૂહ)—‘મારું કહ્યું માનો’; ‘રાત્રેવાંચવું મૂકી દો.’

વાક્ય (નામ)—તેમણે કહ્યું કે મારાથી ન આવાય.

કર્મવિવર્ધક—(કર્મનો વધારો):—

વિશેષણ—‘બધા છોકરાને બોલાવો’; ‘રાતો ઘોડો આણો.’

છટ્ટી વિભક્તિનું નામ કે સર્વનામ—‘શેઠના છોકરાને મોકલો’; ‘તેણે મારી

ચોપડી ખોઈ નાખી.’

સમાનાર્થે દ્વિતીયા—‘તેમણે રંગીલદાસના છોકરા બાબુભાઈને મોકલ્યો.’

ક્રૂંદંતવિશેષણ—‘તમે કહેલી વાત ભૂલી ગયા’; ‘કહ્યું કામ કરો.’

ક્રૂંદંતશબ્દસમૂહ—‘ચોપડી બાંધવાનું કામ શિખ્યો છે.’

વિશેષણિક શબ્દસમૂહ—‘સામા ઘરમાંના માણસોને મોકલો’; ‘ચેલી

મેજ પરની ચોપડીઓ ઉઘી મૂકો.’

સંબંધકવિશેષણિક વાક્ય—‘(જે) કાલે આવ્યો હતો તેનેજ પાછો મોકલો’

*ઉપરથી, પ્રધાન કર્મ; અને અનુપરથી, ગોણું કર્મ પણ કહે છે.

૨૨૪. ક્રિયાવૃદ્ધિ—ક્રિયાપક્ષમાં, ક્રિયાપદની સાથે ક્રિયાવિશેષણ, ક્રિયા-વિશેષણ જેવો શબ્દ, ક્રિયાવિશેષણિક શબ્દ સમૂહ, ક્રિયાવિશેષણિક વાક્ય, તેના અર્થમાં વધારો કરવાને આવે છે; તેને ક્રિયાવૃદ્ધિ કહે છે. (ક્રિયાપૂરણી વગર ક્રિયાપદનો અર્થ અધુરો રહે પણ ક્રિયાવૃદ્ધિ વગર ક્રિયાપદનો અર્થ અધુરો રહે નહિ, માટે ક્રિયાવૃદ્ધિને ભૂલે ક્રિયાપૂરણીમાં ન લેવા).

ક્રિયાવૃદ્ધિમાં નીચેના શબ્દો આવે—

ક્રિયાવિશેષણ—‘તે ઉતાવળો દોરે છે’ ‘બરફર પાછું હઠ્યું.’

ક્રિયાવિશેષણને અર્થે આવતાં વિભક્તિઓવાળાં નામ—‘કાલે તે સુરતથી નિકળ્યો,’ ‘હું માળે ચડ્યું,’ ‘તે કાલનો માંદો છે.’

કૃદ્વંતનામ (નિમિત્તાર્થે)—‘તે પૈસા લેવાને ગયો.’

કેવળપ્રયોગી પ્રથમા—‘સ્વહાર થતાં વાદળ વેરાઈ ગયું.’

ક્રિયાવિશેષણિક શબ્દસમૂહ—‘તે પાઠ વાંચતો વાંચતો આવે છે.’

ક્રિયાવિશેષણિક વાક્ય—‘જ્યારે અવાય ત્યારે આવો.’

ઉપર પ્રમાણે સાદા વાક્યમાં, કર્તૃપક્ષ અને ક્રિયાપક્ષના પેટાવર્ગ ગણતાં ૬ ભાગ થાય છે; તે નીચેના ટૂંકા વાક્યમાં બતાવ્યા છે.

કર્તૃપક્ષ.		ક્રિયાપક્ષ (વિધેય).				
કર્તાવિવર્ધક	કર્તૃપદ	કર્મવિવૃ	કર્મ	ક્રિયાવૃદ્ધિ	ક્રિયાપદ	
વાક્ય	હુશિયાર છોકરો	પોતાના	પાઠ	જલદીથી	શિખે છે.	

૨૨૫. સાન્વય વાક્ય—એ કે વધારે વાક્ય સમાનાધિકારે જોડાયેલાં હોય તો તે આખું વાક્ય સાન્વયવાક્ય કહેવાય. એનાં અંગો એક બીજાના સહગામી કે સમાનાધિકારી વાક્યો કહેવાય. અને તે નીચેને સંબંધે આવે:—

સંગદર્શક સંબંધ—રાનજી નીકળ્યા છે ને તે કાલે આવશે.

વિરુદ્ધાર્થદર્શક સંબંધ—તે જળરો છે પણ તેનામાં હિંમત નથી.

વિકલ્પદર્શક સંબંધ—તમે આવો કે કોઈને મોકલો.

કારણદર્શક સંબંધ—હું નહિ આવું, કારણ કે હું માંદો છું.

૨૨૬. કોઈવાર એક કર્તાની સાથે બે ત્રણ ક્રિયાપદ, બે ત્રણ કર્તાની સાથે એક ક્રિયાપદ, અને એક સકર્મક ક્રિયાપદની સાથે બે ત્રણ કર્મ આવે, ત્યારે એવાં

વાક્યોમાંથી કર્તા, ક્રિયાપદ કે કર્મની સંખ્યા જોટલાં જુદાં વાક્ય બનાવી શકાય; અહીંવાં સંકોચાયલાં આખાં વાક્યને ‘સંકોચિત સાન્વયવાક્ય’ કહેવાય:—જેમકે ‘હું અને તે આવીશું’ (હું આવીશ અને તે આવશે), ‘તે આંચે અને જમવા બેઠો,’ ‘તેણે રલેટ, પેન ને ખડિયો ખોઈ નાખ્યાં.’

૨૨૭. સંયુક્તવાક્ય—જેમાં એક મુખ્ય વાક્ય હોય, અને બીજાં વાક્યો તે આખા વાક્યના ઉપર, કે તેના કોઈ ભાગના ઉપર આધાર રાખનારાં હોય, ત્યારે તે આખું વાક્ય સંયુક્તવાક્ય કહેવાય; સંયુક્તવાક્યમાં, જેમાં મુખ્ય કર્તૃપદ ને ક્રિયાપદ આવ્યાં હોય તે મુખ્યવાક્ય, અને બીજાં તેના ઉપર આધાર રાખનારાં તે ઉપવાક્ય કહેવાય—‘જોતાજીએ કહ્યું કે કાલે હું જરા મોટો આવીશ;’ એમાં ‘જોતાજીએ કહ્યું’ એ મુખ્યવાક્ય, અને ‘કે કાલે આવીશ’ એ ઉપવાક્ય છે.

૨૨૮. ઉપવાક્ય ત્રણ જાતનાં હોઈ શકે—‘નામવાક્ય,’ ‘વિશેષણિક-વાક્ય’ અને ‘ક્રિયાવિશેષણિકવાક્ય.’

નામવાક્ય—નામના જેવા સંબંધે મુખ્યવાક્યની સાથે તેના કર્તા, કર્મ તરીકે, કે કર્તા-કર્મની (તેમજ ક્રિયાપૂરણી કે વાક્યમાંના કોઈ પણ નામની) સમાન વિભક્તિએ આવી તેના વિવર્ધક તરીકે વપરાય:—(કર્તા-‘જુદું’ ખોલો છો (એ) ઠીક નથી. (કર્મ)—તે કહે છે ‘કે હું જુદો નથી.’ (કર્તાવિન)—‘કદી નિરાશ થવું નહિ’ એ વિચાર ખરો છે. (કર્મવિન)—તેણે વચન આપ્યું ‘કે હું કાલે આવીશ.

વિશેષણિકવાક્ય—વિશેષણના જેવા સંબંધે મુખ્યવાક્યના કર્તા, કર્મ કે કોઈપણ નામની સાથે આવે:—‘જે તમને ગમ્યું તે સાંચું છે,’ ‘મેં જે કાલે આપી હતી તે (ચોપડી) લાવો.’

ક્રિયાવિશેષણિકવાક્ય—ક્રિયાવિશેષણને સંબંધે મુખ્યવાક્યની સાથે ક્રિયાવિશેષણિક સંયોજકથી જોડાયલાં હોય છે; અને મુખ્યના ક્રિયાપદની ક્રિયાને સમય, સ્થળ, રીતિ વગેરે બતાવે છે:—(સમય)—‘જ્યારે તમે આવશો ત્યારે’ હું તૈયાર થઈશ. (સ્થળ)—‘જ્યાં તે રહેતો હતો ત્યાંજ’ રહે છે. (રીતિ)—‘જેમ કહે તેમ’ કરો. (કારણ કે પરિણામદર્શક) ‘હું માંદો છું’ તેથી ન આવાય.

૨૨૯. સાન્વયમાં કોઈ ભાગ સંયુક્ત હોય, તેમજ સંયુક્તમાં કોઈ સાન્વય હોય તેવાં વાક્યને મિશ્ર (સાન્વય મિશ્ર કે સંયુક્ત મિશ્ર) કહે છે. (એ કે વધારે સંયુક્ત વાક્ય અથવા એક સાદું અને એક સંયુક્ત વાક્ય, એ મુખ્ય અર્થે સહુગામી થઈ વપરાય તો તે આખું સાન્વય મિશ્ર; અને મુખ્યસંયુક્તની સાથે, બીજાં, ઉપવાક્ય થાય તો તે આખું સંયુક્ત મિશ્ર.)

સૂચના—સાન્વય અને સંયુક્ત કે મિશ્રમાંથી પ્રત્યેક વાક્ય જુદું લઈએ તો સાદા વાક્ય પ્રમાણે તેનું પૃથક્કરણ થાય. વાક્યયોગી, કેવળપ્રયોગી અને સંબોધન, એ ત્રણ વાક્યના કોઈ ભાગ નથી; એને પૃથક્કરણમાં લેવા નહિ.

સાન્વય તથા સંયુક્ત વાક્યની પૃથક્કૃતિ.

(અ) એનું ખોલવું નિષ્કપટી નજાય છે, પણ એનાં ફર્યો ઉડા ઉતરીને જોતાં ખેશક ઉલટી વાત સૂચવે છે.

(બ) સાહેબ અમારી વર્ગમાં કહી ગયા છે કે આવતી કાલે તમારા કાગળો તમને પાછા આપીશું.

વાક્ય.	વાક્યની ભાવ.	સંયુક્ત.	કર્તૃપક્ષ		ક્રિયાપક્ષ (વિધેય).				
			સાદો કર્તા.	કર્તાવિ.	—પૂરક—			ક્રિયાવૃદ્ધિ	(ક્રિયાપદ) સાદો ક્રિયાપક્ષ
					સાદો કર્મ	કર્મવિ.	ક્રિયાપૂ.		
અ. એનું ખોલવું— —સૂચવે છે.	સાન્વય								
૧. એનું ખોલવું— —નજાય છે.	મૂળ સાદું વાક્ય (૨)નું સહઅર્થ.		ખોલવું	એનું			નિષ્કપટી		(નિષ્કપટી) નજાય છે
૨. (પણ)એનાં ફર્યો —સૂચવે છે.	(૧)નું સહઅર્થ. વિરુદ્ધાર્થ સંબંધ	પણ	ફર્યો	એનાં	વાત.	ઉલટી		ઉડા-જોતાં.સમય વગેરે ખેશક (રીત-ખાતરી)	સૂચવે છે
બ. સાહેબ-આપીશું.	સંયુક્ત.								
૧. સાહેબ— —કહી ગયા છે.	મુખ્ય વાક્ય.		સાહેબ		(કે આવતી —આપીશું)			અમારી વર્ગમાં (સ્થળ)	કહી ગયા છે
૨. (કે) આવતી— —આપીશું.	નામ ઉપવાક્ય. (મુખ્યમાં) 'કહી ગયા છે'નો કર્મ.	કે	(અમે) અધ્યાહાર		૧. કાગળો-કે ૨. તમને— (અનુપસ્થ)	તમારા		૧. આવતી કાલે (સમય) ૨. પાછા (રીત વગેરે)	આપીશું

કવિતાવિચાર.

૨૩૦. પિઙ્ગળ-પદ્યધ્વને લગતી ઉપયોગી સૂચના.

૧. પિઙ્ગળ*—કવિતા રચવામાં શબ્દો કેવી રીતે કયે નિયમે ગોઠવવા એ સંબંધીનું જેમાં વિવેચન કરેલું હોય તે શાસ્ત્ર.

૨. માત્રા—કોઈ અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરવામાં જે વખત લાગે છે તેના માપને માત્રા કહે છે. મૂળ હસ્વ સ્વર; તે પરથી એને ખોલતાં જે વખત લાગે તેટલું મૂળ માપ ઠેરવી—લઘુની એક માત્રા ગણાય છે. ગુરૂને ખોલતાં તેનાથી બમણો વખત લાગે માટે ગુરૂની બે, ને પ્લુતની બેથી વધારે.

વ્યંજનો પણ તેની સાથે ભળેલા સ્વર પ્રમાણે હસ્વ કે દીર્ઘ ગણાય; અને તે પ્રમાણે તેની માત્રા પણ ગણવી.

૩. માત્રાવિચાર—હસ્વ-સ્વર અથવા હસ્વ-સ્વરવાળા વ્યંજનની એક માત્રા; જોડાક્ષર પણ એક અક્ષર ગણાય એટલે હસ્વ-સ્વરવાળા જોડાક્ષરની પણ એક માત્રા લેવી.

હસ્વ અક્ષર પછી કોઈ જોડાક્ષર આવવાથી તેને થડકાતો ખોલાય તો હસ્વ છતાં ગુરૂ ગણી તેની બે માત્રા લેવાય:—‘ધર્મ’ એમાં જોડાક્ષરને લીધે ‘ધ’ થડકાતો ખોલાયો માટે એની બે માત્રા—કષ્ટ, અક્ષર, વ૦. (પણ ‘કહો-રહો-’ એમાં ‘ક-ર’ થડકાતા નથી તેની બે માત્રા નહિ.)

દીર્ઘસ્વર અથવા દીર્ઘસ્વરવાળા વ્યંજન ગુરૂ કહેવાય, અને તેની બે માત્રા ગણાય. સાનુસ્વાર (અનુસ્વારવાળો) હસ્વ, પણ ગુરૂ લેવાય.

ચરણને અંતે જે અક્ષર આવે તે ગુરૂ છતાં જોઈએ તો હસ્વ, અને હસ્વ છતાં ગુરૂ, લેવાની છૂટ છે. છડે વ્યંજન હોય તો તેની પૂર્વનો ઉપાન્ત્ય (છડાની આગળનો) અક્ષર પણ કામ પડે હસ્વ છતાં ગુરૂ લેઈ તેની બે માત્રા ગણાય.

માત્રા—છપ્પો—હસ્વાક્ષર તે લઘુ, ગુરૂ દીર્ઘાક્ષર લીજે,

લઘુ જોડાક્ષર પરે, થડકતો ગુરૂ ગણીજે;

માત્રા લઘુની એક, ગુરૂની બેજ પ્રમાણે,

સંધિ સ્વર પણ દીર્ઘ, ગુરૂમાં એને આણે,

વળી સાનુસ્વર હસ્વજ છતે, ગુરૂ જેવો કહેવાય છે;

લઘુ ગુરૂસમ, ગુરૂ લઘુસમો, કાવ્યકળે લેવાય છે.

લઘુ-ગુરૂ-ચિહ્ન—માત્રાબેળ આણવાને માટે હસ્વને દીર્ઘ, અને દીર્ઘને હસ્વ ગણવાની કવિને છૂટ છે—માટે હસ્વને દીર્ઘ ગણવો હોય તો તેના ઉપર—’ અહાવી આડી લીટી જેવું ચિહ્ન કરે છે; અને દીર્ઘને હસ્વ ગણવો હોય તો તેના ઉપર ‘ ’ અહાલું અર્ધવર્તુલ-ચંદ્રાકાર ચિહ્ન કરે છે.

*પિઙ્ગળ મુનિએ પ્રથમ પદ્યશાસ્ત્ર લખ્યું તેના નામ પરથી પિઙ્ગલ કહેવાયું.

૪. ગણવિચાર—લઘુ ગુરુ અમુક નિયમે ત્રણત્રણ અક્ષરો એક જથ્થે લેઈ, કવિતારચનામાં જેની ગણતરી લેવાય છે, તેને ગણુ કહે છે. ગણુ ૮ (આઠ) છે:—
મ, ભ, જ, સ, ન, ય, ર, ત:—એને મગણુ ભગણુ એવી રીતે કહે છે.

ગણુઃ ઓળખવાની રીત—દોહરા

સર્વ, આદિ, મધ, અંત—ગુરુ, લઘુ પણ તેમજ જાણુ;

મ, ભ, જ, સ, ન, ય, ર, ત, આઠ ગણુ, પિંગળભેદ પ્રમાણુ.

સમજ—સર્વ - ગુરુ = સઘળા ત્રણે ગુરુ તે (---) મગણુ
આદિ - ગુરુ = પહેલોગુરુ ને બે લઘુ તે (---) ભગણુ
મધ - ગુરુ = વચ્ચેલોગુરુ ,, તે (---) જગણુ
અંત - ગુરુ = છેલ્લોગુરુ ,, તે (---) સગણુ
સર્વ - લઘુ = સઘળા ત્રણે લઘુ તે (---) નગણુ
આદિ - લઘુ = પહેલોલઘુ ને બે ગુરુ તે (---) યગણુ
મધ - લઘુ = વચ્ચે લઘુ ,, તે (---) રગણુ
અંત - લઘુ = છેલ્લો લઘુ ,, તે (---) તગણુ

૫. પ્રયત્નવિચાર—શબ્દ ખોલતાં, તેના કોઈ પદના ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે, તેને પ્રયત્ન† કહે છે. પ્રયત્ન ૩ પ્રકારના છે: ઉદાત્ત (ઉચ્ચો), અનુદાત્ત (નીચો) અને સ્વરિત (મિત્ર પ્રયત્ન).

ઉદાત્ત—પ્રથમ પદના ઉપર જે વિશેષ ભાર મૂકાય છે તે. એનું ચિહ્ન તેના ઉપર (। કે ') ચઢાવી લીધી કરે છે:—કંપટ, લીધું, બાલો.

અનુદાત્ત—ઉદાત્તની પછીના પદપર સહજ ભાર આવે છે તે. એનું ચિહ્ન નીચે (-) ચઢાવું (અથવા વખતે ઉપર (।) ચઢાવું કરે છે:—મુહિમા.

સ્વરિત—જે ઉદાત્ત સાથે આવી પૂરા ઉદાત્ત થઈ યતાં, જે મિત્ર પ્રયત્ન થાય તે. એનું ચિહ્ન નીચે (-) ચઢાવું કરે છે અથવા ખેંચી ઉપર (^ કે -) ચઢાવું કરે છે:—વાર્ગેલું, દીર્ઘેલું.

*ગણુલોક—આદિ મધ્યાવસાનેષુ, મજસા યાન્તિ ગૌરવમ્

યરતા લાઘવમ્ યાન્તિ, મનૌ તુ ગુરુલાઘવૌ.

ગીતિ—આદિ, મધ્યે, અંતે, આણી ગુરુને, ભ-જ-સ ગણો બાણુવા;

એમ ય-ર-ત્ત પણ લઘુથી, સર્વ ગુરુ-લઘુ આણી મ-ન ગણુવા.

† વેદમંત્રોમાં પ્રયત્ન ઉપર ધણો આધાર છે. ગુન્દરાતીમાં એનો નિયમ નથી.

‡ વાક્યમાં જુદા જુદા શબ્દો ઉપર ભાર મૂકવાથી જે અર્થનો ફેર થાય છે તેને પ્રયત્ન નહિ પણ અવધારણુ કહે છે:—‘તમે કાલે ઘર બાણુજો.’ એના પ્રયેક શબ્દના ઉપર ભાર મૂકવાથી અર્થ ફેરે છે. આ બધા ભેદ ખોલવામાં છે.

વૃત્ત કે છંદ—અમુક નિયમિત ગણતરી પ્રમાણે માત્રા કે અક્ષર ગણતરી કવિતારૂપમાં પૂર્ણ રચના થાય, તેને વૃત્ત કે છંદ કહે છે.

તુક—છંદના અમુક ભાગ અથવા લીટીને તુક કહે છે :—‘દોહરા’ એમાં બે હાર=લીટી; તે દરેક તુક કહેવાય. (તુકને, વખતે ‘પાદ’ પણ કહે છે; તે ઉપરથી ચોગાઈ=ચાર પાદ; છપ્પા=છપાદ-છ લીટી).

પાદ—તુકના બે વિભાગ કરીએ તે પ્રત્યેકનું નામ પાદ કે ચરણ.

યતિ-જતિ—પાદમાં પણ ભાગ પડી, વચ્ચે અટકવાનું કે આચકો ખાવાને આવે છે, તેને યતિ કે જતિ કહે છે.

અનુપ્રાસ—સ્વરોનું, વ્યંજનોનું કે શબ્દોચ્ચારનું મળતા આવતું તે. સામાન્ય રીતે છંદ મળતા ઉચ્ચાર આવે તેને ‘પ્રાસ કે અનુપ્રાસ મેળવવા’ કહે છે; એટલે તેનું નામ અંત્યાનુપ્રાસ. તુકમાં કે છંદમાં વચ્ચે જે એકસરખા વર્ણ કે શબ્દોચ્ચાર આવે છે તેના જડ, યમકજમક એવા ભાગ થઈ શકે છે. એને **મિત્રાક્ષર** કે **વર્ણ-સંગાઈ** પણ કહે છે. (વિશેષ વિવેચન અલંકારમાં આપેલું છે).

૬. **રચનાવિચાર**—કવિતાની રચના મુખ્યત્વે કરીને, કવિતાનો પિણ્ડ જે અલંકાર, અને આત્મા જે રસ, એ બેના ઉપર આધાર રાખે છે. બાષામાં ગદ્યવાક્યરચનામાં પણ અલંકાર ને રસનું આરોપણ સ્વાભાવિક છે, તથાપિ કવિતામાં એ વિશેષે હોય અને એનીજ ખુબી.

ગીતિ—અંગાલંકારે ન્યમ, શોભી, દીપે શરીર મનુષ્યતણું;
બાષાલંકારે ત્યમ, દીપે બાષાકેરે મહત્વ ધણું.
પદ્મસયુક્તજ ભોજન, સુસ્વાદ આપી મુદિત કરે મનને;
નવરસવિભૂષિત બાષા, અતિ આહ્લાદિત કરે સુજ્ઞનને.

અલંકાર તેમજ રસ એ બે વિષયોને સારી રીતે જાણવા સમજવા માટે એ વિષયોનું પાકું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તેને માટે કવિશ્રી નર્મદાશંકરના અલંકારપ્રવેશ, રસપ્રદેશ, તેમજ કવિ સવિતાનારાયણની અલંકારચંદ્રિકા, એવા એવા ગ્રંથો ખરા સાધનભૂત છે; જેના અવલોકનનાસાર, કવિતારચના લખતાં, આ વિષયો એમાં મુખ્ય અંગીભૂત હોવાને લીધે, કવિતા તરફ રૂચી થયલી એવા વિદ્યાર્થીઓને એનું કંઈક જ્ઞાન થાય એવી એવી બાબતો, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પિણ્ડરચનાને લગતી બાબતો, સૂચના તરીકે આ લઘુ ગ્રંથમાં દાખલ કરી છે. [પ્રાસ અભ્યાસને માટે ઉપર કહેલાં પુસ્તકો જોવાં.]

૧. અલંકાર.

સારીરને શોભાવનારી વસ્તુ અર્થાત્ ભૂષણ એટલે ધરેણું તે અભાલંકાર કહે-
વાય—તેમજ ભાષાને શોભાવનારી વસ્તુ એટલે ભાષાનું ભૂષણ તે ભાષાલંકાર. એને:
સાધારણ રીતે અલંકાર સંજ્ઞા આપી છે.

અલંકાર—ખુબીવાળું ખોલવું લખવું, જે વડે ભાષા સુશોભિત, ચમત્કારી,
અને તેથી વિરોધ અસરકારક થાય છે, તેને અલંકાર કહે છે.

ભાષાલંકારના મુખ્ય બે ભેદ છે :—**શબ્દાલંકાર** અને **અર્થાલંકાર**.
(તેમજ વળી કાવ્યરચનામાં, વર્ણલોપ, વર્ણવૃદ્ધિ, વર્ણવ્યત્યય, પદમિશ્રણ,
પદવિભજન એવા પ્રયોગો—વર્ણપ્રયોગો થાય છે).

શબ્દાલંકાર—કવિતાની પિણ્ડરચનામાં વિશેષ કરીને શબ્દોની જે યુક્તિ
અને ચમત્કૃતિ હોય છે તે શબ્દાલંકાર.—એમાં અનુપ્રાસ, ઝડઝમક, ખાલાન્તર-
લાપિકા, ચિત્રકાવ્ય, ચિત્ર, તેમજ શ્લેષ વગેરે આવે. (એમાં શબ્દલોપ, શબ્દપુનરા-
વૃત્તિ, શબ્દવૃદ્ધિ, ક્રમફેર વગેરે પણ આવે).

૧. **અનુપ્રાસ**—સ્વર, વ્યંજન, કે શબ્દોચ્ચારનું મળતાપણું તે. એમાં
અંત્યાનુપ્રાસ, પાદપ્રાસ, યતિપ્રાસ, ઝડ, યમક-ઝમક એવા પ્રકાર છે.

ગુજરાતી કવિતાની ખુબી ખાસ કરીને તુકને છેડે અનુપ્રાસ મેળવવામાં રહેલી
હેખાય છે. એમાં દોષવાળી કવિતા જાણે ગુજરાતી કાનને સારીજ લાગતી નથી.
જે કે સંસ્કૃત શ્લોક કે વૃત્તોમાં એવું દીઠામાં આવતું નથી. પહેલી તુકના છેડાને
તે પ્રાસ, બીજી તુકના છેડાને તે તેનો અનુપ્રાસ. છેડે શબ્દોચ્ચાર મળતા આણવા
તે પ્રાસાનુપ્રાસ કે અંત્યાનુપ્રાસ.

અંત્યાનુપ્રાસ—દરેક તુકને છેડે જે શબ્દોચ્ચાર એટલે છેડાના અક્ષર અને
ઉપાન્ત્ય સ્વરનું મળતું આવવું તે :—

સંસારે સિંહને ધર્યો શું ચિકતો, અગ્નિ અવિદ્યા તણો,

આપ્રાણાન્ત અસલ દુઃખ અતિરો, દાહે હું દાઝું ઘણો.

પાદાનુપ્રાસ—દરેક પાદ-અર્થતુકને છેડે જે શબ્દોચ્ચારનું સરળાપણું હોય.
તે. એને ચોક પણ કહે છે :—

પ્રમાણિકા—વિચારી જે વિવેકથી, શું અર્થ તું મરે મથી;

ટળે ઉપાધિ સ્થૂળ આ, ભજેજી જીવ બ્રહ્મમાં.

યત્યનુપ્રાસ—યતિએ યતિએ જે પ્રાસ મેળવવામાં આવે છે તે :—

જય જગત્પત્ની, વિમ્બજગત્પત્ની. શાન્તિધર્તા, નમન કરું ;

ધર્મજ ધારી, મર્મ વિચારી, ક્લેશ નિવારી, નિત્ય રમરૂં.

૨. ઝડ—તુકે તુકે આખા છંદમાં ધણા એકસરખા શબ્દોપ્યાર અનુક્રમે કે ક્રમવગર આવેલા હોય અથવા ધણા વ્યંજન કે સ્વર એકસરખા કે એક સ્થાનના હોય તેને સામાન્યરીતે ઝડ કહે છે. એના છેકાનુપ્રાસ, શ્રુત્યનુપ્રાસ, વૃત્યનુપ્રાસ, એવા વિભાગો થઈ શકે.

છેકાનુપ્રાસ—નજીક નજીક સરખા ઉચ્ચારના શબ્દો, એટલે છેડાના અક્ષરો મળતા આવે એવા શબ્દો કેટલાક આવે તે :—

દોહરા—પાપ ખાપ નવ માપ તું, શાપકણી શિર છાપ;

થાપ, ઉથાપિ શાપ એ, દાસ આપ, દુઃખ કાપ.

શ્રુત્યનુ—સરખા કે સરખા સ્થાનના ઘણાં વર્ણો વગરક્રમે આવે તે :—

ઈન્દ્રવજ્રા—વારિ વહે વેગ કરી પ્રવાહે, વિવિધ વસ્તુ વનની તણાએ ;

(કાવ્યવિન) ઝાડો તણા ઝુણડ વિષે ભરાતાં, મૂળે થકી ઉખડી તે તણાતાં.

વૃત્યનુ—અનુક્રમે ધણા શબ્દોનો પહેલો અક્ષર સરખો આવે તે :—

પકડયો પથ્થર હાથ, પટકીને લીડી ખાથ,

પટાન્તરે પારસ તે, પકડી ન પાડતો ;

સાનથી કરીને સાદ, શોધવાની ભૂડી ચાદ.

ભગવાન ભુંડ પેઠે, અવરથા આડતો.

૩. યમક-ઝમક—એકજ શબ્દ ધણીવાર જુદે જુદે અર્થે કે એકજ અર્થે આવે તે. એને લાટાનુપ્રાસ કહે છે. જુદે અર્થે શબ્દના પુનરૂક્તિવાળા લાટાનુપ્રાસમાં વિશેષ ખુબી આવે છે :—

દોહરા—કાળ-કમણુ છેદી કર્યું, આદિ નિયમે આળ;

કાળે કાળ થયા તમે, કેમ છોડશે કાળ. (ભોળાનું ભાવિ)

૪. ખાલ્યાન્તરલાપિકા—કોઈ પણ કવિતા છંદ કે વૃત્તમાં દરેક ચરણના આદિ અંત અક્ષરો લેતાં, કે અંદરથી કોઈ ક્રમે અક્ષરો લેતાં, કંઈ નામ કે અર્થ નિકળે તે. અહાવી રચનામાં દરેક ચરણનો પહેલો અક્ષર લેતાં કંઈ અર્થ નિકળે તે ખાલ્યાપિકા ; ને અંદરની રચનામાંથી અમુક સ્થાનના અક્ષરો લેતાં કંઈ અર્થ નિકળે તે અંતરલાપિકા :—

છપ્પય—ભવિષ્ય ધૂળે ભળે,

ગળતાં ગાત્ર સમસ્ત,

વાધે વિષ વિશેષ,

નષ્ટ થાય નીજ નામ,

ભલે શીષજ છદ્દ જતાં,

ટકતો ટેકી થૈ સત્યમાં,

ભોગ ઝાઝેરા ભાગે ;

સ્વજન છા સરવે ત્યાગે ;

દ્વેષીનો દ્વેષજ નગે ;

દામ દ્રષ્ટિથી ભાગે ;

ધીરજ ન રોગે જેહની ;

ધન્ય જનુની તેહની ;

શિર નવ લીધું આળ,
વરુઓ વેરીમાં વાસ,
શંકા નહિ સંકટ,
કર્યો ન કેદી ક્લેશ,
રહેતો સતત્રત નિત આદરી,
કકાથી કદી પાછો કર્યો,

ગાળ નહિ કોની ખાધી ;
રાખી સૌ અલગ ઉપાધી ;
સુખમાં છાક ન ખાણ્યો ;
અંતરે આનંદ માણ્યો ;
પર પૈસો પથ્થર ગણ્યો ;
તોય સકળ વિદ્યા ભણ્યો ;

અંતરલા—શંકા રહી દિનરાત,
ના જેખાવે દુષ્ટ,
નિત્ય રહે રળિયાત,
લેશ ન નિયમે ન્યૂન,
વળી વેરી વા'લા સમ ગણે,
કારણ સહુ સીધું તે નરે,

ઉચ્ચ સ્વર નહિ ઉચ્ચારે ;
કોદિ દુર્બુદ્ધિ ન ધારે ;
સદા-ચરણે ચિત્ત ધરતો ;
પાપથી સહજે ડરતો ;
સ્વર્ગને મહતા લે સદા ;
દુર્બળતા જ સ્થવે કદા.

૫. ચિત્રાકૃતિકાવ્ય—અમુક ચિત્રાકૃતિમાં આવી રહે તેવી રચના.

૬. ચિત્ર જે અક્ષરો વડે પ્રસ્તરૂપ કથન થયું હોય તેજ અક્ષરથી બનતા શબ્દોમાં સર્વ ઉત્તર સમાયલો હોય ત્યાં ચિત્ર :—

કા મદહન મોક્ષ છે ? કો મલવપુ છે કારણ બંધનનું ? (પ્રશ્ન).

કામદહન મોક્ષ છે, કોમલવપુ છે કારણ બંધનનું. (ઉત્તર).

કા માતુર તન ત્યાગે ? કો પિતા કરે તાડન નિજ તનને. (પ્રશ્ન).

કામાતુર તન ત્યાગે, કોપિતા કરે તાડન નિજ જનને. (ઉત્તર).

અર્થ—કયા મદનું હણવું મોક્ષ છે ? કયું 'મલવપુ' એટલે પાપરૂપી શરીર (પાપ-વસ્તુ) બંધનનું કારણ છે ? ઉત્તરમાં 'કામનું દહન' એ મોક્ષ છે ; અને 'કોમલવપુ' નાનુક-દેખાવડું શરીર—વા નાનુક શરીર છે જેનું એટલે સ્ત્રી-બંધનનું કારણ છે. (આમાં 'શ્લેષાલંકાર' પણ થાય.)

શ્લેષ—એકજ શબ્દના જુદા જુદા અર્થવડે એક કથનના એક કરતાં વધારે અર્થ નિકળે ત્યાં શ્લેષાલંકાર. શ્લેષ અને ચિત્ર એ બેમાં તેમજ લક્ષણોમાં શબ્દયુક્તિની સાથે અર્થચતુર્ત્વિતિ પણ આવે છે.

લક્ષણા—કોઈ શબ્દના મુખ્ય અર્થને બદલે તેનો લાક્ષણિક અર્થ, એટલે મુખ્ય અર્થની સાથે સંબંધ રાખતો હોય એવો બીજો અર્થ લેવો તે. એના અબહુલક્ષણા અને જહુલક્ષણા એવા બે મુખ્ય વિભાગ છે.

અબહુલક્ષણા—શબ્દનો મુખ્ય અર્થ રહે અને બીજા અર્થનું આરોપણ થાય તે :—શહેરમાં ત્રણ અગ્નિહોત્ર છે=અગ્નિહોત્રવાળા પ્રાણી છે. એના પેટાવર્ગ—

૧ મુખ્ય નામને બદલે તેનો ગુણવાચક :—**મોટાનું** માંદ ; ૨ મુખ્યને બદલે તેનું સંજ્ઞિક ચિહ્ન :—**આજ કેટલી પાથડી વધી** ; ૩ કારણને બદલે કાર્ય, કાર્યને બદલે કારણ :—**ઘોળી મૂછને માન** ; ૪ આધેયને બદલે આધાર :—**દેગડે ઉકળે છે, ચૂલો બળે છે** ; ૫ ગુણીને બદલે ગુણ :—**અરે મારા પ્રેમ, હવે તો પધારો**.

જહલક્ષણા—શબ્દનો મુખ્ય અર્થ પડતો મૂકી, બીજા અર્થનું આરોપણ અવશ્ય થઈ પડે ત્યાં જહલક્ષણા :—**નદીપરનાં=નદીના કાંઠાપરનાં=ધરો**. આમાં—૧ કરણ તે કર્તા થાય :—**તેની કલમે નુકશાન કીધું** ; ૨ કારણનું વિરોધણ કાર્યને—કાર્યનું કારણને—કર્તાનું કારણને લાગે :—**જખરો ધા, ખુની આંખ, ધજતી તલવાર, ચઢતી પદવી વગેરે**.

ઉપલક્ષણા—આખાને બદલે કોઈ અંશ, એકવચન ને બહુવચન પરસ્પર, તેમજ વર્ગના એકને બદલે આખો વર્ગસૂચક શબ્દ, સામાન્યને બદલે વિશેષ વગેરે વાપરીએ તે :—**દશ માથાં=માણસો** ; **ભુખ્યા જીવ=આત્મા=માણસો**.

અનુક્રમ—વિચારસંકલના વર્ગરેમાં અર્થની ખુબી લાવવાને માટે સ્પષ્ટો પણ તેવા લાવવા પડે એટલે શબ્દચમત્કૃતિ પણ એમાં છે ખરી.

અનુક્રમ—કોઈ વસ્તુ, ક્રિયા, કે વિચારને લગતી બાબતો એક એકથી જોશમાં ક્રમે ક્રમે ગોઠવેલી તે :—**‘સાંભળ્યું, લક્ષમાં લીધું, ને અતુમાન બાધ્યું’** એના પેટામાં એક એકથી વિશેષ એવા અર્થ હોય તે (સાર) ; એકે સમયે અનેક ક્રિયા સંભવે તે (સમુચ્ચય) ; કારણ ને પરિણામરૂપે એક પછી એક બાબતો આવે તે (કારણમાળા).

અર્થાલંકાર—કવિતા કે ગદ્યવાક્યમાં, અર્થ કે વિચાર દર્શાવવામાં જે ખુબી ને ચમત્કૃતિ આવે છે તે અર્થાલંકાર. અમુક ધોરણે એના કેટલાક પ્રકારનાં નામ નીચે આપી માત્ર મુખ્યનું વિવેચન લીધું છે.

ઉપમા	રૂપક	અતિશયોક્તિ	(અનુક્રમ)—વિચાર-
અનન્વય	ઉત્પ્રેક્ષારૂપક	રૂપકાતિશયોક્તિ	સંકલના
ઉચ્ચમાનોપમેય	દૃષ્ટાન્તરૂપક	પરિસંખ્યા	સાર-ઉત્તરોત્તર
પ્રતીપ	અપન્દુતિ	વ્યાજરતુતિ	સમુચ્ચય
દૃષ્ટાન્તોપમા	સજીવારોપણ	કાકુરવર-પૃચ્છા	(વિશેષતા)
નિદર્શના	સંબોધન	કાવ્યાર્થોપત્તિ	કારણમાળા
વ્યતિરેક	સ્વપ્ર	વિરોધ-વિરોધાભાસ	(લક્ષણા)

ઉપમા—જે વસ્તુનું કે જે વિચારનું અમુક બાબતમાં સરખાપણું (મનને આનંદ પમાડે એવી ખુબીમાં) દર્શાવેલું હોય તે :—**‘એમનું બોલવું અમૃત સરખું મિઠું છે’**. મનુષ્યનું જીવન પાણીના પરપોટા જેવું છે.

ઉપમામાં મુખ્ય ચાર બાબતો છે :—૧ ઉપમેય=સરખાવવાની વસ્તુ ;
 ૨ ઉપમાન=જેની સાથે કોઈ વસ્તુને સરખાવવી હોય તે ; ૩ સાધારણ્યધર્મ=
 જે બાબતમાં એ બે વસ્તુઓ સરખી હોય તે ; ૪ વાચકશબ્દ=સરખાવણું
 દર્શાવનારા શબ્દ :—‘સરખું’, જેવું, સમ, સમાન, તુલ્ય, પ્રમાણે, પેઠે’ (સામાન્ય
 ઉપમાના વાચક શબ્દ) ; અને જેમ-તેમ, જેવું-તેવું, જે રીતે, જે વિધ, જે માફક વગેરે
 (દષાન્તોપમાના વાચક શબ્દ).

જેમાં ઉપલી ચારે બાબતો સ્પષ્ટ દર્શાવેલી હોય તે પૂર્ણોપમા, અને જેમાં
 એમાંની કોઈ સ્પષ્ટ કહેલી ન હોય તે હ્રસ્વોપમા કહેવાય. (ઉપમાના પેટામાં
 અનન્વય, ઉપમાનોપમેય અને પ્રતીપ એ ત્રણ આવે).

અનન્વય—જેમાં ઉપમેયનેજ તેના ઉપમાન બનાવેલો હોય તે :—હરિશ્ચંદ્ર
 જેવો સત્યવાદી તે હરિશ્ચંદ્રજ. તદ્વારા જેવો તેા હુંજ.

ઉપમાનોપમેય—જેમાં બે વસ્તુ અરસપરસ ઉપમાન ઉપમેય થાય તે :—
 વૃક્ષ તેવું બીજ અને બીજ તેવું વૃક્ષ.

પ્રતીપ જેમાં ઉપમાન અને ઉપમેયની કોઈ રીતની સ્પર્ધા દર્શાવેલી હોય
 તે : સ્ત્રીના મોહપાશ આગળ પ્રપંચીનો પ્રપંચ ક્યાં ટકે ?

દષાન્તોપમા—બે જુદા વાક્યાર્થનું સરખાવણું દર્શાવી, એકને બીજનું
 દષાન્તરૂપ બનાવ્યું હોય તે : એના વાચક ‘જેમ-તેમ, જેવું-તેવું વગેરે :—
 ધ્યાનરથ બેઠા કહિં મન મારી, આકર્ષી વૃત્તિ રથળ એક ધારી ;
 રેખા બધી જેમ મળી સમાએ, વર્તુલના મધ્યજ બિન્દુ માંહે. (કાવ્યવિનં).

નિદર્શના—બે સરખા વાક્યાર્થનું ઐક્ય—એકપણું દર્શાવાય તે :—‘મુરખને
 ઉપદેશ કરવો ને પથ્થર પર પાણી રેડવું એ બરાબર.’

રૂપક—એક વસ્તુને બીજી વસ્તુનું રૂપ આપવામાં આવે, એટલે એક વસ્તુનું
 બીજી વસ્તુના નામધર્મથી વર્ણન કરતાં તેને તદ્દરૂપ—તેના સરખી બનાવવામાં
 આવે તે ;—એ ‘રૂપ, રૂપી, બીજે, બીજી, બીજું’ એવા વાચક શબ્દોથી ઓળખાય
 છે :—મુખચંદ્ર, સુવર્ણવેલ. પાદપંકજ, હરતકમલ—સંસારસાગર દુરતર છે :
 આ તો બીજે કાળીદાસજ છે.

ઉપ્પ્રેક્ષારૂપક—એક વસ્તુનું બીજી વસ્તુના નામધર્મથી વર્ણન કરતાં તે શંકા
 કે કલ્પના સહિત કરવામાં આવે તે :—એ ‘નજી, શકે, શું=નજી, હોયની શું
 નજી કે લાગે છે, ભાસે છે—એવા વાચક શબ્દોથી ઓળખાય :—

‘ફાટી પ્રભા વિદ્યુ હીસે સમીપે, નજી અરિશત્રપ્રભાશ દીપે’ ;

‘મોટા કડાકા કકડે ઈશાન, ફાટયું શકે દીસતું આસમાન’ ; (કાવ્યવિનં)

(અંજનેતાં વસ્તુ, હેતુ કે ફલરૂપે જે શંકાસહિત તર્ક કરવો તે ઉપ્પ્રેક્ષા ; એ પરથી
 એના-વસ્તુત્પ્રેક્ષા, હેતુત્પ્રેક્ષા, ફલોત્પ્રેક્ષા એવા વર્ગ પડે).

દષ્ટાન્તરૂપક—મૂળ વસ્તુને પડતી મૂકી, અન્ય વસ્તુને દાખલારૂપે લઇને એકમાં, વર્ણન કરતાં, મૂળ પ્રસ્તુત વસ્તુની પ્રતીતિ થાય તે. એને અપ્રસ્તુત-અર્થસા અથવા અન્યોક્તિ પણ કહે છે. પુરાણોના આખ્યાનો તેમજ કેટલીક વાર્તાઓ ‘દષ્ટાન્તરૂપક’ છે.

સજીવારોપણ—કોઇ નિર્જીવ વસ્તુમાં જીવનું આરોપણ કરી, એટલે તેમાં જીવ છે એમ કહી, તેની પાસે સ્ત્રીપુરૂષનાં કાર્ય કરાવવાં તે:—

‘હર્ષો ધરા મેઘપતિ પધારે, તાપે તપેલી બની શાન્ત જ્યારે;

વિરૂપતા અંજથી આંધો કાઠી, શોભી ઘણી નૂતન વસ્ત્ર ધારી.’ (કાં ૧૦ વિ૦)

સંબોધન—કોઇ હાજર ન હોય તેને, અથવા નિર્જીવને સજીવ કહી તેને સંબોધીને કહેવું એટલે બોલાવવું તે:—‘હે દેવી ! અમારી વાણીને વિમળ કરો;’ એ સૂર્ય, તું તારું સામર્થ્ય કેમ નથી દર્શાવતો ?

સ્વપ્ન—કોઈનું વર્ણન કરતાં, વચ્ચે વર્ણનનો વિષય પડતો મૂકી, જેનું વર્ણન થતું હોય તેનું બોલવું, વર્ણન કરનાર જાતે બોલે તે:—પણ મધ્યાહ્ને ઘરમાંથી નીસરે વગ:—“દક્ષિણ દિશાએ જોગણી જો જઈ તો હુઃખ પામું, પૂર્વદિશાએ પરવરે તો ચંદ્રનું ઘર છે સામું.” (નલાખ્યાન).

આતિશયોક્તિ—કોઈનું, વાસ્તવિક હોય તે કરતાં વધારીને વર્ણન કરવું તે:—‘તેહને હું કેમ વર્ણવું, વર્ણવી ન શકે શેષ;’ (નલાખ્યાન).

વ્યાજસ્તુતિ—કોઈની સ્તુતિ કરીને નિન્દા દર્શાવેલી હોય, અથવા નિન્દા કરીને સ્તુતિ દર્શાવેલી હોય તે:—‘વાહ તારા રહાપણનો પાર નહિ’—મતલબ કે ‘ખરેખરો મૂર્ખ’ (તેમજ એકની નિન્દા કે સ્તુતિ વડે બીજાની પણ નિન્દા કે સ્તુતિ અથવા તેથી ઉલટું દર્શાવેલું હોય તે પણ વ્યાજસ્તુતિ:—‘હુંજ મૂર્ખ કે મેં તારો વિશ્વાસ કર્યો;’ ‘એનો અનુગ્રહ કરો છો એ તમારી કુલીનતા.’)

કાકુસ્વર-પૃચ્છા—જે કથનથી ઉલટા અર્થની કલ્પના દર્શ્યમાન થાય અથવા જેમાં રહામાને પ્રશ્ન કરતાં, તેમાં બોલનારનો નિશ્ચય સમજાય તે:—‘એ શું જવાબ દેવાનો !’ અર્થાત્ (એ કંઈ જવાબ દેવાનો નથી.)

કાવ્યાર્થાપત્તિ—આ બાબત આમ છે તો પછી ફલાણું કેમ બની શકે ? એવી પૃચ્છા કરીને જે બોલવાની રીત તે:—‘રથલાડગીઓને દમતો ધણેરું, તો શું જનું કોમલઅંગીરેરું !’ (પૃચ્છા સાથે કાવ્યાર્થાપત્તિ).

વિરોધ—જેમાં જે વસ્તુ-ક્રિયા-કે વિચારનો પરસ્પર ઉલટી રીતનો મુકાબલો ખુબીદાર દેખાતો હોય તે વિરોધ કહેવાય. અને જેમાં પહેલાં વિરોધનો આભાસ હોય પણ અમુક કારણથી તે વિરોધ દૂર થાય તે વિરોધાભાસ છે:—‘સાધુ પુરૂષને શત્રુ એ મિત્ર છે, અમંગળ તે મંગળ છે.’ ‘તે ધીમો પણ સુસ્ત નથી, બળવાન પણ થંડા મિનજનો છે.’

૨. રસ

રસ—મનુષ્યપ્રાણીની મનોવૃત્તિ-લાગણી ઉપર વિવિધ પ્રસંગોની અસર થવાથી, જે વિવિધ મનોભાવનું નિરસારણ તે રસ. માનવપ્રકૃતિમાં રસ એ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણનું બંધારણ છે; અને એ ત્રણ ગુણના પ્રાધાન્ય ગૌણત્વપરત્વે અમુક અમુક રસ ઉત્પન્ન થાય છે. સત્વ ગુણનું વિશેષ ગૌણત્વ અને રજ, તમનું વિશેષ પ્રાધાન્ય હોય તેમાં શૃંગાર, હાસ્ય, ક્રોધ, વીર, રૌદ્ર, ભયાનક, અદ્ભુત, ખીભત્સ એવા આઠ રસ રહેલા છે, અને સત્વગુણનું વિશેષ પ્રાધાન્ય હોય તેમાં શાન્તરસ એ મળી નવ રસ છે. (એમાં વત્સરસ ઉમેરી, કોઈ એને દશમે ઉપરસ ગણે છે).

શૃંગારરસ—સ્ત્રીપુરૂષની પરસ્પર પ્રીતિના આનંદનું સાનુભવ પ્રદર્શિત થવું તે. (એમાં સંયોગશૃંગાર ને વિયોગશૃંગાર એ બે આવે).

હાસ્યરસ—જે કથન કે ચેષ્ટાથી હાસ્ય-હસવું ઉત્પન્ન થાય તે.

ક્રોધરસ—કોઈ આપત્તિથી કે ઈષ્ટ વસ્તુના વિયોગ કે નાશથી, જે શોક-ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે.

વીરરસ—યુદ્ધપ્રસંગમાં કે કોઈ પીડિત પ્રાણી જોઈ, જે ઔદાર્યશૂર ઉત્પન્ન થાય છે તે.

રૌદ્રરસ—ક્રોધાવેશથી રગોરગમાં જે ઝેર-ખારનું વ્યાપવું તે.

ભયાનકરસ—ઈશ્વરી ક્રોધ અથવા કંઈ બનાવથી શંકાચુક્ર થઈ ભયભીત બની રહેવું તે.

અદ્ભુતરસ—અલૌકિક કે અસામાન્ય વસ્તુ કે આદૃતિ જોઈ, સાંભળી, વિસ્મય થવાથી જે રસ ઉત્પન્ન થાય તે.

ખીભત્સરસ—અચ્ચિદ્ર વસ્તુ જોઈને, કે બોલવું સાંભળીને, જે ઉદાસી કે કંટાળો ઉત્પન્ન થાય તે.

શાન્તરસ—સંસારના વિષયભોગ ઉપર અભાવ થવો, અને આત્મસ્વરૂપના આનંદમાં લીન થવું તે.

વત્સરસ—માબાપ અને છાકરાં વચ્ચેના કે એવા પ્રીતિભાવનું પ્રદર્શન.

અંકસંજ્ઞા.

અંકસંજ્ઞા—કાવ્યરચનામાં ખુદલા આંકડા-સંખ્યાવાચક શબ્દો લેવાને બદલે, તે આંકડાના અર્થસૂચક સંજ્ઞિક શબ્દો લેવાય છે તે :—

કવિત—અંક અને ભૂમિતિ, હોય જે નામ ધણાં,

આત્મા પણ એકતણી સંજ્ઞામાં લેવાય છે ;

હસ્ત. પાદ. કર્ણ, અક્ષિ, તણાં નામ ગણે લક્ષી,

સર્પશ્લહવા, હસ્તીહંત, પક્ષ, બે કહેવાય છે.

વહિ. વિક્રમ. જીવન, ગુણ, લોક કાળ, પલ
 અવસ્થા આ જીવની, ત્રણમાં તોળાય છે ;
 યુગ, આશ્રમ, કુમાર, વેદ, વર્ણ અર્થ ચાર :
 પાંચે-ધીન્દ્ર, તત્વ, ચક્ષુ, પાણ્ડવ ખોલાય છે.
 છએ-શાસ્ત્ર, ઋતુ, રાગ, ચક્ર, રસ, ને વેદાંગ ;
 ઋષિ, મુનિ. વાર, દ્વીપ. સાતમાં ગણાય છે ;
 આઠે-સિદ્ધિ, ગિરિ, અંગ ; નવે-નિધિ, શુદ્ધ, ખંડ,
 નાડી, ભક્તિ, ભાષારસ, વિવેકે આણાય છે ;
 દિશા, દિક્પાલ, -દશે ; ઇંદ્રનામ-એકાદશે,
 બાર-રાસી, સૂર્યનામ ; યજ્ઞ-તેર થાય છે ;
 ચૌદમાં વિદ્યા, બ્રહ્માણ્ડ, અને આવે રતન, ઈન્દ્ર ;
 પંદરની ખોટ પૂરી તિથી થકી થાય છે.
 પૂજનોપચાર, કળા, શૃંગાર-એ સંજ્ઞા-સોળ,
 પુરાણ ને ગીતાધ્યાય અદારે અણાય છે ;
 નખ અને અંગુલીની, સંજ્ઞાવંડ વર્તો ત્રીશ,
 જીવીશે-સાધન-પ્રભવિદ્યાના-લેવાય છે,
 સત્તાત્રીશ-નક્ષત્ર ; ને, દિન સંજ્ઞા, ત્રીશતણી,
 બત્રીશે-લક્ષણ, છત્રી-રાગણી કહેવાય છે ;
 મેઘ ઊડતાળીશ, ઓગણપચાસે વાયુ ;
 ઘડી, પળ, વિપળ એ, સાઠમાં લેવાય છે,
 કૌરવ ને કીચક એ, રાતસંજ્ઞા સર્વમાન્ય,
 શુન્યકેરી સંજ્ઞા સદા આકાશે સમાય છે ;
 અવર સંખ્યાને માટ, ઉલટાવે એના ઘાટ,
 ભગવાન કાવ્ય-કળે, સર્વને સહાય છે.

૭. વૃત્તવિચાર—વૃત્ત કે છંદના મુખ્ય બે વર્ગ છે :—માત્રામેળ છંદ
 અને અક્ષર કે ગણમેળછંદ. આ વિષયનું સાદું જ્ઞાન મેળવવાને કેઈ પિફ્તળનો
 ગ્રંથ લેવાની જરૂર છે. જેને માટે કવીશ્વર નર્મદાશંકર, દલપતરામ વગેરેના ગ્રંથો
 યોગ્ય સાધન છે. માટે પ્રત્યેક વર્ગના કેટલાક જાણીતા છંદો, રચનાની સૂચનાસહિત.
 નીચે આપ્યા છે.

૧. માત્રામેળછંદ.—એમાં માત્રાગણત્રીનું બંધારણ હોય તે.

ચોપાઈ—એના ચાર પાદ-ચરણ; દરેક ચરણમાં ૧૫ માત્રા; તેમાં આઠમીએ યતિ, અને છેડે જ-ત-ર-સ એ ચારમાંનો કોઈ ગણ આવે.

ચરણાકુલ—એના ચાર ચરણ; દરેકમાં સોળ માત્રા; નવમી માત્રા ચડકતી આવે, એને છેડે બે ગુરૂ આવે.

દોહરા—બે હાર એટલે તુક અને એક તુકના બે પદ. પહેલા ને ત્રીજા પાદમાં ૧૩ માત્રા અને બીજા ને ચોથામાં ૧૧ માત્રા. એમ એક હારમાં ૨૪ માત્રા વિષમ પાદમાં આઠમી માત્રાએ વિશ્રામ અને દશમી માત્રા લઘુ અક્ષર જોઈએ. બીજા અને ચોથે ઉપાન્ત્ય અક્ષર દીર્ઘ ઠીક લાગે.

સોરઠા—એમાં દોહરાથી ઉલટું એટલે પહેલા ને ત્રીજા પાદમાં ૧૧ ને બીજા ને ચોથા પાદમાં ૧૩ માત્રા આવે. વિષમ પાદના છેલ્લા અક્ષરો મળતા આવે. અને સમ પાદમાં ઉપાન્ત્ય લઘુ આવે. અંત્ય ગુરૂ આવે.

છપો-છપ્પય—એમાં ૬ પાદ-તુક છે. દોહરાથી ઉલટી એટલે ૧૧ ને ૧૩ માત્રાના અર્ધતુકથી બનેલી ૨૪ માત્રાવાળી ચાર તુક આવે. અને પછી ૧૫ અને ૧૩ એવી રીતે ૨૮ માત્રાની બે તુક આણવી.

કુણ્ડલિયા—એમાં પણ ૬ તુક આવે; તેમાં પહેલો એક દોહરો (એવી બે તુક); પછી તેના ચોથા પાદને પાછો લઈ ત્રીજી તુકમાં અર્ધતુક બનાવી, ૧૧ અને ૧૩ એવી ૨૪ માત્રાની ચાર તુક આણવી.

હરિગીત—પહેલા ને ત્રીજા પાદમાં ૧૬ માત્રા ને આઠમીએ વિશ્રામ. બીજા ને ચોથામાં ૧૨ માત્રા. સાતમીએ વિશ્રામ, ને છેડે રગણ આણવો.

ચોપાયા—પહેલા ને ત્રીજા પાદમાં ૧૬, ૧૬ માત્રા, અને બીજા ને ચોથામાં ૧૨, ૧૨ માત્રા, ને છેડાનો અક્ષર ગુરૂ.

ગીતિ—એમાં ૧૨ અને ૧૮ એવી ૩૦ માત્રાની બે તુક આવે.

રૂચીરા—ચાર ચરણમાંના પ્રત્યેકમાં આઠ, આઠ, અને ચૌદ એ રીતે ૩૦ માત્રાઓ આવે; તેમાં આઠ આઠ છેલ્લો શબ્દ મળતા ઉચ્ચારનો આવે, અને છેડે ગુરૂ આવી, ચરણનો અનુપ્રાસ આવે.

સવૈયાએકત્રીશ—ચાર ચરણમાંના પ્રત્યેકમાં ૩૧ માત્રા હોય; તેમાં ૧૬મી ને પંદરમીએ વિશ્રામ; ને છેલ્લો ગુરૂ લઘુ આવે. પણ પહેલી, નવમી, સત્તરમી ને પચ્ચીશમીએ ઠંકો આવવો જોઈએ.

ત્રિભંગી—પ્રત્યેક તુકમાં ૩૨ માત્રા; તેમાં દશમી, અઠારમી ને છવીસમીએ વિશ્રામ; એવાં ચાર ચરણ.

જૂલના-જૂલણા—(પ્રભાત)—પ્રત્યેક તુકમાં ૩૭ માત્રા; તેમાં દશમી ને વિશમીએ વિશ્રામ; એવી ચાર તુક.

કવિત—મનહરછંદ—એમાં માત્રાનો કે ગણનો મેળ નથી. ફક્ત અક્ષરનો મેળ છે. ૧૬ ને ૧૫ એવી રીતે આખા ચરણમાં ૩૧ અક્ષર, અને આઠ, આઠ, આઠ, ને સાતે દમ; છેડે ગુરૂ.

૨. **ગણમેળ-અક્ષરમેળછંદ**—જેમાં ગણનું કે અક્ષરની ગણતરી (અમુક ક્રમે લઘુગુરૂની અમુક સંખ્યા) નું બંધારણ હોય તે:—

છંદનું નામ.	અક્ષર.	ગણ-લઘુગુરૂ	છંદનું નામ.	અક્ષર.	ગણ-લઘુગુરૂ
તિલકા	૬	સસ	દ્રુતવિલંબિત	૧૨	નભભર
સમાનિકા	૭	રજ, ગ	તારક	૧૩	સસસસ, ગ
પ્રમાણિકા	૮	જર, લગ	વસંતતિલકા	૧૪	તભજજ, ગગ
દોષક	૧૧	ભભભ, ગગ	ચામર	૧૫	રજરજર
લલિત	૧૧	નરર, લગ	માલિની	૧૫	નનમયય
ઈન્દ્રવજ્રા	૧૧	તતજ, ગગ	નારાય	૧૬	જરજરર, ગ
ઉપેન્દ્રવજ્રા	૧૧	જતજ, ગગ	શિખરિણી	૧૭	યમનસભ, લગ
ઉપભતિ	૧૧	ઉપલાખિમિશ્ર	મંદાકાન્તા	૧૭	મભનતત, ગગ
તોટક	૧૨	સસસસ	ચર્ચરી	૧૮	રસજજજર
મોતિદામ	૧૨	જજજજ	શાર્દૂલવિકીરિટ	૧૯	મસજસતત, ગ
ભુજંગપ્રયાત	૧૨	યયયય	સ્વધરા	૨૧	મરભનયયય

સંસ્કૃતને ધોરણે ત્રણ ત્રણ અક્ષરનો એક એક ગણ બનાવી વધારાના લઘુગુરૂ, એવી રીતની પ્રત્યેક અક્ષરમેળછંદની રચના ગણે છે. પણ ખોલવાની દબ, વિશ્રામ ને તાલનો આધાર ગણપર નથી—અક્ષરપર છે. ગણ પ્રમાણે તો (દબ વગેરે જોતાં માત્ર—તિલકા, સમાનિકા, લલિત, તોટક, ભુજંગી અને તારક, એટલા ખોલાય છે.

પરિશિષ્ટ (વિશેષ જાણવાજોગ ખાખતો).

૨૩૧. **અક્ષરવિચારને લગતી.**

૧ **જોડણી**—ગુજરાતીમાં ધણા સંસ્કૃત શબ્દો, કેટલાક ફારસી, ઉર્દુ વગેરે શબ્દો, વિવિધ વિકાર પામીને આવેલા છે; એટલે તેવા શબ્દોની જોડણી માટે દૃઢ નિયમ બાંધવા મુશ્કેલ છે. શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોને માટે થોડું ઘણું સંસ્કૃત શબ્દોનું જ્ઞાન થયા પછી, તેમજ ઉપસર્ગ, પ્રત્યય વગેરે મૂળ શબ્દોની સાથે જોડી શુદ્ધ લખવાનું માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન થયા પછી ઝાઝી મુશ્કેલી નથી. (ફારસી, ઉર્દુ વગેરેને મૂળ ઉચ્ચારને અનુસરી લખવા.)

ગુજરાતીમાં શરૂ થતા વિદ્યાર્થીને શબ્દ-જોડણી (ડિક્શન) ને રસતે દોરવવાને કેળવણીખાતા તરફથી પ્રગટ થયેલા જોડણીના નિયમો હાલતુરત કંઈક આધન જેવું છે; એટલે તેનું પુનરાવર્તન કરી તેમાં પરાણે થોડા ટૂંકા ટૂંકા (અપૂર્ણ) નિયમો વધારી અહાવા ‘મૃજતત્ત્વ’ જેવા પુસ્તકમાં દાખલ કરવા પ્રયાસ કર્યો નથી, છતાં ચાહુ પ્રચારને અનુસરી કેટલીક ખાખતો નીચે ટાંકી છે.

૨ ઉચ્ચાર—‘એ’ અને ‘ઓ’ સ્વરનો પહોળો ચપટો ઉચ્ચાર (પર-ભાષાના શબ્દો લખતાં તેમાં) ખતાવવો હોય તો તે અક્ષરને માથે માત્રાને બદલે ‘-’ અહાલું અર્ધચંદ્રકાર ચિહ્ન કરે છે, અથવા ‘-’ આવી રીતે ઉધી માત્રા કઢાય. (વખતે માત્રાના ઉપર પણ ‘-’ અર્ધચંદ્રકાર ચિહ્ન કરવાનો ચાલ છે). લેટિન (લેટિન), મોનિટર (મોનિટર), મેચ (મેચ), ખાલ (ખાલ) વગેરે.

આ ઉચ્ચારનો ભેદ ગુજરાતીમાં માત્ર ખાલવામાં છે:—‘કેળ’ (કેળાનું ઝાડ) એમાંના ‘એ’ કરતાં ‘કેરી’ (આંખાનું ફળ) એમાંના ‘એ’નો ઉચ્ચાર જુદો છે; એ કંઈક પહોળો ચપટો ઉચ્ચાર જેવો છે. તેમજ ‘જોળ’ (વર્તુલ) એમાંના ‘ઓ’ કરતાં, ‘જોળ’ (ખાવાનો પદાર્થ) એમાંના ‘ઓ’નો ઉચ્ચાર જરા પહોળો ચપટો જેવો છે. તથાપિ કોઈ વખતો એકા તફાવતથી આ ઉચ્ચાર કરે છે તેથી લખવામાં એ ભેદ ચાલતો નથી. પણ પરભાષાના શબ્દોમાં એવો ઉચ્ચાર ખતાવવાને ચિહ્નનની જરૂર છે.

(૧) શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોને તો તેની મૂળ જોડણીમાંજ રાખવા :—અમૃત, પ્રથમા, દ્વિતીયા, સિદ્ધિ, રીતિ, વિદ્વાન, વિશ્વાન્તિ, અતિશયોદિત, પરાક્રમ વગેરે.

(૨) ‘વિ’ સંસ્કૃત ઉપસર્ગ હરવજ છે; એટલે ‘વિ’ ઉપસર્ગથી શરૂ થતા બધા શબ્દોમાં ‘વિ’ હરવજ લખવી :—વિકલ્પ, વિકાર, વિચાર વિભાગ, વિયોગ, વિવાદ, વિસાર, વિહાર, વિક્ષેપ, વિજ્ઞાન વગેરે.

(૩) પ્રાકૃત અપભ્રંશ શબ્દો જેમ ખાલીએ તેમ ઉચ્ચારને અનુસરી લખવા ઠીક છે:—જેમકે, તુટ, રકુટ, મુક્ત, રૂટ, પૃષ્ઠ, વગેરે શબ્દો, જેમાં અપભ્રંશ થતાં ‘ઉ’ નો ‘ઓ’ થતો નથી પણ ‘ઉ’ કાયમ રહે છે, તેમાં ઉચ્ચાર જોતાં દીર્ઘ બે છેડે રાખવો ઠીક લાગે છે; જેકે સાધારણ રીતે આ શબ્દોનો હરવ ‘ઉ’ થીજ લખે છે—તોપણ તૂટવું, પૂટવું, મૂકવું, રૂઠવું, પૂઠવું, પૂઠ વગેરે; તેમજ, છૂટ, લૂટ, ફૂટ, વગેરે પણ લખાય.

(૪) મુઠી મારવી, છુટી આપવી, મુઠી ભરવી. તેમજ મિહું શાકર જેવું, આમાંના મુઠી વગેરે શબ્દોને, મૂઠી, છૂટી, મુઠી, મીઠું—આ પ્રમાણે લખવા ઠીક લાગતા નથી; કારણ એ રૂઢ ઉચ્ચાર નથી. (ખરાતો—‘મુઠકા, છુટકા, મુઠકા,’—છ.)

(૫) ૩૯ શબ્દો-જેવાકે—કડિયો, ખડિયો, જડિયો, દડિયો, દરિયો, પાટિયેક-
જ્ઞાડિયો, વગેરેમાં ઉચ્ચાર પ્રમાણે દરેક ઈ લગાડી, પાછળ યો લખવો; કારણ-
દીર્ઘ લખી એ લખવો ઉચ્ચારથી ઉલટું છે એટલુંજ નહિ. પણ એને મળતાં
ઈકારાન્ત નામનું બહુવચન એ પ્રત્યયથી થાય છે તેને મળતાં જેવાં, ભૂલે વંચાય—
જેવા કે કડી-કડીઓ, ખડી-ખડીઓ, જડી-જડીઓ, દડી-દડીઓ, પાટી-પાટીઓ,
જ્ઞાડી—જ્ઞાડીઓ, વગેરે.

(૬) અનુસ્વારને લગતી ખાસ બાબત.

ખાસ ચેતવણી—લખવામાં સાધારણ રીતે બિદરકારીથી ઘણી ભૂલો થાય
છે. એવી ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતોમાં અનુસ્વારને લગતી ખાસ બાબતો:—
માં—આ પ્રત્યય સાતમીને પ્રત્યય હોય ત્યાં ભૂલે કે ઉતાવળથી અનુસ્વાર વગર
લખવોજ નહિ:—ધરમાં, ચોમાસામાં, ખોલવામાં, તમારા કલામાં વગેરે; પણ મા
એટલે માતા, અને મા એટલે નહિ, એવો અર્થ હોય ત્યાં ભૂલે અનુસ્વાર લખી દેવું નહિ.
એમાં અનુસ્વાર છેજ નહિ તેમજ ક્રિયાપદના સામાન્ય કૃદંત, અને ઈકારાન્ત નાન્યતર
નામનાં છેડે અનુસ્વાર કાઢવાનું ભૂલવું નહિ:—ખોલવું, ચાલવું, કૂતરું, પાટિયું વગેરે.

છઠ્ઠી વિભક્તિવાળા શબ્દની પછીનો શબ્દ નાન્યતરમતિ બહુવચનમાં હોય
તો તે ના ઉપર અનુસ્વાર જોઈએજ:—લખવાનાં સાધનો, ધરનાં ખારણા, તેમનાં
લૂગડાં, પક્ષીનાં ગાયનો વગેરે.

સાડું—આ શબ્દ વિશેષણ હોય ત્યારે તેના પર ખાસ અનુસ્વાર જોઈએ, ભૂલે
અનુસ્વાર કાઢવા ચૂકવું નહિ; પણ સાડું નામયોગી અવ્યય હોય (સાડું=મટિ),
ત્યાં તે ઉપર ભૂલે અનુસ્વાર લખવું નહિ.

(૭) હકારને લગતી ખાસ બાબત.

હકાર ઈ—કંઠલાક પ્રાકૃત અપભ્રંષ શબ્દોમાં જે અક્ષરની સાથે હકાર ખોલાય
છે, તે જો મૂળનો હોય તો તે છૂટો લખાય છે:—જેમકે. કહેવું, રહેવું, સહેવું, લહેર.

ઈ હું, તું, તે, આ, એ, જે, અને કે, આ સર્વનામોના પ્રથમા, તૃતીયા, અને
પંચમી સિવાયનાં રૂપોમાં હકાર ખોલાય છે. પણ તે લખવામાં આવતો નથી તેથી
તેને મળતા શબ્દો ભૂલે એક બીજાને બદલે વંચાય. એ ભૂલ અર્થ જાણે દૂર થાય છે:—
નીચેના જેવા શબ્દો હકાર ન હોવાથી પરદેશી એક સરખાજ ગણે છે.

સવાર=થોડે ઘેસી જનાર સવાર (રહવાર)=સૂર્યોદયનો વખત.

વાર=વખત

વાર (જહાર-વહાર)=મદદ.

તને=શરીરે

તને (તહને)

=૨ જો પુરૂષ. સર્વનામ.

મને=મનમાં

મને મહને)

=૧ લો પુરૂષ „

મારું=પ્રહાર કરું

મારું (મહારું)

=૧ લો પુરૂષ „

મહોલ વગેરે. વખતે આ મૂળનો હ તેની પછીના અક્ષરમાં લખી તે મહાપ્રાણી થાય છે:—લોહડું=લોહડું, મ્હોં=મોહડું=મોહડું; દહોડ-દોહ, દહોડ-દોહ વગેરે. ચહાવા શબ્દોમાં હ ની પૂર્વેના અક્ષર પર સુધ્ધાં માત્રા મૂકી લખવું નહિ.

વળી ન્યાં છૂટો લખવો યોગ્ય લાગતો નથી, એટલે ન્યાં પૂર્વેના અક્ષરની બેળોજ તેનો ઉચ્ચાર થાય છે. ત્યાં ફક્ત હકાર ખોલવામાં રહ્યો છે, પણ નેડીને લખતા નથી; અને તેથી તેને મળતા હકાર વગરના શબ્દો જેવાજ તે વંચાય છે, માટે એવા શબ્દો હકાર બેળીને લખવા ઠીક છે:—જેમકે અંહાવો હહાવો. રહવાર, વહાર, વગેરે, એમાં હકાર ન લખતાં, આવો (ક્રિયાપદ), લાવો (ક્રિયાપદ), સવાર (ધોડેસવાર), વાર વિલાંબ) વગેરે શબ્દો જેવાજ વંચાય.

૩ લેખનપદ્ધતિ—લખવામાં જળવવાના કેટલાક ખાસ નિયમો:—

(૧) પ્રત્યેક શબ્દ છૂટો લખવો જોઈએ.

(૨) પ્રત્યય ઉપસર્ગ આદિ જે શબ્દના ભાગ હોય તે તેની સાથે વળજતા લખવા, છૂટા લખવા નહિ:—પરિપૂર્ણ, પ્રતિદિન, અભિમાન, જળવાન પેસાદાર વગેરે.

(૩) સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત સામાસિક શબ્દોના જુદા જુદા ભાગ છૂટા લખવા નહિ. પણ આખો સમાસ એક શબ્દ જેવો લખવો:—જેમકે યથાન્યાય, સકળ-ગુણસંપન્ન, રવદેશહિતેચ્છુ, પ્રાણીમાત્ર, માખાપ, વિનાકારણ, બિનઅંતચ્છુ, બેઅદબ, કમજોર, વગેરે.

(૪) તેમજ એક કરતાં વધારે શબ્દો મળી ક્રિયાવિશેષણ જેવા થાય છે તે પણ એક જેવા લખાય:—નમ્રતાપૂર્વક, સમયાનુસાર, મિત્રદ્વારા, ધણુખરે, ધણુ-કરીને, નિયમસર.

(૫) મ્હોટા સંધિકાર્યવાળા શબ્દો, જેના ભાગો ઉચ્ચારને ઘેરણે બે અંગ જેવા ભાગે, છતાં તે આખાજ લખવા:—અતિશયોક્તિ શાલોપયોગી, જગદાધાર, સૂર્યોદય, શ્વાસોચ્છવાસ, કવીશ્વર વગેરે.

(૬) ‘એ’ ‘જ’ ‘ની’ એવા એકાક્ષરી ક્રિયાવિશેષણના અર્થના, પ્રત્યય જેવા થઈ કોઈ શબ્દોનો ભાગ હોય તેમ ખોલાય છે, ત્યારે તેને તે શબ્દની સાથેજ લખવા:—હુંએ (પણ), એકજ, તુંજ, આવજેજ, ખોલોની વગેરે.

એવે અર્થે ‘પણ’ વપરાય તો તે છૂટોજ લખાય:—હું પણ, તું પણ.

† કડા =નડા ચોખા. કડા (કહડા) =મ્હોટો પેણો.

કડી =વિંટલી, સાકળી. કડી (કહળી) =ઉકાળેલી છાસ.

આ હકારનો ઉચ્ચાર ખતાવવાને તે અક્ષરની નીચે (.) ચહાવું ચિહ્ન કરવાની રીત પણ યોગ્યલી છે:—સવાર=રહવાર કે સવાર વાર-વહાર, કે વાર વગેરે.

૭. ખોલવામાં તથા લખવામાં, ‘મૂર્દ્ધન્ય’ તથા ‘દંત્ય’ વ્યંજનની કાળજી ન રાખ્યાથી એકબીજાને બદલે ચઢાવા શબ્દો આવી જાય છે :—દિલ-રિલ, દોશી-ડોશી, કતો-કટો, બુદ્ધિ-બુદ્ધિ. ૧૦.

૮. લખવામાં જરૂર પડે, શબ્દને તોડવાના ખાસ નિયમો :—

કોઈ લીટીને અતિ આખો શબ્દ ન માતો હોય ત્યાં તેને તોડતાં, છડે લઘુરેખા (-) કાઢવા તો ચૂકવુંજ નહિ.

સામાન્ય રૂઢ શબ્દોમાં, ઉચ્ચાર કરતાં, જેટલો ભાગ એક જેવો ખોલાય ત્યાંથી તે શબ્દોને તોડી શકાય :—ઉત-રાણ, લપ-ડાક, તકા-વત, લા-ચક ૧૦.

ઉપસર્ગ-પ્રત્યયવાળા શબ્દોમાં, સંધિ નહિ થયલી હોય એવા ઉપસર્ગથી તોડી, ધાતુ કે પ્રકૃતિ જુદાં પડાય, તેમજ નહિ બળેલા એવા પ્રત્યયો મૂળ પ્રકૃતિથી જુદા પડાય :—પરિ-પૂર્ણ, અધિ-કાર, પરા-ક્રમ, પ્ર-સિદ્ધ, ગેર-ફાયદો, લા-ઈલાજ, ચાલ-નાર, શક્તિ-વાન, લોકો-માં, ખોલવા-થી, ૧૦.

સામાસિક શબ્દોમાં સંધિ નહિ થયલી એવાં અંગો તોડી શકાય :—કાલ-ચક્ર, હરિ-વદની, ગંગા-તટ, પવન-ચક્રી, ઉચલ-પાથલ, મા-ખાપ ૧૦.

સામાસિક શબ્દોમાં સંધિ થતી હોય છતાં, સંધિકાર્ય ન કરતાં તે ખે શબ્દોને કવિતામાં ઘણીવાર છૂટા રાખવાની જરૂર પડે છે ; ત્યાં તેમ કરતાં વચ્ચે લઘુરેખા કાઢવા વગર તે શબ્દ કદી લખવો નહિ :—પ્રાણ-આધાર, દેવ-આજ્ઞા, કામ-અરિ વગેરે.

એક કરતાં વધારે શબ્દો મળી થયેલાં ક્રિયાવિશેષણ વગેરેમાં મૂળ શબ્દ, આગળથી તોડાય :—પ્રેમ-પૂર્વક, હાર-બંધ ભેસ-ભેર, ઘખ-લઈને, ખરૂં-જોતાં, એક-લેખે, આખરૂં-સર, વગર-કલે, ૧૦.

જોડા સંધિકાર્યવાળા શબ્દોને જુદાં અંગ ન પડાયાથી ગમે ત્યાંથી તોડી નાખીને લખે છે ; પણ ઉચ્ચાર પ્રમાણે ખોલાતા ભાગ જુદા પડાય તો ઠીક :—અતિશયોક્તિ, શાલોપયોગી, જગદાધાર ૧૦ (ચાલતાં સુધી ન તોડવા.)

એ, જ, ની, વગેરે પ્રત્યય જેવા થઈ છડે અડકતા લખાય છે, તેનેજ માત્ર છૂટા પડાય :—હુ-એ, હું-ય, તમે-જ; ચાલો-ની, ૧૦.

ગમે ત્યાંથી તોડી નાખતાં ખોટું વંચાય છે એટલુંજ નહિ, પણ વખતે અર્થવિકાર થાય કે કાનને કંઠગુ લાગે ; માટે ઉપલા નિયમો વિશેષે જાળવવા.

Sanctioned for School use by the Director of P. I.

THE BOMBAY EDUCATIONAL RECORD, MAY 1890,

GŪJARATĪ
VYĀKARANA-NĀ-MŪLATATVA

OR

GŪJARATĪ RUDIMENTARY GRAMMAR

WITH

Useful hints on Parsing, and Exercises

BY

BHAGAWAN SHIVASHANKER BHATTA,

ASSISTANT TEACHER, MIESON HIGH SCHOOL, SURAT.

PRINTED BY N. L. NICUM, AT THE SHANKER PRINTING PRESS-SURAT.

1931.

Price 10 Annas.

